

VIII. NYOMDÁINK MŰKÖDÉSE A KÉZISAJTÓ KORÁBAN – MAGYARORSZÁGI SAJÁTOSÁGOK

Hazai viszonyaink között az a sajtóságos helyzet alakult ki, hogy a rendkívül korai első nyomda, Andreas Hess ősnomdájára (1472–1473), majd a második, az úgynevezett Confessionale ősnomdájára (1477–1480) után félszázadig nem működött Magyarországon nyomda. A könyvnyomtatás 1529, majd 1539 utáni újraindulásától kezdve azonban egészen korszakunk végéig (és természetesen azután is) folyamatos volt.

Ha a korai hazai sajtók számukban és teljesítőképességükben el is maradtak a tőlünk nyugatabbra fekvő országokétól, a három részre szakadt ország nyelvi összetartozását nem utolsósorban ezek a néha nagyon szerény nyomdák valósították meg és őrizték meg. A kézisajtó korának könyvei összességükben az 1800-ig megjelent magyar irodalmi, vallási és tudományos élet emlékei, amelyek a maguk sajátos módján egyúttal értékes kézműipari produktumok is.

Más európai országoktól eltérően Magyarországon a könyvkiadás és könyvnyomtatás szabad mesterség volt, tehát bárki, aki kellő anyagi erővel és szakismerettel rendelkezett, nyomdát állíthatott. Magyarországon a nyomdászok sohasem alkottak céheket, vagyis a nyomdászok létszámát nem korlátozták céhbeli kötöttségek. Elvileg bárhol letelepedhettek, egy helységben akár többen is. Letelepedésüknek a helybéli adottságok, munkalehetőségek, megrendelések és a felvevőpiac szabott határt.

A kézműipari korból hazai sajtó nem maradt ránk, de nyugat-európai officinák, könyvműzeumok berendezései közt 17. századi sajtók is szerepelnek. Maga a sajtó elve a kézműipari korszak folyamán szinte alig változott. A legfontosabb újítás, hogy a legnagyobb igénybevételnek kitett tégelyt, majd az orsót is a 16. századtól kezdve nem fából, hanem sárgarézről készítették. Később a szedésformát hordozó taliga alapját, amely eredetileg keményfából készült, szintén sárgarézről vagy vasból állították elő. A sárospataki fejedelmi nyomda 1674. évi leltára szerint a nyomda mindkét sajtójának nemcsak a fundamentuma, hanem tégelye is rézből volt.

Míg 16. századi nyomdáinknak egy, ritkábban két sajtójuk volt (kivételnek számított a század legnagyobb nyomdai teljesítményének, a *Vizsolyi Bibliának*¹²¹⁸ nyomtatásához igénybe vett valószínűleg négy sajtó),¹²¹⁹ a 17. században tipográfiaink általában két sajtóval dolgoztak. A 18. században nem ritkaság a három sajtó, mint a kolozsvári jezsuita akadémiai nyomda leltára tanúsítja (1774). A legnagyobb hazai műhelynek, a nagyszombati Akadémiai nyomdának viszont

1218 RMNY 652

1219 BORSA Gedeon: *A 16. századi magyarországi könyvnyomtatás részmerlege* = MKsz 1973. 263–265.

ugyanekkor hat sajtója volt.¹²²⁰ E két utóbbi tipográfia leltára azt tanúsítja, hogy jól felszerelt 18. századi műhelyeinknek a könyvsajtókon kívül egy vagy két, rézmetszetek sokszorosítására szolgáló nyomóprése is volt.

A könyvnyomtatásnak hazai, legkorábbi ábrázolása is ugyanilyen formában mutatja be a szedőszekrényt (Comenius *Orbis pictus*ának 1685. évi lőcsei kiadásában).¹²²¹ A castákban a betűk nem ábécérendben voltak elhelyezve, hanem úgy, hogy a leggyakoribb betűk estek leginkább a szedő keze ügyébe. Az egyes rekeszek nem is azonos méretűek, mert a leggyakoribb betűkből az átlagosnál többre volt szükség, ugyanakkor voltak ritkán előforduló betűk is. Minthogy a betűk gyakorisága nyelvenként változó, ezért némileg más volt a magyarországi vagy például a németalföldi szedőszekrények beosztása. Szemléletesen érzékelteti ezt a debreceni tipográfia szedőszekrény-beosztásának 1697-ből származó rajza, amelyen nagy- és kisbetűket, számjegyeket és speciális jeleket egyaránt feltüntettek. A legnagyobb számban igényelt betűk a legnagyobb rekeszekben és középen kaptak helyet. A szedő munkája volt, hogy ezekből a szedőszekrényekből a szedést összeállítsa, majd a nyomtatás után a betűket ugyanide visszaossa.

A nyomdai felszerelés minden korban nagy értéket képviselt. A magyarországi nyomdákra jellemző továbbvándorló készletek ugyanakkor azt is bizonyítják, hogy e nyomdák nemcsak anyagi, hanem eszmei értéket is képviseltek. A kortársak számontartották a műhelyeket, és nemegyszer törekedtek gazdátlanra vált tipográfiai vagy felszerelési megszerzésére. Valószínűleg ilyen módon őrződött meg még évtizedekig a megszűnt sárvár-újszigeti nyomda néhány fametszete, vagy a Vizsolyi Bibliában felhasznált egyes könyvdíszek is.

A nyomdák anyagi értékéről fennmaradtak korabeli adatok. Bornemisza Péter saját prédikációinak kinyomtatási költségeit ezer forintnál többre irányozta elő, Telegdi Miklós a bécsi jezsuiták nyomdáját ezerötven forinton vásárolta meg, amikor az első hazai katolikus nyomdát megalapította. További gyarapítása eredményeképpen Telegdi halála után a kamara azt állította, hogy Telegdi a nyomdára már ezer forintnál többet költött. A jóval jelentéktelenebb nagyszombati nyomdát 1595-ben a városi tanács háromszáz forintért engedte át a nyomdásznak, míg Debrecen város tanácsa a városi tipográfia felszerelését 1630-ban csak százötven forintra, erősen elkoptatott betűkészletét pedig ötven forintra becsülte. Ezzel szemben Bethlen Miklós önéletírásából tudjuk, hogy az 1702-ben elhunyt Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomdájának vételárát háromezer forintban állapította meg a református egyház tanácsa. Kérdés, hogy ebben a betűöntő műhely ára is benne volt-e. A pozsonyi Royer-nyomdát 1750-ben Royer Ferenc Antal a kiadványraktárral és az elhelyezésére szolgáló házrésszel együtt tizenegyezer forintért adta el.¹²²²

A hazai nyomdák többsége a századok folyamán készen vásárolt, öntött nyomdai betűkkel dolgozott, ezeket pedig vagy külföldön újonnan vásárolták, vagy megszűnő nyomdák felszerelését szerezték meg. Kevés hazai nyomda rendelkezett az ólombetűk előállításához szükséges matricával, így csak a műhelyek kisebb részében folyt betűöntés az elkoptott betűk kicserélése

1220 HAIMAN György, MUSZKA Erzsébet, BORSA Gedeon: *A nagyszombati jezsuita kollégium...* 124.

1221 RMK I 1338

1222 GULYÁS Pál: *A könyv sorsa... II...* 195, 212–213.

A	B	C	D	E	F	G	H	I	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	V	X	Y	Z
A	B	C	D	E	F	G	H	I	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	V	X	Y	Z
1	2	3	4	5	6	7	8	9	0	J	U											
ä	ë	ï	ö	ü	ñ	ç	ſ	ô	û	/			á	é	â	ç	î	ô	û	æ	œ	
ä	ë	ï	ö	ü	ñ	ç	ſ	ô	û	/			á	é	â	ç	î	ô	û	æ	œ	

Anno 1697. Dec. 16. Die. Az új nyomdásoknak a Csátrai nyomdákban való Refnyai János idejében

Es	Et	El	En	Em	Es	Et		t	u	r	v	s	f	y	z	x	z
œ	x	ſ	ſ	ſ	ſ	ſ										?	!
x	l	ſ	l	k	m	i	n	o	p	q	h	i	/				
(Küldve)	ſ	b	c	a	#	d	g	h	f	ſ	q	/					

A debreceni nyomda beosztása (1697)

144. A debreceni nyomda szedőszekevényének beosztása (1697)

vagy pótlása céljából. A nyomdák számára legszükségesebb betűöntési munkákat nálunk gyakran külföldről érkező vándor betűöntők végezték el.

Nálunk gyakori jelenség volt a betűkészletek vándorlása: megszűnő tipográfiák felszerelése bekerült más nyomdába, és ott még évtizedekig tovább használták. Térségünkben nem ritkák a kis változtatásokkal száz évnél is tovább használt felszerelések vagy felszerelésrészek. Bár az egyes nyomdák betűkészlete igen eltérő volt, mégis megállapítható, hogy 16. századi nyomdáink jelentős része is nyolc-tíz-féle betűtípussal volt felszerelve, és az egyes betűfajtákból rendelkezésre álló betűmennyiség több mázsát tett ki.

A nyomdafestékekkel kapcsolatban a nagyszombati, 1773. évi leltár arról számol be, hogy háromhordónyi korom volt a nyomda birtokában. A nyomdák egyszerre hosszabb időre elegendő, nagyobb mennyiségű festéket főztek. A festékfőzés a szabadban történt, gyakran ünnepélyes külsőségek között. Ha az olaj már eléggé forrott, belekeverték a kormot, majd a kész festékmasszát sima kőlapra kenték. Tótfalusi Kis Miklós erre a célra a Németalföldről magával hozott márványlapot használta. Erről a kő- vagy márványlapról vitték át a festéket a festékező labdák segítségével a sajtóba emelt szedésre. E festéklabdák bőrből készültek, és lószőrrel voltak tömve.

A nyomdák működtetésének egyik legköltségesebb feltétele a nyomtatópapír beszerzése volt, amely sok gonddal és költséggel járt, különösen, ha távoli papírmalomból vagy kereskedőtől (gyakran külföldről) kellett vásárolni. Nagy nyereség volt a tipográfia számára, ha a közelben papírmalom működött, amely elsősorban a helyi igényeket elégítette ki. A nyomdák rendkívül nagy papírfogyasztók voltak. A felhasznált papírmennyiség a kiadott művek számától, formátumától, terjedelmétől és példányszámától függött. Műhelyeink tehát a folyamatos papírellátás érdekében nagy mennyiségű nyomtatópapírt tartottak raktáron, amelyet rizsmában és bálában mértek.

Az első munkafolyamat a szedés volt. Amikor a szedő elkészült munkájával, a szöveghasábokról ideiglenes levonatot készítettek, amelyet a korrektor kijavított. A korrektori tisztet 16. századi tudós nyomdászaink maguk végezték, tehát a tulajdonos korrektúrázott, aki egyúttal gyakran a kinyomtatandó mű szerzője is volt egy személyben. Ha a nyomda élén szakképzett

nyomdász állt, akkor a korrektúrát rendszerint maguk a szerzők végezték, ha elérhető közelségben voltak. Nem volt ritka, hogy a nyomdász azért költözött műhelyével másik helységebe, hogy a kinyomtatandó mű szerzőjének közelében legyen. Példa erre Raphael Hoffhalter, aki Kulcsár György prédikációinak¹²²³ kinyomtatása alkalmából a prédikátor lakóhelyére, Alsólendvára költözött. Még a 17. század végén is történt hasonló eset, amikor a Bethlen Farkas nagyszabású, latin nyelvű történeti művét¹²²⁴ sajtó alá rendező Bethlen Elek lakóhelyére, Keresdre költöztették a kolozsvári tipográfia egy részét. Leggyakrabban azonban a szerző távolléte esetén a korrektori tisztet a nyomda vezetője (faktora) látta el. A korrektúrát gyakran bízták helyi vagy szomszédos egyházak lelkészeire, szerzetesekre, helybeli iskolák tanáira. Nem tudni, hogy 18. századi nyomdáink tartottak-e külön korrektort. Az egyetlen nyomda, amelyről biztosan tudni, hogy hivatásos korrektorai voltak, a nagyszombati. Itt 1773-ban három korrektor dolgozott.

A már kézírással kijavított levonat visszakerült a szedőhöz, aki elvégezte a szükséges javításokat, betűcseréket a szedésben. Több 16. századi nyomdából maradtak fenn olyan, gyakran könyvtáblából kiáztatott töredékek, amelyeken korrektúrajelek találhatóak. A legtöbbet a kolozsvári Heltai-műhelyből ismerjük, de előkerült Káldi György bibliafordításának¹²²⁵ részlete is saját korrektúrajeleivel és a *Vizsolyi Biblia*¹²²⁶ szedésrészlete is.

Egy-egy betűszedő óránként átlagosan kétezer betű kiszedésére volt képes. A nyomdák átlagteljesítményét károsan befolyásolta a betűkészlet szegényessége is. Tótfalusi Kis Miklós panasolta, hogy ha egy-két napig távol volt a nyomdától, és így nem végezhetette el a szedéssel párhuzamosan a korrektúrát, máris megakadt a munka, mert kevés volt a betű. Korabeli műhelyeink tehát nem hagyták állni a kész szedéseket, hanem nyomtatás után a szedést szinte azonnal szétszedték és visszaosztották. Vagyis ha a betűkészlet nem volt elég bőséges, akkor hiába volt a nyomdának több sajtója, a kevés betű hátráltatta a gyors munkát.

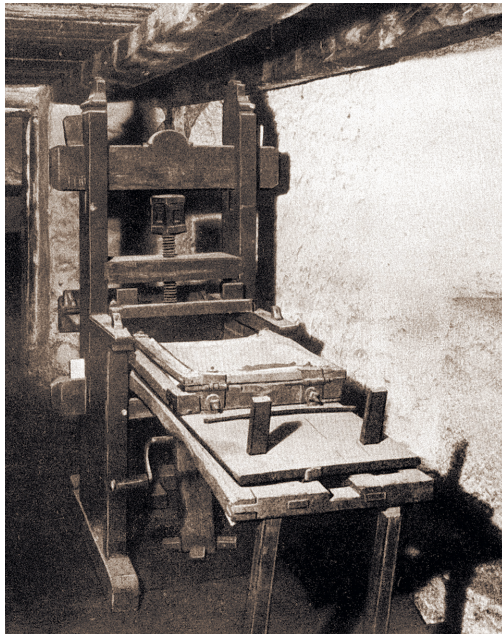
A kézisajtó korszakában egy sajtóhoz általában kétfőnyi személyzetet kellett számítani, valamint egy szedőt. Több sajtó esetében a sajtót kezelő és a szedést végző személyek száma megsokszorozódott. Minthogy a nyomtatványokon a faktor vagy a nyomdatulajdonos nevének kívül más nyomdai alkalmazotté általában nem olvasható, így a legkorábbi időkől egyéb, korabeli forrás híján ezek nevét csak kivételesen ismerjük. De hogy Heltai Gáspárnál és Bornemisza Péternél is többen dolgoztak, arra bizonyíték, hogy Heltai 1572-ben megemlékezik nyomtatószolgáiról, és 1578-ban Bornemisza is hivatkozik nyomtatólegényeire. A gyulafehérvári fejedelmi nyomdában az 1630-ból fennmaradt nyomdai útmutatás négy nyomdászmaster nevét említi, a szolgákról nem szólva. A debreceni nyomdáról a 18. század elejéről ismeretes, hogy a faktoron kívül két legényt foglalkoztatott. Ezzel szemben Johann Michael Landerer pozsonyi műhelyében, amely a nagyszombati Egyetemi nyomda után az egyik legnagyobb hazai üzem volt, 1770-ben tizenkét legény dolgozott, és még kettő a betűöntődéjében. Majdnem ugyanakkor (1773) a nagyszombati Egyetemi nyomdának tíz gépmestere, vagyis nyomtatója és nyolc

1223 *Postillák* – RMNy 334

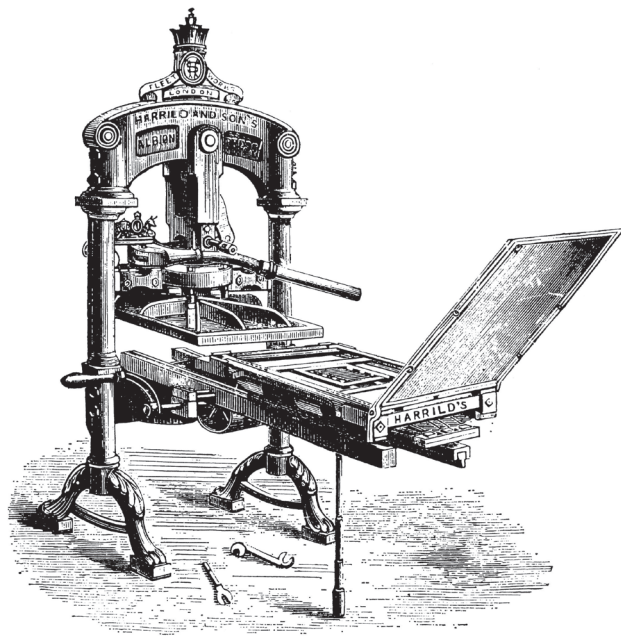
1224 *Historiarum pannonico-daciarum libri X.* – RMK II 2036

1225 RMNy 1352

1226 RMNy 652

145. A brassói Honterus-nyomda egykori fajsajtója, amely 1940-ben még megvolt

146. Öntöttvas sajtó az 1820-as évekből

szedője volt. A legények mellett a szakképzettséget nem igénylő egyéb munkákat kisegítők és inasok végezték.

A nyomdákban az elkészült könyvek nem kötve, hanem krúdában (azaz nyersen, csak füzetekbe hajtogatva) kerültek forgalomba, és a könyvkereskedő vagy könyvkötő készített a könyv számára a megrendelők és vásárlók igényeinek megfelelően egyszerűbb vagy díszesebb kötést. Még azok a nyomdák sem kötöttek be minden kinyomtatott példányt, ahol könyvkötő műhely (compactoria) is tartozott a tipográfiához.

Az első változás a nyomdatechnikában akkor történt, amikor az évszázadokon át szinte változatlan formában használt, és nagyrészt fából készült kézisajtót felváltotta a vasból készült sajtó. A Lord Stanhope által kifejlesztett vassajtót 1800-ban mutatták be. Ilyen vassajtó elsőként 1820-ban került Magyarországra, az Egyetemi nyomdába. A következő lépés a gyorsajtó megalkotása volt, amely Friedrich König nevéhez fűződik (1816). Ennek bevezetése Magyarországon az 1830-as években kezdődött: elsőként a pesti Trattner–Károlyi-nyomda hozatott gyorsajtót 1838-ban, amelyet 1840-ben gőzüzemre állítottak át. Másodikként a budai Egyetemi nyomda szerzett be Bécsből két gyorsajtót 1839-ben. Majd fokozatosan más nyomdákban is megjelent: 1842-ben Pozsonyban, 1846-ban Győrben. A korabeli kimutatás szerint 1855-ben már harminc helyen működött Magyarországon gyorsajtó.

Nem ez volt az egyetlen új, a munkát gyorsító technikai találmány, amely a nyomdák belső életét befolyásolta. Már az 1770–1780-as években próbálkoztak olyan szerkezettel, amely a szedés fáradságos munkáját gyorsította volna. De az eszközök drágasága és bonyolultsága miatt a kísérletezést abbahagyták. Újabb próbálkozások történetek az 1800-as években, közülük a magyar Kliegl József Péter szedőgépét említjük, aki 1833-ban szerkesztette meg gépét. Azon az

elven alapult, hogy a betűk saját súlyuk következtében igazodtak a megfelelő helyre. Találmányát az 1839–1840-es pozsonyi országgyűlésen be is mutatták, de gyakorlati alkalmazásáról nincs adatunk.¹²²⁷

A gyorssajtó általános, nemzetközi elterjedése vetett véget a könyvnyomtatás kézműipari korszakának, és nyitotta meg a gépi korszak kezdetét.

Egy másik találmány a könyvnyomtatás addigi, magasnyomásos technikájában hozott változást. A magasnyomás (amellyel a szöveget és fametszeteket nyomtatták) mellett már korábban is alkalmazták képek, illusztrációk nyomtatására a mélynyomásos (rézmetszetes) technikát. E két eljáráshoz két különböző nyomógép kellett.

Most harmadik nyomtatási módként a könyvnyomtatás, latinosan litográfia is megjelent. Ez kémiai eljárás alapul: speciális, vízszívó kőlapok kellettek hozzá, a használt kréta vagy festék pedig zsíros anyag, amellyel kőre rajzolva az a rész a vízzel szemben ellenállóvá válik. Feltalálója a prágai Alois Senefelder, aki 1796-ban megkezdett kísérleteit az 1800-as évek elején tökéletesítette. Különösen az illusztrációk sokszorosítása terén hozott forradalmi változást a korábbi fametszet és rézmetszet helyébe. Magyarországi elterjedése az 1810–1820-as években kezdődött.

Lassanként a könyvek külsejében is változás állt be. 1830-ra szinte teljesen megszűnt a korábbi nyomtatványokra annyira jellemző, lap alján található betű- és számkombinációból álló füzetjelzés (ívjelzés), és az őrszó, amely a következő lap első szavára utalt, és a nyomdászt a szédéstükrök helyes sorrendjében segítette. Minderre addig volt szükség, amíg nem vált általánossá a lapszámozás. Korszakunkban azonban ez vette át a korábbi füzetjel és őrszó helyét. Az 1810-es években még használták, egyes nyomdák egyes kiadványaiban még az 1820-as években is, majd eltűntek a lapok aljáról.

Külföldi kapcsolatok – nyomdászok

Abban a kivételes helyzetben vagyunk, hogy mindjárt a legelső, Magyarországon nyomtatott könyv készítőjének ismerjük a nevét: Andreas Hess ugyanis kiírta a nevét, a nyomtatás idejét és helyét (1473, Buda) a könyv utolsó lapjára. Az ősnymtatványok korszakában nálunk (Pozsonyban vagy Budán?) nyomtató másik, későbbi mester nevét nem ismerjük, ő nem tüntette fel nevét egyik fennmaradt nyomtatványán sem.

A könyvnyomtatás abban is különbözik más kézművesmesterségektől, hogy művelőinek nevét általában ismerjük, mert ott szerepel kiadványaik címlapján vagy utolsó lapján. Igaz, nem is tartották magukat egyszerű mesterembereknek, hanem a tipográfia művészete művelőinek. Azáltal, hogy nevük a szerzők, a könyv íróinak társaságában szerepelt, leggyakrabban a címlapon, szinte részeseivé váltak az írói műnek. Persze gyakorlati értelme is volt, mert a könyv iránt érdeklődő megtudhatta belőle a nyomdász vagy kiadó nevét, ahol a könyvhöz hozzájuthat.

¹²²⁷ A technikai újításokról lásd Gécs Béla: *A gutenbergi fasajtótól a gyorssajtók megjelenéséig = Magyar Grafika*, 2004/8. 93–97; BÍRÓ Miklós, NOVÁK László: *Nyomdászati lexikon*. Budapest, 1936.; BÍRÓ Miklós, GARA Miklós (szerk.): *Nyomdaipari Enciklopédia*. Budapest, 2001.

Nyomdászaink nevét tehát a legkorábbi időktől ismerjük, és korabeli adatoknak, forrásoknak köszönhetően sok esetben azt is tudjuk, hogy honnan érkezett, hol szerezte szakmai ismereteit hazai nyomdáink személyzete. Andreas Hess, a budai ősnymodász Itáliából érkezett, valószínűleg Rómából. A Confessionale nyomdászának sem nevét, sem korábbi munkálkodásának színhelyét nem ismerjük.

16. századi nyomdászaink és nyomdatulajdonosaink közül Johannes Manlius a krajnai Laibachból érkezett, Raphael Hoffhalter lengyel származású volt és neve eredetileg Skrzeusky volt, Debrecenbe azonban Bécsből érkezett, ahol egyike volt a császárváros legtöbbet foglalkoztatott és legkiválóbb nyomdászainak. Mantskovit Bálint, aki latinosan a Farinola nevet is használta, lengyel származású volt. A nagyszombati katolikus nyomdának 1583-ban Otmár Bálint volt a faktora, aki 1603-ban már Prágában dolgozott – meglehet, hogy onnan is jött.

A 17. században is voltak prágai kapcsolataink katolikus és protestáns részről egyaránt. 1647–1649 között a pozsonyi jezsuita kollégiumi műhely faktora Zachariás Dominik Aksamitek volt, aki korábban a prágai érseki nyomda faktoraként működött. Fennmaradt 1647. május 27-én kiállított munkaszerződése,¹²²⁸ amely az új nyomdavezető kötelezettségeit és járandóságait rögzíti. Kötelessége volt, hogy a kollégium számára munkálkodjék, de ha ezt nem hátráltatja, maga is kibocsáthatott kisebb könyvecskéket, képeket, ha előzőleg jóváhagyatta. Aksamitek kiváló nyomdász volt, aki Pozsonyból távozva néhány év múlva, 1657-től a római Propaganda Fidei nyomdáját vezette.

Wáclav Vokál, a cseh menekültek nyomdásza, aki előbb Szenicén (1636), majd Trencsénben és Zsolnán állította fel nyomdáját, Prágából érkezett. Gottfried Gründer, aki 1669 és 1673 között Pozsonyban önállósult, a boroszlói Baumann-nyomdából jött, majd később oda is költözött vissza. A Heltai-nyomda faktorát, Makai Nyirő János deákot a betűöntés megtanulása céljából a kolozsvári unitárius papság a városi tanáccsal egyetértve 1615-ben külső országokba küldte. Miután mesterségét Bártfán és Sziléziában is tökéletesítette, 1616-ban tért haza Prágából.¹²²⁹

Johannes Korzenski, aki a Batthyány Ferenc által alapított németújvári nyomdát először vezette, valószínűleg Csehországból jött. Ugyanennek a nyomdának későbbi vezetői, Johann Sigismund Wechel és Andreas Wechel annak a neves párizsi nyomdászcsaládnak lehettek leszármazottjai, akik a hugenotta üldözés következtében Hanauban telepedtek le. Magyarországon először 1637-ben tűnt fel nevük.

A debreceni nyomdát vezető Rheda Pál (1596–1619) neve elé a „Lipsiai” előnevet írta, vagyis Lipcseből jött, és lipcsei kapcsolatai a későbbiekben és fia, Peter idejében is megmaradtak (1620–1629). David Türsch kassai nyomdász Jénából jött, Quirin Heil, aki 1689-ben II. Lipót császárhoz folyamodott kérvénnyel, hogy Budán nyomdát alapítson, würzburgi kiadó és könyvkereskedő volt. Budai nyomdaalapításához nem kapott engedélyt, ahogy Johann Ferdinand

1228 Teljes terjedelmében közölve: V. ECSÉDY Judit: *A pozsonyi jezsuita...* 382–383.

1229 TÓTH Kálmán: *Könyvnyomtató Makai Nyirő János deák = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Kolozsvár – Bukarest, 1957. 587–606. és HERPEI János: *A XVI–XVIII. századbeli kolozsvári nyomdászok iskolai és szakmabeli végzettsége* = MKSz 1963. 171–172.

Sonntag sem, aki a nürnbergi Endtner-féle nyomda alkalmazottja volt. Ő 1698-ban folyamodott pozsonyi nyomdaalapítási engedélyért.¹²³⁰

Korabeli források szólnak arról, hogy a Gyulafehérvárra érkezett külföldi nyomdászok Hamburgból jöttek, vagy legalábbis Hamburgon át. A már említett nyomdai törvények alapján ezek az 1636-ban itt dolgozó Matthias Elsholtz, Albertus Martin és Adam Has tipográfusok lehetnek. Mindössze egy olyan nyomdásról tudunk, aki ezekben az időkben az osztrák örökös tartományokból érkezett, a korábban Linzben dolgozó Marcus Pistoriusról. A szebeni városi nyomda vezetőjeként dolgozó mester magát magyarul Linzi Pistorius Márknak nevezte.

Érdekesség, hogy egyetlen svéd származású nyomdász is dolgozott Magyarországon: Eri-
cus Erich, a kassai városi nyomda vezetője.¹²³¹

Az első lőcsei nyomdászlegény, akinek nevét ismerjük, Georg Springer a sziléziai Liegnitzből (Legnica) jött. A liegnitzi tipográfia ugyanis, amelynek vezetőjeként dolgozott, a harmincéves háború során megszűnt. Betűfém vásárlásáról szóló adatok a későbbi időkben, 1633-ból is vannak. A betűöntést általában nem a nyomdászok végezték, hanem erre szakosodott mesterek, közülük a lőcsei nyomdával kapcsolatban a Krakóban dolgozó, de augsburgi származású Konrad Krämer nevét ismerjük. Közvetett lengyel kapcsolatra utal a lőcsei nyomda egyik kiadványában, a *Nagy Sándor história* címlapján lévő királyt ábrázoló fametszet, ugyanis a fametszet alsó részén a lengyel és litván címer látható.¹²³² A későbbiekben, Samuel Brewer idejéből Johann Sagittarius felső-sziléziai származású nyomdászlegényt, és a másik sziléziai legényt, Christoph Pach nevét ismerjük 1674-ből.¹²³³

A gyulafehérvári fejedelmi nyomdában Jakob Effmurdt megjelenésével új felszerelés jelent meg, megélenkült a nyomda élete, amint azt a nyomdász Krakóban tett sűrű látogatásai bizonyítják.¹²³⁴ Nevét magyarul Lignicei Effmurdt Jakabnak írta, tehát a lőcsei nyomdászlegényhez hasonlóan ő is a sziléziai Liegnitzből (Legnica) származhatott. Személyéről csak annyi állapítható meg, hogy mielőtt 1628-ban feltűnt volna neve a gyulafehérvári nyomtatványokon, 1621-ben Krakóban dolgozott, bár nem önálló nyomdászként, hanem valószínűleg inkább mint könyvkötő. Amikor 1636-ban a fejedelmi nyomda szabályzata készült, a *Leges typographorum*,¹²³⁵ akkor a nyomdászok között találni még egy Paulus de Vitze Gedanensis nevű nyomdászt is, aki neve alapján minden bizonnyal a lengyelországi Danckából (Gdańsk) érkezett.

A neves cseh pedagógus, J. A. Comenius lengyelországi, lesznoi száműzetéséből jött Sárospatakra. Számára létfontosságú volt a keze ügyében lévő nyomda. Lesznóba letelepedve számos munkáját a helybeli Vetter-nyomda bocsátotta ki. Ragaszkodott ahhoz, hogy Patakon is nyomda

1230 BORSA Gedeon: *Német nyomdászok a 17. századi Magyarországon* = *Uő: Könyvtörténeti írások I. A hazai nyomdászat 15–17. század*. Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Budapest, 1996. 389–397.

1231 GALLI Katalin, PAVERCSIK Ilona: *Fejezetek a kassai könyvnyomtatás történetéből* = *OSZK Évkönyve*, 1981. 361.

1232 PAVERCSIK Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda... II. rész.* = *OSZK Évkönyve*, 1980. 375–376.

1233 Uo., 389.

1234 V. ECSÉDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka (1623–1636)* = *OSZK Évkönyve*, 1974/1975. 356.

1235 Uo., 363.

álljon rendelkezésére, ennek köszönhető, hogy az évek óta készen álló, de használaton kívüli pataki nyomda 1650 végén munkába állhatott. A pataki tipográfia Comeniusszal együtt jött első mestere Georgius Renius volt. Ismeretlenül került Sárospatakra, legvalószínűbb, hogy éppen Lesznóról, Lengyelországból, a Vetter-nyomdából hozta magával Comenius. A Renius keze alól Patakon kikerült nyomtatványok azt bizonyítják, hogy Renius ügyes és szakképzett mester lehetett. A pataki nyomdabetűk, díszek forrását azonban másutt kell keresnünk, nem Reniusszal együtt érkeztek.

A korabeli hollandiai nyomdászatnak volt a legnagyobb hatása a kelet-magyarországi és erdélyi nyomdáinkra. A 17. században élenjáró, hírneves kiadóknak és nyomdáknak otthont adó németalföldi protestáns városok állandó célállomásai voltak nemcsak az erdélyi peregrináló diákoknak, hanem a tipográfia művészetét tanulni szándékozók számára is. Amsterdamból írt a kolozsvári Heltai-nyomda ügyében Frank Ádám, az egykori szász unitárius püspök fia 1667-ben, aki nemcsak a kolozsvári, hanem az amsterdami nyomdai viszonyokban is tájékozott volt. Valószínűleg öt néhány évvel megelőzően járt Hollandiában és Angliában is Udvarhelyi Mihály tipográfus, akinek németalföldi és angliai tanulmányútja 1663 decemberétől legalább két évig tartott. Bethlen Miklós és Tsernátoni Pál társaságában, saját költségén utazott ki, és amint Bornemisza Anna fejedelemsasszonynak írja „laktam kegyelmes asszonyom nagy királyok, fejedelmek s híres neves Académiák Typographiájában, de mindenütt szép hírem, nevem volt, mert ott tudták a Typographiának mi voltát...” Az említett akadémiák közül a leidenit és az oxfordit, illetve azok tipográfiáját biztosra vehetjük.¹²³⁶ Hazatérve egy ideig Szenci Kertész Ábrahám mellett dolgozott, majd nyomdáját vezette, mindaddig, amíg az Szebenben volt.

A kolozsvári református egyház 1674 körül egy Gávai Mihály nevű diákot is kiküldött Hollandiába, hogy a könyvnyomtatást és betűmetszést kitanulja. Gávai 1675–1676-ban Amsterdamban és Londonban tanult betűmetszést: meglehet, hogy már őt is a Biblia tervezett új kiadásával kapcsolatban küldték ki. Erről Tótfalusi tudósít, aki szerint hiábavaló volt Gávait felküldeni, mert nem lett belőle jó metsző, bár ugyanattól a mestertől tanult másfél évig, mint ő¹²³⁷ – tehát a Blaeu-műhelyben feltehetően Dirk Voskens keze alatt. Gávai könyvnyomtató tevékenységének semmi nyoma, csak annyit tudunk róla, hogy 1676 decemberében Londonban tartózkodott és magyar nyomdásznak vallotta magát. Azt sem tudni róla, hogy utána hazatért-e.

Nádasdy Ferenc a katolikus Németalföldről, Antwerpenből hívott be nyomdászokat: Petrus Binnart a főúr bécsi nyomdájában dolgozott 1666-ban, ugyanitt kezdte el működését Hieronymus Verdussen is 1666-ban. Antwerpenben a Plantin (majd később Moretus) nyomdászcsalád mellett a Verdussen volt a legjelentősebb tipográfusdinasztia. Nemcsak Nádasdy bécsi, hanem pottendorfi nyomdájában is dolgozott 1667-től. A harmadik antwerpeni származású nyomdász, aki bizonyára szintén Nádasdy hívására érkezett Bécsbe, Johann Baptist Hacque volt, aki korábban a Moretus-műhelyben volt alkalmazásban. Verdussen és Hacque bécsi

1236 V. ECSÉDY Judit: *Könyvnyomtatás az Erdélyi Fejedelemségben...* I. = MKsz 2005. 295–296.

1237 M. Tótfalusi K. *Miklósnak maga személyének, életének és különös cselekedetinek Mentsége = Erdélyi féniks...* 228, 241, 285.

együttműködésére Bécsben 1667-ben került sor,¹²³⁸ ezt követően Hacque önállósult, és haláláig, 1678-ig működött Bécsben, elnyerve az egyetemi nyomdász kiáltságot.

Kolozsvárhoz hasonlóan a debreceni tanács is fontosnak tartotta, hogy képzett nyomdász vezesse a városi tipográfiát, és tudását a Németalföldön sajátítsa el. Ezért küldték ki Töltési Istvánt Hollandiába, hogy a tipográfia művészetét és lehetőleg a betűmetszést is sajátítsa el. Az ő kinti tartózkodása részben egybeesett Tótfalusi kis Miklós amsterdami éveivel. Tótfalusi ugyan nem sokra tartotta betűmetszői tudományát,¹²³⁹ de nyomdászként Töltési kiváló színvonalon dolgozott, amint azt debreceni nyomtatványaiából megítélhető.

Ezeknek a németalföldi nyomdákban tapasztalatot és szakmai tudást szerzett tipográfusoknak sorában alkotott kiemelkedőt Tótfalusi Kis Miklós, akinek holland ízlésű, egységes stílusú betűhagyatéka sokáig nyomom követhető a kolozsvári nyomtatványokon.

Az Erdélyben megjelent cirill betűs kiadványok nyomdászai a Havasalföldről jöttek, általában nagy műveltségű szerzetes-nyomdászok voltak. Korábban a govorai, snagovi és bukaresti nyomdákban dolgoztak, majd részt vettek a fejedelmi nyomda román nyelvű, cirill betűs kiadványainak készítésében, és később az Erdély több városában megforduló ortodox érseki nyomda munkájában.

A legkorábbi cirill betűs román könyv Erdélyben készült, Szebenben, és nyomdája a moldvai származású Philip (Fülöp) mester volt (1541). A cirill betűket feltehetően a város támogatásával Velencéből szerezték be. Egy évszázaddal később, I. Rákóczi György idejében a fejedelmi nyomda román nyelvű kiadványainak nyomdája az az Ohridi Ştefannak nevezett havasalföldi szerzetes-nyomdász, aki már 1644-ben Gyulafehérvárra érkezett, és bizonyára részt vett a cirill betűk öntésében, és feltehetően még 1651-ben is a nyomdában dolgozott.¹²⁴⁰

Az Erdélyben 1683 és 1702 között kibocsátott román nyelvű cirill könyvek nyomdászai közül Iosif ukrán nyomdász (1687–1688), Moldvai Kiriak (1687–1689) moldvai származású volt, és korábban a bukaresti nyomdában dolgozott. Mihai Istvanovics (1699-től) személyében az akkori idők egyik legkiválóbb mestere került Erdélybe, ő szintén Bukarestből jött, de nagy valószínűséggel erdélyi születésű volt.

A 18. század első évtizedeiben létesült új nyomdák alapítói szinte kivétel nélkül német vidékekről érkeztek. Bajorországból jött az először Budán meglepedő Landerer család, Johann Paul Royer pozsonyi nyomdász Salzburgból, az előbb Kismartonban, majd Győrben nyomdát alapító Streibig család az alsó-ausztriai Wildbergből. Kismartonban elődje, Johann Baptist Hübschlin svájci származású volt, de közvetlenül Bécsújhegyről jött Kismartonba a hercegi nyomda vezetésére. A Sopronban nyomdát alapító Siess bécsújhegyi származású volt. Anton Löwe pozsonyi könyvkiadó és nyomdász Ulmból érkezett.

1238 ROMER, Augustinus-Maria: *Servitus Mariana auspiciis Austriacis. In Germaniae, Hungariae et Boemiae Regnis reparata*. Viennae Austriae 1667, apud Hieronymum Verdussen et Joa. Baptist Hacque.

1239 M. Tótfalusi K. Miklósnak maga személyének... = *Erdélyi féniks*, 228.

1240 PĂCURARIU, Mircea: *Legăturile bisericii ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească și Moldova în secolele 16–17*. Sibiu, 1968. 107.; BINDER, Paul: *Din istoria legăturilor tipografice...* = *Limba Română*, 1974/3. 245–248. Újabb összefoglalását lásd: V. ECSEDY Judit: *Cirill betűs könyvnyomtatás a 17. századi Erdélyben* = MKsz 1994. 155–176.

Bécsnek továbbra is kitüntetett szerepe volt a magyarországi nyomdászok képzésében. A kolozsvári katolikus Universitas nyomda bérlóje a bécsi származású Josef Franz Kollmann volt, aki 1775-ben kezdte meg működését. Kassán 1786-ban a bécsi származású, de 1776-ban Kassára nősült Johann Josef Ellinger is nyomdát alapított a városban, a Landerer-tipográfia versenytársaként. A besztercebányai nyomdát Johann Josef Tumler alapította,¹²⁴¹ aki Pozsonyban tanulta a nyomdászatot Johann Michael Landerernél, majd Bécsben, Josef Kurzböck műhelyében tökéletesítette tudását. 1782-ben érkezett Besztercebányára. Trattner Mátyás fiatalon került Bécsbe, és feltehetően 1758 és 1766 között bécsi rokona, Johann Thomas Trattner udvari könyvnyomtatónál dolgozott, előbb inasként. Majd rokona és pártfogója Párizsba küldte tanulmányútra, ahol tizenkét évig, 1766 és 1778 között valamelyik párizsi nyomdában dolgozott.

Simon Peter Weber pozsonyi nyomdájához az engedélyt Bécsből nyújtotta be az uralkodónak, II. Józsefnek, 1782 februárjában. Kérvénye szerint dolgozott a pozsonyi Landerer, a bécsi Trattner és Kurzböck udvari nyomdászoknál, kérvénye benyújtásakor pedig a bécsi Matthias Andreas Schmidt nyomdájában. Bécsben tanulta a nyomdászatot a Nagyszébenben 1787-ben nyomdát alapító Johann Theophil Mühlsteffen. A szegedi könyvnyomtatás megalapítója (1801) Grün Orbán Komáromban született, a nyomdászatot valószínűleg a nagyszombati nyomdában tanulta, majd Budára, onnan Bécsbe ment. Bécsben az 1792 végén alakult Anton Schmid és Edler von Kurzböck nyomdász és betűöntő cégnél faktorként dolgozott. Johann Leopold Stotz bécsi nyomdász 1801-től Esterházy Miklós herceg szolgálatában hercegi nyomdászként működött,¹²⁴² nagyobb részét Kismartonban, közben egy évig Eszterházában. A sárospataki könyvnyomtatás megindulásakor Szentes József felelősnak Anton von Haykul bécsi nyomdászt vette maga mellé, és szerződött Bécsből két nyomdászt is, bizonyára Haykul bécsi műhelyéből.¹²⁴³

Wenceslaus Jelínek 1788-ban alapította nyomdáját Nagyszombatban. Prágában született, és a nyomdászatot Lipcsében, Mainzban, Bécsben tanulta. Szakmai tanulmányai után Nagyszombatban az Akadémiai nyomdában dolgozott, 1768-ban házat vett, és 1771-ben elnyerte a polgárjogot. Az Akadémiai nyomda Budára költözése után is a Nagyszombatban maradt fióküzemben dolgozott. Fiumében is cseh származású nyomdász alapított nyomdát (1779), Lavrenz (Lovrinz Aloyzin, Vavřinec Alois) Karletzky.¹²⁴⁴ Személye kapcsolatba hozható az olmützi Hirnle tipográfiában faktorként tevékenykedő Martin František Karletzkývel. A Fiumében megtelepedő Lavrenz Karletzky a nyomdászmesterségben való jártasságát Johann Thomas Trattner bécsi tipográfiájában mélyítette el, majd a nagyszombati jezsuita Akadémiai nyomda szedője lett.

Franz August Patzkó pozsonyi nyomdász Olmützből érkezett, és cseh származású volt Johann Nepomuk Schauff pozsonyi nyomdász és rézmetsző. Patzkóhoz hasonlóan Josef Anton

1241 REPČÁK, Jozef: *Tlačiareň Jána Jozefa Tumlera v Banskej Bystrici = Kniha*, '78. 174–181.

1242 CSATKAI, Endre: *Die fürstlich Esterházy'schen Druckereien in Eisenstadt = Burgenländische Heimatblätter*, 1936/1. 4–10.

1243 BUSA 242. sz.

1244 BLAŽEAKOVIC, Tatjana: *Flumensia Croatica. Bibliografija knjiga, časopisa na hrvatskom ili srpskom jeziku na Rijeci*. Zagreb, 1953. 5–7.

Skarnitzl is Olmützből jött Szakolcára, majd, amikor nyomdáját fiának átadta (1798), maga visszaköltözött Olmützbe, ahol az egykori Hirnle-nyomda immár Skarnitzl néven folytatta munkáját. Az olmützi nyomda 1818 és 1853 között már Aloys Skarnitzl kezén volt, aki privilegiált püspöki könyvnyomtatónak nevezte magát olmützi nyomtatványain. A Stefáni-nyomda a 19. század első évtizedeiben is működött: 1822 és 1829 között már az özvegy, Zuzana Stefáni vezetésével. Az özvegy 1829-ben kezdett tárgyalni Ján Jozef Wetterl cseh nyomdással, aki 1830. szeptember 7-én vette meg tőle a tipográfiát hatezer aranyért, és még abban az évben beszerce-bányai polgárjogért is folyamodott.

1781-től kezdve találkozni az eperjesi nyomtatványokon August Heinrich Pape névvel, aki addig az özvegy, Maria Magdalena Redlitz műhelyében (1776–1780) faktorként dolgozott, majd feleségül vette őt. Pape Braunschweighből származott, és Németországban tanulta ki a nyomdászatot.

A debreceni városi nyomdász Tóth Lajos (1832-től), jól képzett nyomdász, aki előbb Debrecenben tanult, majd 1823-ban Budára ment az Egyetemi nyomdába szedőnek; ezután Bécsben Sollingernél és más nagyobb nyomdáknál és Lipcsében is dolgozott, majd visszatért Debrecenbe.

A legmesszebről a budai Egyetemi nyomda szakemberei jöttek, a John és William Watts nevű két testvér, akiket a budai Egyetemi nyomda hívott meg Amerikából, hogy a legnépszerűbb kiadványokból a sztereotípiás módszerrel olcsón és gyorsan lehessen új kiadásokat készíteni. John Watts 1818-tól dolgozott Budán, ahol végleg le is telepedett.¹²⁴⁵

A 18. század utolsó harmadában és a 19. században azonban egyre több az olyan nyomdászunk, nyomdavezetőnk, tulajdonosunk, aki szakmai képzését, gyakorlatát hazai nyomdában szerezte. Ebben élen járt a nagyszombati Akadémiai, illetve utóda, a budai Egyetemi nyomda, de kerültek ki jeles nyomdászok a budai vagy pozsonyi Landerer- vagy Weber-nyomdából, a kolozsvári református egyház, illetve református kollégium nyomdájából és a szebeni városi nyomdából is. Ambró Ferenc Ignác váci nyomdász a budai Landerer Katalin segédje volt, mielőtt önállósult, a később ugyancsak váci nyomdászként működő Anton Gottlieb a pesti Patzkónál tanult. Johann Josef Engel, az első pécsi nyomda tulajdonosa (1773) a budai Landerer-nyomda legénye volt. Szigethy Mihály debreceni, később miskolci nyomdász a pozsonyi Webernél tanult. Beimel József esztergomi nyomdász a budai Egyetemi nyomda szedője volt 1820 előtt.

Külföldi kapcsolatok – felszerelés

Nyomdáink külföldi kapcsolatai azonban nemcsak személyi, hanem más téren is folyamatosan működtek: különösen a nyomdai felszerelés beszerzése révén.

A hazai nyomdák betűkészletének beszerzési forrásai a századok folyamán változtak: ősnomdászaink Itáliából szereztek betűiket, a 16. század folyamán leginkább Bécsből¹²⁴⁶ vagy

1245 IVÁNYI Béla, GÁRDONYI Albert: *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története...* 147–149.

1246 V. ECSÉDY Judit: *Bécs: 17. századi nyomdafelszerelésünk egyik forrása* = MKSz 2005. 25–41.

Lengyelországból, a 17. században Németországból vagy a Németalföldről, míg a 18. században és a 19. század elején vagy a bécsi Trattnertől¹²⁴⁷ vagy hazai forrásból.

Sok esetben tudjuk, hogy 16. századi nyomdászaink honnan szerezték be felszerelésüket. Johannes Honterus Baselben sajátította el a fametszés művészetét, ezért nagyon valószínű, hogy nyomdafelszerelését is onnan hozta Brassóba. Utóda, Valentinus Wagner a görög–latin nyelvű *Új Testamentum* kiadásához új görög betűket hozatott a lipcsei Babst-nyomdából. Hoffgreff György Nürnbergben már nyomdaalapítási szándékkal járt, és ott Johann von Berg és Ulrich Neuber műhelyében tanult és dolgozott (1549), és onnan hozta felszerelését, amikor Heltai Gáspárral társulva Kolozsvárott nyomdát állított fel. Ugyanakkor a kolozsvári díszítőmotívumok megtevesztésig hasonlítanak a wittenbergi Hans Luftéhoz. Német földről származik vagy legalábbis német előképek nyomán készült a kolozsvári nyomda állatképes iniciálésorozata. Az egyes iniciálékat az ábrázolt állat német nevének megfelelő betű illusztrálja, tehát ezek az iniciálék úgyszólván „németül beszélnek.” Az A betű mögött sas látható (Adler), a H betűre nyúl támaszkodik (Haase), az M betű szárán egér fut fel (Maus).

Érdekes, hogy a rövid életű beszercebányai műhelyt felállító Christopher Scholtz milyen körültekintően vásárolta nyomdafelszerelését: először Bécsben tájékozódott, majd végül Lipcseben alkudott egy új tipográfiához szükséges eszközökről, és végül bőséges betűkészlete ellenére mindössze két kiadványáról tudunk. Johannes Manlius, aki a krajnai Laibachból menekült Magyarországra, Batthyány Boldizsár pártfogása alá, nyomdafelszerelése legnagyobb részét magával hozta korábbi állomáshelyéről Németújvárra.

A bártfai Gutgesell nyomdafelszerelése szinte azonos a közeli Krakkóban dolgozó Andreas Petreiuiséval, tehát vagy tőle vásárolta, vagy a kettő azonos forrásból származik.

Többen bécsi eredetű nyomdafelszereléssel dolgoztak. A sárvár-újszigeti Újtestamentum betűinek pontos eredete ugyan ismeretlen, de minthogy a nyomdászt, Johannes Strutiust a nyomdát alapító Nádasdy Bécsből szerződtette (1536), nagyon valószínű, hogy a betűk eredetét is ott kell keresni. Huszár Gál az akkor még Bécsben működő Raphael Hoffhaltertől származó betűkkel dolgozott, majd maga Hoffhalter is Magyarországra érkezett, és a debreceni nyomda felszerelése bővült Bécsből hozott nyomdai anyagával. Amikor később Huszár Gál és Bornemisza Péter új nyomda alapításához társult, a bécsi Stainhofer-officinából szerezték be a szükséges betűket, díszeket (1573). Majd amikor Bornemisza a *Foliopostilla* kinyomtatására készült, ismét Bécsből vásárolt betűket. A nyomda legnagyobb teljesítményének, a teljes protestáns Szentírás kinyomtatásához készülve valószínűleg betűöntőt vettek igénybe. Ugyanis éppen abban az évben, amikor a Vizsolyi Biblia nyomtatása megkezdődött, a közeli Bártfán Salomon Sultzer német származású betűöntő dolgozott,¹²⁴⁸ és nem lehetetlen, hogy a készülő biblia számára talán ennek a betűöntőnek segítségével szereztek be külföldről matricákat, vagy őt bízták meg a nagy mennyiségű ólombetű öntésével.

1247 Betűmintakönyve: *Specimen characterum apud J. Th. Trattner*. Vindobonae, 1760.

1248 BORSA, Gedeon: *Salomon Sultzer ein Typograph...* = *Acta Litteraria*, 1971. 43–47.

Bécsből származik a nagyszombati Telegdi-féle káptalani nyomda felszerelése. Forrását pontosan ismerjük: az esztergomi káptalan a használaton kívüli bécsi jezsuita nyomda felszerelését vásárolta meg (1577), bizonyos elemei pedig a bécsi Singriener-műhelyből valók.

A 17. század folyamán két teljes bécsi nyomdafelszerelés is Magyarországra került. Egyik a Batthyány Ferenc által Johann Fidler bécsi nyomdász-könyvkereskedőtől 1617-ben vásárolt tipográfia, amely a dunántúli reformátusok nyomdájának alapjául szolgált. A másik Ferenczffy Lőrinc bécsi magyar könyvkiadó és nyomdatulajdonos tipográfiája, amely előbb a pozsonyi jezsuita kollégium nyomdájába, majd onnan a nagyszombati Akadémiai nyomdába került. Ferenczffy nyomdájának alapjai azonban Prágából származtak, ott vásárolta meg 1628-ban az egykori Georgius Nigrinus (Jirí Černý) és utóda, Jonata Bohútský tipográfiáját.¹²⁴⁹

Prágából származik a cseh menekültek Trencsénben és Zsolnán működő nyomdája is. Különös értéke, hogy cseh földről származó archaikus fametszetállományt őrzött meg, többféle forrásból, így egy mesterjeggyel ellátott, tritonokat ábrázoló fametszetet a Cseh Testvérek Mladá Boleslav-i tipográfiájából, és egy 81 darabból álló fametszetű evangéliumi képsorozatot a prágai Dačický-nyomdából.¹²⁵⁰

Élénk kapcsolat volt a szomszédos Lengyelországgal is. Korabeli feljegyzések bizonyítják, hogy a lőcsei Brewer-nyomda felszereléséhez szükséges eszközök nagyrészt lengyel földről érkeztek: erre utalnak a harmincadhivatalok gyakori bejegyzései. Brewer kezdő betűkészletének egy része feltételezhetően Lengyelországból származik, legvalószínűbben a Lőcséhez legközelebb eső nagy lengyel nyomdavárosból, Krakkóból. A beszerzések 1619 és 1622 között folytak. A gyulafehérvári fejedelmi nyomda a szükséges anyagokat és felszereléseket jórészt Lengyelországból, mégpedig Krakkóból hozatta (1633-ban papírt is).

Korábban valószínűnek tartották, hogy a Kolozsvárott létesült század végi unitárius nyomdát Lengyelországból hozták. A nyomda kiadványainak többségén ugyanis 1697 és 1703 között Kmita (Lengyel) Andrásné neve szerepel, aki vagyonos asszonyként menekült Lengyelországból, és telepedett le Kolozsvárott. Gulyás Pál¹²⁵¹ szintén elképzelhetőnek tartotta, hogy Kmita Andrásné innen hozhatta magával a nyomdát mint férje után rászállt örökséget, Kolozsváron pedig felajánlotta műhelyét az éppen nyomda felállításán iparkodó unitáriusoknak. A közel-múltban előkerült, a nyomdafelszerelés beszerzésével kapcsolatos iratok azonban ezt a feltételezést megcáfolták, mert egyértelműen bizonyítják, hogy forrásuk Bécs volt.

Valószínűleg német területről származó nyomdai anyag lehet, ami a század utolsó harmadában a lőcsei Brewer-nyomdában jelent meg. Ezek forrásáról semmit sem tudunk, de a németországi beszerzés látszik valószínűbbnek. Nem egyszeri vásárlásról van szó, hanem Samuel Brewer valószínűleg megállapodott egy ismeretlen (külföldi) betűöntővel, aki az egyes típusok elkészültevel folyamatosan szállította az anyagot. Nem tudni, hogy a nagy németországi betűöntődéknek

1249 HOLL Béla: *Ferenczffy Lőrinc...*

1250 A prágai Dačický-nyomda ezt a sorozatot 1589-ben használta, lásd V. ECSEDY Judit: *Zsolna, egy különleges nyomdahely* = „Üstököst látni”... 500.

1251 GULYÁS Pál: *A könyv sorsa... II.*, 181–183.

A Æ B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V

a á â ã b c d e é ê ë f f i g h i j k l ll m n o ó ô p q r s ſ ſi ſſ ſt

ß t u ú û v x y z : ; - i ,

*Mert hogy munkaidat tégyem egy summában:
Tizennégy, Ser voltál követ más Országban,
Es Pogányok között Hazánkért fogságban,
Rab-vasat víveltél Constantinápolyban,
Melly követésigiddel Hazánkkal jól tóttél,
Tásárral, 's Vezérrel sokszor sembe mentél*

147. Az unitáriusok kolozsvári nyomdájának bécsi eredetű betűi

mennyire volt azonos a kínálata ebben az időben, nyolc, ekkortájt beszerzett lőcsei fraktúr típust mindenesetre sikerült azonosítani a wittenbergi Zincke-féle betűöntőde típusaival.¹²⁵²

Lengyelország kapcsán már szó volt a század végi kolozsvári unitárius nyomdáról. Az újabban előkerült korabeli számadások arról vallanak, hogy az új nyomdához való eszközöket Bécsben, Pancraz Lobinger bécsi betűöntőtől vásárolták. Az iratok részletesen közlik a vásárolt betűtípusok felsorolását, és szállításuk módját is, Bécstől Kolozsvárig. A szállítmány 1696 elején érkezett Kolozsvárra. Azt a korábbi kutatók is helyesen állapították meg, hogy a nyomda felállításának költségeit a lengyel származású Kmita Andrásné, született Wilhelm Krisztina viselte.¹²⁵³ A nyomdai ügyekben kiválóan tájékozott Tótfalusi Kis Miklós tehát jól tudta, hogy az unitáriusok nyomdájukat Bécsből hozták.¹²⁵⁴

Ugyaninnen, a bécsi Lobingertől rendelte meg a szebeni városi tanács is azokat az eszközöket, betűket, amelyekkel a tipográfia régi állományát fel akarták frissíteni. Ez valamivel korábban történt, mint az unitárius nyomda felszerelése, mert Pancraz Lobinger már 1693. augusztus

1252 PAVERCSIK Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda... II.*, OSZK Évkönyve, 1980. 381.

1253 Közzétette PERGER Péter: *A kolozsvári unitárius egyház nyomdájáról való számvetés = Fata libelli...* 289–304.

1254 Tótfalusi Kis Miklós *Mentsége*. Szerk. HAIMAN György [Budapest], 1987. 77–78.

19-én átnyújtott a városi tanácsnak egy költségvetés-tervezetet.¹²⁵⁵ Ugyancsak Tótfalusi Kis Miklóstól tudjuk, hogy a szebeni nyomda új betűi a városban pusztító 1697. februári tűzvészben megolvadtak, használhatatlanná váltak. Minden bizonnyal arról a betűfelszerelésről lehetett szó, amit Pancraz Lobinger bécsi betűöntő szállított a városnak.¹²⁵⁶ A tűzvész következtében a Bécsben rendelt, a korabeli ízlésnek megfelelő modern típusok csak kevés szebeni nyomtatványban azonosíthatók, az 1694 és 1696 között nyomtatott kiadványokban. Ezután került sor arra, hogy a szebeni városi tanács Tótfalusit bízta meg új betűk öntésével.

Bécs tehát, mint jelentős nyomdai központ és közelségénél fogva is, továbbra is jelentős szerepet játszott, amint láttuk, még az erdélyi protestáns nyomdák nyomdabetűvel való ellátásában is.

A hazai nyomdászok hollandiai tapasztalatai később itthon kinyomtatott könyvekben is megnyilvánultak. Legszembetűnőbb a németalföldi nyomdászjelvények alkalmazása saját kiadványaikon, ezek közül is leggyakrabban az Elzevirek jelvényeit láthatjuk viszont hazai nyomdászaink kiadványaiban. Bár sem a váradi, sem a pataki nyomda felszerelésének hollandiai eredetéről nincs korabeli írásos bizonyítékunk, de alkalmazott könyvdíszek a sajátos hollandiai stílushoz állnak legközelebb. Különösen vonatkozik ez a váradi nyomda Szenci Kertész Ábrahám által 1649 és 1652 között beszerzett új betűtípusaira, amelyek hollandiai vásárlást valószínűsítenek, de erre lehet következtetni a nyomdász ekkoriban tett külföldi útjaiból is. Azt viszont a korabeli forrásokból pontosan tudjuk, hogy Rosnyai János, mint a debreceni nyomda vezetője, Amsterdamból vásárolt új betűsorozatokat és nyomdai cifrákat 1677-ben.¹²⁵⁷ Az új betűk és nyomdai cifrák az 1678. esztendő első felében érkezhettek meg a városi tipográfiába.

18. századi nyomdáink is gyakran vásároltak nyomdafelszerelést, elsősorban betűket Bécsből.

A kassai Ellinger betűi, amint hirdetésében írja, a bécsi Mannsfeld metszéséből valók (1786). Tudósítása hátlapján Ellinger betűmintákat is bemutatott. (Ez ma már csak irodalmi hivatkozásból ismeretes, példány alapján nem.)

Nagyváradi szemináriumi nyomda felújítására Josef Wolff nyomdavezető alatt került sor (1761–1766). Patachich Ádám püspök megbízásából és költségével Wolf az új magyar és latin betűkészletet Bécsből hozatta. Később, a nagyváradi Bálint Ignác János idejében (1771–1786) Gánóczi Antal kanonok saját műveinek kinyomtatásához új latin és görög betűket hozatott, ez alkalommal is Bécsből, amelyeket azután a szemináriumi nyomdának adományozott.

Szentes József új sárospataki nyomdájához a sajtókat és a szükséges felszerelést társa, Anton von Haykul bécsi nyomdász segítségével szerezte be. Betűket, 1142 Rhénes forint értékben, Zocher Antal pesti betűöntőnél rendelt.¹²⁵⁸ A szegedi Grün Orbán szintén Bécsben beszerzett egy szerényebb nyomdafelszerelést, betűit pedig valószínűleg a budai Egyetemi nyomda betűöntődjéből vásárolta.

1255 MAYER, Anton: *Wiens Buchdruckergeschichte, 1482–1882, Bd. I.*, Wien, 1883, 340.

1256 VIZKELETY-ECSEDY, J.: *Wien und Ungarn...* 304.

1257 RMNy 1220-ban tűntek fel először az új betűk és díszek.

1258 V. ECSEDY Judit: „Egy szép bécsi könyvnyomtató-műhely” = *Szöveg – emlék – kép...* 171–178.

A csíksomlyói ferences nyomda 1743-ban Nagyszombatból szerzett be betűket, később pedig Nürnbergből hozattak új, Garmond és Cicero típusokat.¹²⁵⁹

Rudnay primás még 1823-ban megbízta Beimel József esztergomi nyomdászt a teológusok számára a héber tanulmányaikhoz szükséges tankönyv nyomtatásával. Beimel a szükséges arab–szír betűket előbb Anton von Schmid bécsi nyomdásztól próbálta beszerezni, de mivel ott nem járt sikerrel, végül Lipcséből rendelte meg az egzotikus betűket. Itt újabb nehézségbe ütközött, de az osztrák vámon nem engedték át a küldeményt, majd amikor mégis sikerült behozatnia, akkor a kancellária foglalta le. Rudnay közbenjárásával végül Beimel átvehette a betűket. A keleti betűk ugyan megérkeztek, de a héber betűk nem voltak, és a továbbiakban a hébertankönyvekről sem esik szó. Az arab betűk nyomát mindössze két nyomtatványán találjuk (1830).

Ugyancsak Lipcsében, valószínűleg a Breitkopf-nyomdából vásárolt sajtót és betűfelszerelést az első újvidéki nyomda alapítója, Emanuel Jankovics.¹²⁶⁰ Ezzel Újvidéken 1790-ben kezdett dolgozni.

A pécsi Lyceum nyomda direktora 1836-ban szodói Nagy Benjamin lett. Neves szakember volt, jó felszereltsége képessé tette bármely tudományos munka elkészítésére. Betűanyagából nem hiányzott a héber és a cirill betű sem. Vassajtóit Frankfurtból rendelte, betűit pedig korábbi munkahelyétől, a bécsi Sollinger betűöntödéből.

A 18. század folyamán és a későbbiekben azonban egyre gyakoribbá vált, hogy hazai forrásból, a nagyszombati Akadémiai nyomdából, később a budai Egyetemi nyomdából vásárolták felszerelésüket. A nagyszombati nyomda betűöntődjéről akkor hallunk, amikor a Pozsonyban megtelepedni kívánó Johann Paul Royer azzal a feltétellel kapta meg nyomdai engedélyét, hogy katekizmusokat, ábécéskönyveket, német kalendáriumokat nyomtasson, hogy szükséges nyomdai készletét a nagyszombati betűöntödéből fogja beszerezni, betűit felújítani. Royer valóban a nagyszombati betűöntöde állandó vevői közé tartozott. Sok más hazai nyomdász között Beimel József esztergomi nyomdász is vagy a budai Egyetemi nyomdából, vagy Zocher Antal pesti betűöntődjéből vásárolta betűit. Zocheré volt az első önálló betűöntöde. Vevője volt többek között Szentés József, a sárospataki és Grün Orbán, a szegedi nyomda tulajdonosa.

Nyomdai leltárak

Nyomdáink berendezéséről és felszereléséről a fennmaradt korabeli leltárok alapján alkothatjuk a legpontosabb képet. A fennmaradt inventáriumoknak bizonyára többszöröse készült az idők folyamán, de csak kis részük maradt fenn napjainkig. A következőkben ezek időrendi felsorolása segíthet fogalmat alkotnunk a kézisajtó korának hazai nyomdáiról. A nyomdák felszerelésének számbavételére általában hagyatéki eljárás vagy adásvétel alkalmából került sor. Az itt

1259 P. BENEDEK Fidé: *Csíksomlyó* (Tanulmányok)... 515.

1260 BUDINSKI, Joachim: *Bibliografija publikacija novosadske stamparije Emanuila Jankoviča i njegovih naslednika 1790–1800 = Bibliotekar* (Beograd), 1977. 306–313.

közölt leltárrészletek egyúttal a magyarországi könyvnyomtatás néhány válságos epizódjába is bepillantást engednek.

1621-ben leltárt vettek fel a szebeni nyomdáról.¹²⁶¹ Ez a leltár 190 nagyobb és kisebb típus előállítására, valamint több, cirill betűk öntésére szolgáló rézmatricát, 64 fametszetet, 339 fába vésett kezdőbetűt és könyvdíszet és egyéb nyomdai felszerelést sorolt fel (meglehet, hogy ennek a nagyszámú dísznek egy része a 16. század utolsó harmadában Raphael Hoffhalteről Szebenbe került felszerelésből származott). Érdekes ugyanakkor a cirill betűk öntésére szolgáló matricák jelenléte, amely arra utal, hogy lehetett valamiféle, ma még fel nem derített összefüggés a szebeni városi és az előző századi cirill betűs műhely között. A városi nyomda fennmaradt nyomtatványai között azonban nincs cirill betűs kiadvány, tehát aligha használták.

A kassai városi nyomda 1657-ben felvett leltárának köszönhetően pontosan ismerjük azt a felszerelést, amellyel Daniel Schultz és özvegye, valamint Valentin Gevers dolgozott, mint-hogy időközben semmi változás sem történt. Eszerint a több mint húsz betűtípust, matricákat, húsz iniciálésorozatot és egyéb díszeket tartalmazó Schultz-féle tipográfia a maga korában jól felszerelt műhelynek nevezhető.¹²⁶²

A 17. századból egyetlen magyar nyomdának sem maradt fenn három különböző időből (1666, 1669 és 1674) olyan részletes leltára, mint a sárospataki fejedelmi nyomdának. Sőt egy negyedik – időrendben első – leltár is készülhetett 1650-ben, Georgius Renius idejében, mint-hogy az 1666-os leltár erre több helyen hivatkozik. Ez azonban elkallódott. A három fennmaradt leltár és a nyomtatványok külseje alapján is megállapítható, hogy a pataki fejedelmi tipográfia rangjához illően volt felszerelve betűvel, sajtóval és mindenféle nyomdához tartozó eszközzel. A három tervezett sajtóból ugyan végül csak kettő készült el, a különféle betűket 59 castában (szedőszekrényben) tartották, és a nyomtatóműhelyhez, legalábbis 1655 végétől, könyvkötő műhely is tartozott.¹²⁶³

A sárospataki tipográfia harmadik fennmaradt leltára már Debrecenben készült 1674-ben, eszerint szinte minden nyomdai kelléket elhoztak Patakról, ahonnan a református kollégiummal együtt menekülniük kellett 1671-ben, Báthory Zsófia özvegy fejedelemasszony parancsára. Rosnyai János nyomdavezető Debrecenben helyezte biztonságba a pataki nyomda felszerelését.

Az utóbbi időben került a kutatás látókörébe a neves váradi nyomdásznak, Szenci Kertész Ábrahámnak hagyatéki leltára. Miután 1660 augusztusában a török-tatár hadak megszállták Váradot, a várban lévő tipográfiát és a félig kész *Várad Biblia*-példányokat – váltságdíj ellenében – kimenekítették a várból. Várad pusztulása után a Szenci Kertész Ábrahám által vezetett tipográfia Szebenbe menekült, és amikor a nyomdász 1667-ben, feltehetően az év tavaszán, meghalt, sor került a hagyatéki leltározására. A Szebenben felvett „Tipográfia inventáriumát” Böszörményi István gyulafehérvári levéltáros készítette, de a jelenlévők között 1667. május

1261 *A magyar könyvkultúra múltjából...* 186.

1262 GALLI Katalin, PAVERCSIK Ilona: *Fejezetek a kassai könyvnyomtatás történetéből = OSZK Évkönyve*, 1981. 309–352.

1263 A sárospataki nyomda mindhárom leltárát közölte HARSÁNYI István: *A sárospataki nyomda leltárjai = MKsz* 1926. 111–121. és TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda...* 20–28.

utolsó napján, azaz 31-én jelen volt és aláírta Brassai Major Márton, az egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomdász is.¹²⁶⁴

A leltár először a betűket sorolja fel harminc tételben, elnevezésük mellé a mennyiséget és értékét is megjegyezve, ezek összesen 3546 forintot tettek ki. Udvarhelyi Mihály kezére adták a tipográfiát 1667. augusztus 29-én, és ez alkalomból még további tételeket írtak a leltárhoz: egy külön casta görög betű, külön casta kotta, egyéb különféle betűk, fából metszett cifrák és öregbetűk – mindezek további 555 forintot tesznek ki.¹²⁶⁵ Ezzel a betűmennyiséggel volt tehát a nyomda ellátva. A betűket 28 castapárban helyezték el. A nyomda nem volt felszerelve matrikákkal. A tipográfiának két könyvsajtója volt, az egyik jó, és megvolt hozzá minden eszköz, és egy másik, ennek fundamentuma is rézből való.

További érdekes adalék, hogy a nyomda leltárában részletesen felsorolják a bekötetlen bibliapéldányokat – a Váradai Biblia példányairól van szó –, ezek bekötetlenek, csomókból álló bálákban vannak összekötözve, összesen 566 példány. Az utóbbi időben figyelt fel a kutatás arra a különleges jelenségre, hogy a Váradai Bibliának hat különböző címlapváltozatát lehet megkülönböztetni.¹²⁶⁶ Ennek egyik magyarázata, hogy példányai több évtizedig raktáron voltak, és megvásárolhatók a református eklézsiák számára. Másrészt, mint különlegesen megbecsült szent könyvnek, ha a használatban elrongyolódott, leginkább a címlapja, akkor – egyedülálló módon – újat nyomtattak hozzá.

Szenci Kertész könyvvarusítással is foglalkozott, ezért fennmaradt könyvkereskedői leltárát különösen értékesé teszi az a körülmény, hogy 1630-tól nincs Magyarországon olyan személy, akit foglalkozásszerűen könyvkereskedőnek (bibliopola) mondhatnánk,¹²⁶⁷ ezt a tevékenységet ugyanis nyomdászok, illetve könyvkötők végezték. De közülük egyetlen nyomdász-kereskedőt tudunk árukészletével is jellemezni, Szenci Kertész Ábrahámot.¹²⁶⁸ Az 1667. július 29-ről datált hagyatéki leltárban a könyveket négy csoportba írták össze: az új bekötött könyvek (57 db), a régebbi könyvanyag (333 db), a krúdában maradt könyvek [in Cruda materia] 32 db, és végül a nyomdában talált, nem befejezett nyomtatású könyvek [Az prelum alatt felben maradt könyv 3 vagyon], azaz összesen 425 könyv. A régi könyvek, vagy olyanok, amelyeket nem sikerült eladni, vagy sajátjai voltak. A krúdában maradt könyvek természetesen mind váradai nyomtatványok, illetve szebeniek, egy 1667-es kassai kivételével Prélum alatt félben maradt (azaz éppen sajtó alatt volt) Erasmus: *Enchiridion Militis Crhistiani* című műve, amelyet később Szenci Kertész utóda, Udvarhelyi Mihály befejezett, mert Szebenben

1264 V. ECSEDY Judit: *Egy erdélyi könyvnyomtató-műhely 1667-ben...* 380–400.; MONOK István: *Szenci Kertész Ábrahám...* = uo., 360–379.

1265 V. ECSEDY Judit: *Egy erdélyi könyvnyomtató-műhely 1667-ben...* 381–382.

1266 BÁNYAI Réka, V. ECSEDY Judit: *A Váradai Biblia címlapvariánsai* = MKsz 2019. 385–397. és önálló könyvként: BÁNYAI Réka, V. ECSEDY Judit: *A Váradai Biblia címlapvariánsai*. Budapest – Marosvásárhely, 2019.

1267 PAVERCSEK Ilona: *A magyarországi könyvkereskedeleme története a kezdetektől a 19. század elejéig. Állapotrajz és fejlődéstörténet*. (Kézirat) Budapest, 2000. 34.

1268 MONOK István: *Szenci Kertész Ábrahám kereskedői könyvkészlete...* = *Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának...* 365–366.

1668-ban megjelent.¹²⁶⁹ A két másik sajtó alatt lévő könyvből olyan kevés készült el, hogy valószínűleg nem lett belőlük kész könyv.¹²⁷⁰

Az ország másik végében működött a Nádasdy Ferenc országbíró által alapított katolikus nyomda 1666 és 1672 között: előbb Bécsben, majd Pottendorfban, végül Loretomban. Nádasdyt 1670. szeptember 3-án tartóztatták le a császár elleni összeesküvés vádjával. Míg Zrínyit és Frangepánt Bécsújhelyen, Nádasdyt a bécsi városházán végezték ki. 1671. február 15-én a hatóságok Cosmeroviusnak, a bécsi udvari nyomdásznak egyik alkalmazottját küldték Loretomba, hogy a Nádasdy-vagyon felmérése során a nyomdafelszerelést szemügyre vegye.¹²⁷¹ A tipográfia, amely Nádasdy ottani szálláshelyén, a János-majorban állt, saját tulajdona volt, de David Kraus vezetésével túlélte a Wesselényi-összeesküvés leleplezése során kivégzett főurat, és még 1672-ben is működött. Pottendorfban 1669-ben magyar nyelvű leltárt vettek fel, 1672-ben német nyelvűt, mindkettő regisztrált nyomdához való eszközöket, az utóbbiban szerepel a réznyomó sajtó is.¹²⁷² A következő vagyonleltárt 1673 júliusában vették fel, amikor még mindig a helyén találták a nyomdát. A Nádasdy-vagyon felszámoló javasolta a nyomda eladását. Valószínű, hogy a műhely az 1673. júliusi leltározását nem sokkal élte túl, és valóban eladásra került. Amikor a Nádasdy-birtokokat a kincstár Gottlieb Windischgrätznek bérbe adta, az épület állaga leromlott, mert 1676-ban, amikor a nyomda már nyilván nem volt benne, mint omladozót emlegették.

Egy 1682-ben Pottendorfban felvett leltár szerint¹²⁷³ ott volt még 97 rézdúc, így például a Nádasdy által Nürnbergben 1664-ben kiadott *Mausoleum* vezér- és király sorozatának hatvan rézlemeze is megvolt. Vajon készültek-e erről Pottendorfban levonatok? A pottendorfi palotában még több helyen is nyomdához tartozó felszerelést őriztek 1673-ban.

A legnagyobb magyar betűművészek, Tótfalusi Kis Miklós halála után felvett hagyatéki leltára csak az utóbbi ötven évben vált ismertté, jóllehet korabeli források többször is említik a tényt, hogy nyomdáját 1702. április 25-én leltárba vették.¹²⁷⁴ A betűöntődei felszerelés – amelyet az egykorú iratok „cusoria és fusoria” vagy „sculptoria és fusoria” néven emlegetnek, a betűöntő szerszámok három csoportjából állott: *acélbetűkből* vagy patricákból, Kis Miklós szerint *stempelyekből*, az ezek készítéséhez szükséges segédberendezésekből (a leltárak szerint *contrapensumokból*), s végül az előbbiek segítségével rézbe sajtolt matricákból (*mátrixokból*, öntőmintácskákból). Ezeket a betűöntéshez szükséges műszerek, szerszámok egészítették ki. A kolozsvári nyomda betűöntődei felszerelését Tótfalusi Kis Miklós hozta létre, az saját tulajdona volt. A leltár rendre magában foglalja az amszterdami betűmintalap betűfokozatait, sőt

1269 RMNy 3490

1270 Brassai Donat két arkus – ismeretlen, nem sikerült azonosítani és egy „Kota nélkül való soltár de csak az első arkusa szedett ki, egy arkust sem nyomtak belőle”

1271 VISKOLCZ Noémi: *Nádasdy Ferenc (1623–1671) nyomdái...* 36.

1272 Uo., 32.

1273 Uo., 34.

1274 Az 1702-es leltárt közölte és az 1711. évi leltárral összevetette HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós betűmetszői és tipográfiai hagyatékához* = MKSz 1972. 193–209.

még annál is többet. A mintalapon 37 típust találunk, a leltárban ötvenet. A betűszerszámok (patricák és matricák) sora azonban nem teljes, egyesekből a stempelyek, másokból a matricák hiányoznak.

Különös értéke és érdekessége van a contrapensumkészletnek, amely a maga mintegy ötven típusával egy hallatlanul fejlett manufaktúra eszközkultúrájáról tanúskodik. Ezek az eszközök arra szolgáltak, hogy keményre edzett acélbélyegzővel beüthetők a lágyabb acélból készült stempelybe (patricába), és helyettesítik a fáradságos és aprólékos vésnöki munka nagyobbik részét. Ilyen felszerelést csak az a mester hasznosíthatott (és engedhetett meg magának), aki sorozatszámra gyártotta a stempelyeket és matricákat, mint Kis Miklós Amszterdamban. És e tökéletes berendezés magyarázatot ad Kis Miklós betűinek mintalapján látható hihetetlenül egyenletes duktusára, szövegének hallatlanul nyugodt tükrére is. Ez annak a technikai többletnek a titka, ami Kis Miklós betűművészetét, betűinek tökéletes formai és technikai kivitelével is a legelső sorába emelte.

A kolozsvári református egyházkerület háromezer forintot akarta magához váltani, betűmetsző és öntőműhelye ugyanis, mint saját tulajdona, az özvegyre szállt. Ekkora összeg azonban nem gyűlt össze, ezért még évekig az özvegy tulajdonában maradt. A nyomda azonban (vagyis a sajtók, a hozzá tartozó eszközök és ólombetűk) a református egyház tulajdonát képezte, és a továbbiakban Telegdi Pap Sámuel nyomtatott vele.

Időközben Tótfalusi saját stempelyeinek egy részét 1708-ban átvitték Nagyszebenbe. Erről az 1711. október 21-i leltár bevezető része tájékoztat. Felsorolják azt a 16 sorozat stempelyt, amelyet Köleséri Sámuel, az erdélyi fémbányászat felügyelője 1708. március 22-én a háborús viszonyokra tekintettel Szebenbe menekített, Tótfalusi özvegyének beleegyezésével. A leltár a továbbiakban a Kolozsvárt maradt patricákat, matricákat és a betűmetsző és öntőműhelyhez tartozó egyéb eszközöket sorolja fel. Ezt a leltárt már a 19. század végén ismerte a szakirodalom,¹²⁷⁵ de különös jelentőségre tett szert azáltal, hogy a korábbi, 1702-es leltár is előkerült, mert így lehetőség nyílt a kettő összehasonlítására. Megállapítható volt, hogy teljes matricakészlete Tótfalusinak csak a Kolozsvárott leggyakrabban használt hat betűtípusából volt, vagyis ezekből tudott új betűket önteni. A másik lényeges megállapítás, hogy ezek közül a négy legfontosabb szövegtípusból teljes bélyegző (stempely) készlete is volt, nem véletlen, hogy ezeket menekítették Szebenbe.¹²⁷⁶

Kolozsvárott a reformátusoknak 1755-től kezdve két nyomdája is működött. Ez a helyzet harminc évig tartott. A nyomda megosztásától, 1755-től kezdve tehát Pataki József csak a református egyház (konzisztórium) nyomdáját vezette haláláig. 1768 januárjában leltárba vették a kolozsvári református egyház főkonzisztórium (Pataki József által vezetett) és kollégiumi (Páldi Székely István által vezetett) tipográfáját. Ez a leltár csak kivonatos, ahogy maguk a lel-

1275 A *Typographia*, a Magyarországi Könyvnyomdászok és Betűöntők Közlönye 1880. évi 13. 14. 15. és 16. számában közölte IMREH Sándor Tótfalusi Kis Miklós nyomdai felszerelésének 1711. október 21-i leltáráról készített szó szerinti másolatát.; Tótfalusi Kis Miklós életét, saját írásait és levelezését lásd *Erdélyi féniks*. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége. Bev., jegyz.: JAKÓ Zsigmond. Bukarest, Kriterion, 1974.

1276 HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós...* = MKSz 1972. 193–209.

tározók megjegyzik.¹²⁷⁷ Pataki József halála után a nyomda betűi a kollégiumi nyomdába kerültek (az akkor felvett leltár szerint tíz mázsa), de kopottságuk miatt még 1820-ban is becsomagolva, használatlanul őrizték a kollégiumban.¹²⁷⁸ A kollégiumi nyomdát Pataki Sámuel nyomdafelügyelő halála (1804) után bérbe adták, és ez alkalomból készült a betűket, matricákat felsoroló, azok mennyiségét is részletező, sőt a díszekről és iniciálékról lenyomatokat is tartalmazó leltárkönyv (1805).

A debreceni városi tanács 1711-ben határozta el, hogy újra nyomdát állít. Az 1705-ös kuruc-labanc harcok során elpusztult ugyanis a városi nyomda felszerelése, így a város évekig nyomda nélkül volt. Ekkor vette meg a város a késmárki Johann Muratoristól és Georg Glasertől az általuk felkínált betűkészletet, amely az eladó személyéből következethetően (Glaser, latinul Vitrarius) az 1710-ben megszűnt késmárki nyomda maradványa volt.¹²⁷⁹ Ehhez a város még további betűket vásárolt Bécsből,¹²⁸⁰ ugyanakkor a nyomda leltárában 1714-ben szerepelt még 150 fontnyi, Kolozsvárról hozott betű is. Meglehet, hogy ez utóbbi az új nyomdász személyével függ össze: Miskolczi Csulyak Ferenc (1713–1719) tanult, a nyomdászatot jól értő mester volt, aki 1697-ben Tótfalusi Kis Miklós mellett dolgozott Kolozsvárott.

Bár a debreceniek is tervezték, hogy betűket öntetnek Tótfalusival, nem tudni, hogy ez megvalósult-e. Annyi bizonyos, hogy van olyan debreceni zoltárkönyv, amelynek kottáit Tótfalusi nyomtatta Kolozsvárott. Másrészt az 1712 körül újjászervezett debreceni nyomda leltárában 150 fontnyi, Kolozsvárról hozott betű szerepel. Ekkor a debreceni nyomdász az a Miskolczi Csulyak Ferenc, aki Tótfalusi Kis Miklós egykori kolozsvári szedőjeként dolgozott. Debrecenben 1719-ben kiadta Pápai Páriz Imre *Keskeny út* című munkáját,¹²⁸¹ amelyben valóban viszontlátni Tótfalusi egyik típusát.

Az első 18. századi pozsonyi nyomdász, Johann Paul Royer végrendelete 1736-ban kelt, és valószínűleg ugyanebben az évben halt meg. Utána özvegye, Maria Magdalena vezette a nyomdát, aki 1740-ben meghalt, és ez alkalomból elkészítették a nyomda leltárát. Ebből megtudni, hogy a Royer-nyomda három sajtóval dolgozott, és a raktáron lévő kiadványok összértéke kétezer forintot tett ki. A nyomdát Bauer, aki időközben feleségül vette Anna Maria Royert, Royer legidősebb lányát, 1748-ig vezette, kezelésében jelentősen gyarapodott a műhely.¹²⁸² Összértéke tíz év alatt körülbelül kétszeresére nőtt. 1750-ben csak a betűkészletet háromezer forintra becsülték. Ez a készlet, amint a nyomdával átvállalt adósságok jegyzékéből kiderül, részben Prágából, részben Nagyszombatból származott.

1277 „E csak extractussa mind két Typographia conscriptiojának”. Közölte SÍPOS Gábor: *Misztótfalusi Kis Miklós betűhagyatéka a kolozsvári református nyomdáknak* = MKsz 1987. 99–100.

1278 Uo., 88–101.

1279 V. ECSEDY Judit: *A késmárki nyomda Debrecenben? = Jubileumi könyv- és nyomdatörténeti szimpózium...* 87–102

1280 Erről a két vásárlásról lásd ZOLTAI Lajos: *A városi nyomda régi helyiségei = Debreceni képes kalendárium* 1934-re. Debrecen [1933] 54.

1281 PETRIK III. 45

1282 FITZ, József: *Eingewanderte deutsche Buchdrucker in Ungarn im 18-ten Jahrhundert = Gutenberg Jahrbuch*, 1934. 208–217.

A leltározásra azért került sor, mert Johann Michael Landerer megvásárolta a pozsonyi nyomdát 1750. január 19-én. Az adásvételi szerződés a raktári készletet háromezer forintra, a már említett betűkészletet szintén háromezer forintra, a nyomdai felszerelést és a nyomdához tartozó házrészt négyezer-ötszáz forintra, a nyomdai szabadalmat pedig ötszáz forintra értékelte, ami együttvéve tizenegy ezer forintot tett ki. A háromezer forintot kitevő raktári készlet 11 525 db könyvből állt,¹²⁸³ példányszámuk 300 és 1800 között váltakozott. Nyelvi megoszlásuk szerint: 2770 magyar, 2972 cseh/szlovák, 2095 latin és 3688 német.

A jezsuita rend feloszlatása alkalmából a nagyszombati jezsuita kollégium és egyetem teljes körű leltározására került sor 1773-ban. Ennek része a nyomda és a könyvraktár leltára, amelyek alapján pontos fogalmat alkothatunk a nyomda felszereléséről, betű- és díszkészletéről, valamint a raktáron lévő könyvekről.¹²⁸⁴ E leltár szerint a nagyszombati Egyetemi nyomdának hat sajtója volt, de ebből valószínűleg csak öt volt állandó használatban, mert a tízfőnyi nyomtatószemélyzet erre utal, egyet pedig bizonyára tartaléknak szántak. Fametszetű könyvdíszje háromszáz féle volt, ebben szerepeltek evangéliumi képecskék, fejlécek, záródíszek. Felsőrol 43 olyan könyvet, amelyek illusztrálásához megvannak a rézlemezek. Kuriózum közülük az 582 metszetből álló *Patroni menstrui*-sorozat a szentek rézmetszetű képével és imaszöveggel. Hevenesi Gábor *Ungaricae sanctitatis* című művének 1737-es kiadásához 53 rézlemez tartozott, az *Officium Rakocianum* 1772-es kiadásához 26 rézlemez, a különféle tankönyvekhez 40 rézlemez, mindösszesen a leltározás alkalmából 860 rézlemez regisztráltak.

A nyomtatóműhely mellett betűöntőde is működött, amelyben 28 db betűöntő műszer volt. A nyomda a betűmatricák nagy részét valószínűleg külföldről vásárolta, de egyes betűk pótlását vagy a matricák igazítását maga végezte. Minthogy az öntőműhelyben patricákat is számba vettek, így valószínűleg saját maguk is állítottak elő matricát. Az öntött betűk terén a nyomda minden bizonnyal önellátásra volt berendezkedve.

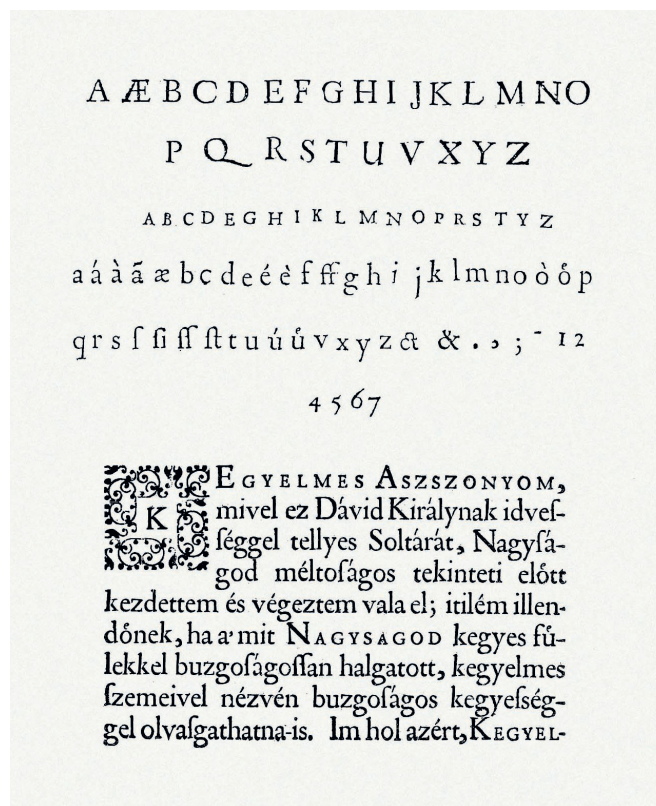
Ugyanekkor a leltározás megkönnyítésére állította elő a nagyszombati nyomda 1773. évi betűmintakönyvét,¹²⁸⁵ amely a betűk, iniciálék és díszítmények pontos mennyiségét is közli. A betűminták mellett 17 iniciálésorozatot és 170 nyomdai cifrát mutat be.¹²⁸⁶ A változatos be-

1283 Alois PICHLER: *Entstehung der „Pressburger Zeitung“*. Pozsony–Pressburg, 1913. Carl Angermayer munkája nyomán részletesen közli KLIMEKOVÁ, Agáta: *Kníhtlaciarska dynastia Jána Pavla Royera...* 129.

1284 HAIMAN György, MUSZKA Erzsébet, BORSA Gedeon: *A nagyszombati jezsuita kollégium...* Budapest, 1997.

1285 PETRIK V 17 – és lásd HAIMAN György, MUSZKA Erzsébet, BORSA Gedeon: *A nagyszombati jezsuita kollégium és az egyetemi nyomda leltára 1773...* és melléklete, a mintakönyv hasonmása: *Specimen characterum sue literarum id est: typorum Latinorum probatissimorum secundum suas differentias exhibitorum, qui Tyrnaviae in Collegii Soc. Jesu Officina Fusoria formantur, atque pro ornamento edendorum librorum ad proprium usum prostant – (Abdruck der deutschen und slawakischen Schriften, welche in der Tyrnaurischen Schriftgüßerey des Kollegiums der Gesellschaft Jesu zum eigenen Gebrauch verfertiget werden).* (Tyrnaviae) 1773 (Typographia Collegii Soc. Jesu) [38] fol. – 2°

1286 Összehasonlításként: a bécsi Trattner cifraválasztéka 1769-ben 214 féle elem, a prágai Václav Jan Crabat betűöntőé 130 cifraféleség, lásd HAIMAN György, MUSZKA Erzsébet, BORSA Gedeon: *A nagyszombati jezsuita kollégium...* 231. és a hasonmás melléklet.

148. Rekonstruált betűsorozat Váradról:
a Szenci Kertész Ábrahám által használt betűtípusok egyike

tűket és díszítményeket bemutató kiadvány nemcsak a nagyszombati Akadémiai nyomda, hanem a korszak egyik legszebb magyarországi nyomtatványa.

A rend feloszlata a kolozsvári akadémiai nyomdát is súlyosan érintette. 1774-ben a leltár szerint a nyomdának öt sajtója volt, de ebből kettő csupán képek levonására szolgált (nyilván rézmetszetek nyomására), volt is a nyomdában vagy háromszáz rézlemez. A nyomda antikva és kurzív betűkön kívül fraktúr, schwabacher és görög betűkkel is el volt látva. Teljes betűkészlete körülbelül 105 mázsát tett ki, 1331 forint értékben. Évi jövedelmét ezer forintra becsülték.¹²⁸⁷ A kolozsvári jezsuita nyomda, akárcsak a nagyszombati és a kassai, elsősorban a rend akadémiájának szükségleteit elégítette ki, főleg tankönyveket és disszertációkat nyomtatott, és emellett hitbuzgalmi műveket; megjelent a népszerű *Officium Rakocianum* és *Xavéri Szent Ferenc élete*,¹²⁸⁸ mindkettőhöz rézmetszetű képek is tartoztak, amelyeknek lemezei még szerepeltek az 1774. évi leltárban.¹²⁸⁹

1287 JAKAB Elek: *Az erdélyi nyomdák történetéhez* = MKsz 1881. 9–26.

1288 A jezsuita rend feloszlata után felvett leltárról lásd FERENCZI Zoltán: *A kolozsvári nyomdászatsat...* 88.

1289 *Officium Rakocianum seu officiosa* (Claudiopoli 1737) = KNAPP Éva: *Officium Rákóczianum: az I. Rákóczi Ferencről...* 13. sz., PETRIK IV 70.; – JAKAB Elek: *Az erdélyi nyomdák...* 9–26.

A Barkóczyt követő egri püspöknek, Esterházy Károlynak egyre inkább szüksége volt jól és eredményesen működő nyomdára. Ezért az addigi nyomdatulajdonostól, Bauertól átvette a tipográfiát, és mint Lyceumi nyomdát, szervezetileg a püspöki iskolához csatolta. Az átvétel és tulajdonosváltás alkalmából készült a leltár 1765-ben, amelyet a püspök a budai Leopold Franz Landererrel készíttetett. E szerint a nyomda értéke a krúdában elfekvő készlettel együtt 5523 forint értéket képviselt.¹²⁹⁰

Fennmaradt a kalocsai piarista nyomda Batthyány József által kiállított alapítólevele 1768-ból, és ugyanebből az időből a nyomda felszerelésének leltára is.¹²⁹¹ Ebből meg tudni, hogy olyan bőséges volt az antikva- és fraktúrkészlete, hogy azzal még egy sajtót is el lehetett volna látni (vagyis egy harmadikat is). Erre azonban sohasem került sor, mert ennyi kinyomtatnivaló nem akadt.

A győri nyomda egy 1780. évi leltár¹²⁹² szerint négy sajtóval dolgozott, ehhez mindössze 94 mázsa betűje volt, annak is fele régi, hasznavehetetlen anyag. Ennek az lett a következménye, hogy egyre gyengébb kivitelű naptárak kerültek ki a nyomdából. Streibig saját nyomtatólegényeinek is el volt adósodva, akik egy időre magukhoz is ragadták a tipográfia vezetését. Ez sem oldotta meg a nehézségeket, és végül a pozsonyi Johann Michael Landerer (Royerék révén Streibig rokona) segítette ki a nyomdát a válságból.

Vácott már 1782 óta könyvkiadóként működött Anton Venzel Gottlieb is, aki korábban az Ambró-műhelyben dolgozott legényként, de nyomdához csak akkor jutott, amikor Ambró halála után 3441 forintért örök áron megvásárolta a tipográfiát. Mint a pesti Patzkó-nyomda korábbi művezetője vásárolta meg Ambró nyomdáját. A leltárt Landerer Mihály pesti nyomdász végezte a váci városi tanács felkérésére.¹²⁹³

Amikor a nagykárolyi nyomdát Eitzenberger Ferenc után Josef Sigismund Klemann vette át 1782-ben, leltárt vettek fel. Ebből megállapítható, hogy a tipográfiának két sajtója és 1940 font betűje volt, abból 330 font hasznavehetetlen. A nagykárolyi tipográfiának két leltára maradt fenn, az egyik 1783. április 30-ról, a másik 1797. október 23-ról. Ez utóbbit valószínűleg Klemann halála alkalmából vették fel,¹²⁹⁴ ő ugyanis 1782-től tizenöt éven át vezette a nagykárolyi tipográfiát (1782–1797).

A marosvásárhelyi református kollégium 1802-ben, Mátyus István halálakor jutott nyomda birtokába, és 1804-ben leltározták a tipográfiát.¹²⁹⁵ Ez a leltár fennmaradt, és az itt leírt felszerelés teljesen különbözik a nyomdaalapító Kaprontzai Nyerges Ádám és utódai által használt nyomdafelszereléstől (1785–1794). Már maga az a tény feltűnő, hogy több mint húszféle fraktúr, azaz német szöveg nyomtatására alkalmas betűsorozatot tartalmaz, holott Kaprontzai nyomdájában

1290 MIZERA Tamás, NAGY Andor, VERÓK Attila: *A könyvkiadó egri Líceum. Történet és kiadványjegyzék, I. 1755–1852.* Budapest–Eger, 2017. 13, 32.

1291 GÁL István: *A kalocsai piarista kollégium története 1765–1800,* Budapest, 1938. 118–129.

1292 A győri nyomda 1780-as leltárát közölte GULYÁS Pál: *A könyv sorsa... II.* Budapest, 1961. 220–221.

1293 HOLL Béla: *A kétszáz éves váci könyv (1772–1972).* Budapest, 1973.

1294 TIMKÓ György: *Volt egy grófi nyomda Nagykarolyban = Magyar Grafika,* 2008/1. 70.

1295 KONCZ József: *A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium könyvnyomdájának száz éves története 1786–1886.* Marosvásárhely, 1887. 8–10.

– és kiadványai között – egyetlen ilyen sem volt. Valamikor és valamilyen úton azonban mégis bekerült a marosvásárhelyi református kollégium nyomdájába Kapronczai felszerelése is, mert jellegzetes könyvdíszek még évtizedekig nyomon követhetők a kollégium kiadványain.

Kolozsvárott Pataki Sámuel nyomdafelügyelő halála (1804. szeptember 10.) után a kollégiumi nyomdát újból bérbe adtak. Ez alkalommal részletesen számba vették a műhely felszerelését. Különlegessége, hogy a leltárkönyvben (1805) a Kis Miklós hagyatékából származó záródíszek és iniciálék lenyomatai is szerepelnek.¹²⁹⁶ A tipográfia értékes tartozékai voltak a leltárban felsorolt „mátrixok pedig és Stempelek, mellyek is Deák, Magyar, Német, Schwabacker, Sidó, Görög és Örmény szép, jó és tiszta mindenféle characterü Betűkhöz tartoznak”. A leltárban szereplő örmény matricák bizonyára a kollégiumi nyomdát korábban vezető Kapronczai betűmetszői hagyatékában maradtak fenn, a latin, magyar, héber és görög matricák egy része pedig még a Misztótfalusi Kis kezétől származott. Az európai hírű nyomdaművész betűszerszámai 1897-ig a kollégium tulajdonában maradtak, amikor azután, a nyomda egész régi felszerelésével együtt, nyersanyagként eladták.¹²⁹⁷

Az első szegedi nyomdász, Grün Orbán vállalkozása sikeres volt (1801). Bár betűmintakönyvet nem adott ki, nyomdája felszereléséről pontos fogalmat alkothatunk 1826-ból származó leltárából.¹²⁹⁸ Leltára szerint két sajtója volt, 16 ezer forintot érő könyvkészlete. Betűanyagát a későbbiekben Zocher Antal Pesten működő betűöntődjéből szerezte be. Más nyomdák jóval több díszet használtak, de egy-egy rézmetszetes illusztráció az ő könyveit is díszítette. A mára ismeretlen *Traumbücherl* (Álmoskönyv) című kiadványához kilencven darab fametszetes illusztrációja volt.

Az 1807-ben alapított sárospataki nyomdához Szentcsanak József kapitány a sajtókat és a szükséges felszerelést a bécsi Anton von Haykul segítségével szerezte be. Betűket 1142 Rhénes forint értékben Zocher Antal pesti betűöntőnél rendelt. Fennmaradt a nyomda leltára is, amiből megtudni, hogy Haykullal közösen Bécsben ötezer forintért vásárolták. Az 1817-es leltár akkor készült, amikor a nyomda a református kollégium tulajdonába került. Ekkor két sajtója és 23-féle betűtípusa volt,¹²⁹⁹ vagyis felszereltsége nem maradt el az átlagostól.

Rendkívüli forrásértéke van az 1825. évben elkezdett csíksomlyói leltárkönyvnek, az *Inventarium Typographiae Csik-Somlyoviensis* című kéziratos összeállításnak. Ebből megtudni, hogy a rendházon belül hol volt elhelyezve a nyomda, valamint hogy ekkor a nyomda hatféle betűtípussal dolgozott.¹³⁰⁰ A leltár nagyobb részét az eladott és a kinyomtatott, még raktáron lévő könyvek jegyzéke teszi ki, az 1825 és 1843 közötti évekből. A könyvek példányszámára kevés utalást találni, néhány aprónyomtatvány ezer példányban készült.

1296 Erdélyi féniks... 32, 34–35. ábrák.

1297 SIPOS Gábor: *Misztótfalusi Kis Miklós betűhagyatéka...* = MKsz 1987. 88–101.

1298 GAÁL Endre: *A szegedi nyomdászat 1801–1918*. Szeged, 2001. 55–57.

1299 V. ECSÉDY Judit: „Egy szép bécsi könyvnyomtató-műhely” = *Szöveg – emlék – kép...* 171–178.

1300 P. BENEDEK Fidé: *Csíksomlyó* (Tanulmányok)... 515.; A leltár az alábbi hat betűtípust sorolja fel: „1. Tobol vagy duplex Media, 2. Text Media, mint a Tertia is, eléggé kopott, 3. Garmond, elég jó, 4. Cicero, fele használhatatlan, 5. Text Tertia, jó, 6. Legújabb német betű”

Nyomdafelszerelések rekonstrukciója

A nyomdai úton való sokszorosítás korabeli tárgyi eszközei nálunk alig maradtak meg. A 16. századi nyomdák felszereléséből ritka kivételként mindössze a brassói Honterus-nyomda három, 460 évesnél idősebb fadúca maradt meg: Brassó fametszetű címere 1539-ből és két térkép-részlet fadúca 1542-ből,¹³⁰¹ az összes többi elpusztult az idők folyamán. A legrégebbi réznyomó lemezek Lackner Kristóf két könyvének egy-egy illusztrációja, saját kezű rézmetszetei, amelyeket a soproni Evangélikus Egyház Levéltára őriz.¹³⁰² A nyomdabetűk közül legrégebbiek azok a rézötvözet matricák, amelyeket ma Misztótfalun (Tăuții de Jos, Románia) a Tótfalusi Múzeum őriz, és amelyek a betűművész lipcsei betűhagyatékából származnak, tehát itthon sohasem voltak használatban.

Tótfalusi betűszerszámai 1897-ig a kollégium tulajdonában maradtak, amikor a nyomda egész régi felszerelésével együtt nyersanyagként eladták. A kollégiumi műhely felszereléséből csupán azok a fára metszett iniciálék, címlap- és záródíszek, fejlécek maradtak meg, amelyeket anyaguk miatt nem lehetett értékesíteni. Ezek közül a fára erősített fémöntvényekből 1987-ben még megvolt három címlapdísz (köztük az Elzevier-jelvény), három záródísz és két iniciálésorozat darabjai, amelyeket Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári officinája is használt.¹³⁰³ Ezek a relikviák azonban egyúttal a Tótfalusiénál régebbi nyomda emlékét is őrzik, ugyanis e fennmaradt díszek egy része az 1640-ben alapított váradi, Szenci Kertész Ábrahám által vezetett nyomda felszereléséhez tartoztak. 1987-ben már csaknem háromszázötven évesek voltak.

1960-ban még őrizték a marosvásárhelyi kollégium könyvtárában az első marosvásárhelyi nyomda alapítójának, Kaprontzai Nyerges Ádámnak betűöntő matricáit, néhány általa metszett acélbetűt és egy olvasztótégelyt.¹³⁰⁴

A több tucat 17. századi magyarországi és erdélyi nyomdából mindössze egyetlen eredeti, fa kézisajtó maradt fenn napjainkig, a Kájoni János alapította csíksomlyói ferences nyomda sajtója, annak a 18. században felújított formájában.¹³⁰⁵ A 18. századból maradt fenn a balázsfalvi

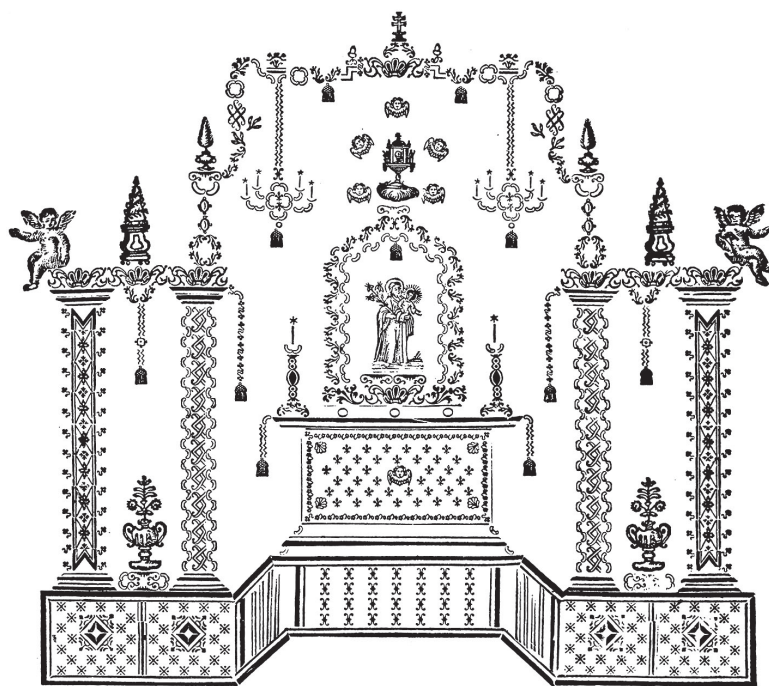
1301 Brassó címere és két fél térkép dúca: Gallia és Germania. A dúcok őrzője az Evangelisches Stadtpfarramt A. II B. Dokumentumbibliothek und Archiv der Schwarzen Kirche, Brassó = Hung. typ I. 55–59.

1302 LACKNER Kristóf és a Soproni Tudós Társaság címere = Hung. typ XVII/1, 47.

1303 SIPOS Gábor: *Misztótfalusi Kis Miklós betűhagyatéka...* = MKsz 1987. 98.

1304 PÁLVÖLGYI Endre: *Kaprontzai Nyerges Ádám = Magyar Grafika*, 1960/4. 296. Pálvölgyi itt bemutatja néhány sornyi betű reprodukcióját, a következő aláírással: Kapronczai [!] matricáiról a 19. század végén újraöntött betűk lenyomata, Koncz J. idézett könyvéből. Az idézett könyv KONCZ József: *A marosvásárhelyi evangélikus református kollégium könyvnyomdájának száz éves története 1786–1886*. Marosvásárhely, 1887. – itt azonban ilyen kép nem található.

1305 *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely*. Kiállítási katalógus, Csíki Székely Múzeum, 2007. Összeáll., a kiállítást rendezte MUCKENHAUPT Erzsébet. Csíkszereda, 2007. 7, 15.; – A csíksomlyói kézisajtó állandó őrzési helye Kolozsvár, Történeti Múzeum. Ez a több mint 350 éves kézisajtó jelenleg tartós kölcsönzésen Csíkszeredán van, a Csíki Székely Múzeum kiállításán tekinthető meg.

149. A nagyszombati Akadémiai nyomda 1773-as betűmintakönyvének nyomdai cifrákból felépített címlapja (részlet)

nyomda fasajtója, a Balázsfalvi Múzeumban. Öntöttvas tégelysajtók a 19. század elejéről a Budapest Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumában láthatók, de vidéki múzeumokban is.¹³⁰⁶

Ugyanakkor maguk a könyvek mégis őrzik a régi magyar tipográfia emlékeit, jellegzetességeit. E nyomtatványok, e könyvnyomtató műhelyek produktumai tükrözik legjobban egy-egy nyomda felszerelését. Magukból a ránk maradt nyomtatványokból indulhatunk ki. Ha minden egyes régi, Magyarországon nyomtatott könyv betűit és díszzeit, illusztrációit összegyűjtjük, vagyis mindazt, ami sokszorosításra került és legalább egy példányban fennmaradt, akkor ily módon sikerül elvben rekonstruálnunk a korabeli hazai nyomdák felszerelését.

Egy-egy régi nyomda rekonstrukciójához mérhető másolatok segítségével rendszerezve összegyűjtjük a könyvekben előforduló illusztrációkat, könyvdíszeket, iniciálékat, ábrákat, térképeket, kottákat, nyomdai cifrákat és betűket. Az iniciálékból és betűkből lehetőleg teljes sorozatok, teljes ábécék összegyűjtése a cél. Ha egy nyomda kiadványaiból minden ott előforduló dísz és betűt összegyűjtünk, akkor előttünk áll az adott műhely felszerelése, a nyilvántartásokból pedig áttekinthető, hogy egy-egy műhelynek az adott időszakban milyen betűtípusai, iniciáléi, díszei voltak használatban. Természetesen a rekonstrukcióban csak azok a díszek és betűk szerepelnek, amelyekkel ténylegesen nyomtattak, sőt, amelyekből egy kiadvány legalább egyetlen példányban fenn is maradt. Jelenleg már rendelkezésünkre áll 1473-tól 1700-ig a ma-

¹³⁰⁶ FÜZESNÉ HUDÁK Julianna: *Nyomdatörténeti emlékek hazánk múzeumaiban = 50 éves a Magyar Grafika*, Jubileumi szám, 2008. 129–190.

gyarországi nyomdák felszerelésének repertóriumára három kötetben,¹³⁰⁷ mérhető reprodukciókkal és leírásokkal, ezáltal teljes áttekintésünk van a magyarországi nyomdák produktumaiban fennmaradt sokszorosított tipográfiai és grafikai emlékekről. A 18. századi nyomdák rekonstrukciója kézirat formájában elkészült, hozzáférhető.¹³⁰⁸

A régi hazai nyomdák felszerelésének rekonstrukciója kultúrtörténeti, ipartörténeti, művészettörténeti szempontból egyaránt érdekes, de arra is szolgál, hogy a nyomdahely vagy évszám nélküli nyomtatványokról eldönthető, hogy hazai nyomdában készült-e, és ha igen, melyikben, és mikor. Ez azért lehetséges, mert a kézisajtó korszakában egy-egy könyvnyomtató műhely felszerelése egyedi, a betűknek, díszeknek, illusztrációknak együttese csak arra az egy műhelyre jellemző. Az egyes hazai tipográfiák felszerelésük alapján jól megkülönböztethetők még a 19. század első évtizedeiben is. A későbbiekben, ahogy a betűk és díszítőelemek gépi sokszorosítása általánossá vált, ezek az egyedi jellemzők eltűntek.

1307 Vö. a Hungaria typographica sorozat tagjait: V. ECSEDY Judit: *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600*. Budapest, 2004.; V. ECSEDY Judit: *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei. XVII. század, 1. köt.: Nyugat- és Észak-Magyarországi nyomdák* (Közreműk. FARKAS Ágnes). Budapest, 2010.; BÁNFI Szilvia, PAVERCSIK Ilona, PERGER Péter, V. ECSEDY Judit: *Kelet-Magyarországi és erdélyi nyomdák, Lőcse, Kassa*. Budapest, 2014.

1308 OSZK Könyv- és Művelődéstörténeti Kutatások Osztályán. Ezt és a már megjelent kötetekkel kapcsolatos kutatásokat és publikációt az OTKA pályázatai támogatták.

IX. A KÖNYVNYOMTATÁS KAPCSOLATA MÁS MESTERSÉGEKKEL ÉS KÉZMŰVESIPAROKKAL (PAPÍRGYÁRTÁS, BETŰMETSZÉS, BETŰÖNTÉS, KÖNYVKÖTÉS) – MAGYARORSZÁGI SAJÁTOSSÁGOK

A régi könyv megjelenési formájában olyan kézművesipari úton előállított termék, amely többféle alkotóelemből tevődik össze. Magán hordozza a kor kézművesiparának és stílusának jellemző sajátosságait nemcsak összességében, hanem elemeiben is. A papír, a betű, a nyomtatás, a könyvdísz és illusztráció, valamint a kötés mind a maga korának jellegzetességeit hordozza. E korszak könyvnyomtatását nem lehet a könyv olyan alkotóelemei nélkül alaposabban tanulmányozni, mint a korabeli papír és annak gyártása, vagy a könyvek kötése. Idetartozik még a könyv legelvontabb elemének, a betűnek mint a szöveg közvetítőjének művészi megalkotása, majd sokszorozása.

Papírmalmok – papírkészítés

A nyomdák mindig is a legnagyobb papírfogyasztók közé tartoztak.¹³⁰⁹ Már a legelső hazai nyomtatványhoz, a *Chronica Hungarorum*hoz¹³¹⁰ (1473) az ország akkori éves papírfogyasztásának körülbelül egyötödére volt szükség (vagyis két bálára, ha a *Chronica* példányszámaként a kikövetkeztetett 200–240-et fogadjuk el). A gyakorlat azt mutatja, hogy a korai hazai kiadványok többségében a vízjel nem egyforma, sőt sokszor ugyanannak a nyomtatott ívnek más és más példányában is egymástól eltérő lehet. Ennek számos magyarázata van. Kis forgalmú piacon, papírinséges időkben nem lehetett a könyv előállításához szükséges teljes papírmennyiséget egyetlen forrásból és egyetlen fajtából beszerezni. Így különösen a kevésbé módos nyomdászoknak több helyről kellett megvásárolniuk kiadványaik alapanyagát. Ezért előfordulhat, hogy egyetlen nyomtatványban akár tucatnyi különböző vízjelű papír található.¹³¹¹

A papír már a legkorábbi időktől kezdve lehetőséget nyújtott különleges, bibliofil igények kielégítésére is. A leggyakoribb megoldás az volt, hogy ugyanazt a nyomtatványt nemcsak nyomópapíron, hanem kisebb példányszámban írópapíron is közreadták. Ez a gyakorlat ná-

1309 A magyarországi és erdélyi papírmalmokról lásd összefoglalóan BOGDÁN István: *A magyarországi papíripar története*. Budapest, 1963. és JAKÓ Zsigmond: *Az erdélyi papírmalmok feudalizmus kori történetének vázlata = Levéltári közlemények*, 60. 1989. 3–55.

1310 RMNy 2 – BORSA Gedeon: *Hess nyomtatványainak papírja és kötése* = MKsz 1989. 1–19 és uő: *Andreas Hess*. Budapest, 2013.

1311 BORSA Gedeon: *A régi nyomtatványok anyaga*. Budapest, 1992. és újabb kiadása, uő: *Kalauz a régi nyomtatványokhoz. A régi nyomtatványok fogalma, anyaga, mérete és terjedelme*. Budapest, 2003.

lunk is jól ismert volt. A viszonylag drága, üresen hagyott papírfelület is a luxus bizonyítékául szolgált.

Mint különlegességet, a nyomdák néha színezett papírt is használtak. Nálunk inkább csak a 18. század utolsó évtizedeitől kezdve jött divatba a kék papír (a papír alapanyagot indigóval színezték). Ritkább volt a lila vagy rózsaszínű papír, de ennek használatára is akad példa hazánkban: 1799-ben a kassai Landerer-nyomda rózsaszín papírra nyomta azt az előfizetési felhívást, amely a *Rózsa Szín Gyűjtemény* című regénysorozatot hirdette.¹³¹²

Az igényesebb nyomdászok azon igyekeztek, hogy *megszüntessék* a merített papír bordázottságát, amely a szép nyomtatást kedvezőtlenül befolyásolta. A rézhálóra felvarrt, finom textillal kiegészített, úgynevezett velinszita nem hagyott nyomot a papíron. A vízjelek hajtogatott huzalát azonban erre a szitára is felvarrhatták. Az ilyen egyenletes, bordázat nélküli papír, amely igen erős és szép, átnézete pedig felhős, Európában ugyan már a 18. század derekán megjelent, de nálunk ez az úgynevezett velinpapír csak a 19. század húszas éveitől kezdve volt forgalomban.

Hazai papírmalmaink csak a könyvnyomtatás újraindulása után létesültek, először Erdélyben 1546-ban, majd Felső-Magyarországon. A legkorábbi a lőcsei papírmalom volt, ennek azonban csak teljes pusztulásáról, leégéséről maradt fenn adat 1530-ból. Bár a nyomdák számára a közeli papírbeszerzés mindig elsődleges fontosságú volt, és ezért azok, illetve a városok helybeli papírmalmok létesítését szorgalmazták, e malmok általában nem tudták fedezni a nyomdák szükségleteit. A viszonylag későn meginduló hazai papírkészítés ugyanis még a meglehetősen szerény könyvnyomtatásunk igényeit sem tudta kielégíteni. A hazai műhelyek ezért kénytelenek voltak külföldről származó, a szállítás miatt még drágább papírra is dolgozni.¹³¹³ A 16. században inkább Lengyelországból és Csehországból, majd fokozódó mértékben Ausztriából szereztek be a nyomtatópapírt.

Az erdélyi nyomdák igyekeztek papírból önellátásra berendezkedni, ezért létesült a három 16. századi erdélyi malom: a brassói, a kolozsvári és a szebeni. A Brassóban és Szebenben készült papír egy része azután a Kárpátokon túli területekre is eljutott, Moldvába és Havasalföldre.

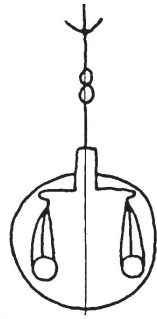
Heltai Gáspár Kolozsvárott akkor létesítette papírmalmát,¹³¹⁴ amikor hozzáfogott nagyszabású kiadói tevékenységéhez. A papírmalmokat azonban általában nem csupán egyetlen nyomda szükségleteire alapozták. Heltai ugyanabban az évben, amikor nyomdája felújításához hozzáfogott (1560), megkezdte a papírmalom tervezését is. Ehhez, akárcsak a közel húsz évvel korábban létesült brassói malomhoz, Krakkóból kellett mestereket hozatni. A malom 1564 tavaszán már állt a Szamos mellett, és ugyanebben az évben a gyulafehérvári fejedelmi kancellária már kolozsvári papírt is használt.

Számítások szerint Heltai papírmalma a kolozsvári szükségleteknek körülbelül 35–40 százalékát fedezte, és így mellette forgalomban voltak a szebeni és brassói papírok, sőt külföldi, németországi eredetű papír is. Néhány számadat érzékelteti a nyomdák papírigényét: egy na-

1312 PETRIK VII 451

1313 FAZAKAS József: *A sárvár-újszigeti nyomda papirosai* = MKsz 1957. 116–135.

1314 JAKÓ Zsigmond: *Heltai Gáspár papírmalma* = MKsz 1961. 290–295.

150. A *Chronica Hungarorum* (1473) papírjának egyik vízjele és a znióváraljai I. papírmalom vízjele 1712-ből: a papírmalom főleg a nagyszombati nyomda számára dolgozott

gyobb 16. századi hazai nyomdának, például éppen a Heltai-műhelynek évi papírszükséglete száz rizsma körül lehetett. A kiadványok sokasodásával és a példányszám növekedésével a 18. század végére hasonló nagyságrendű hazai nyomda (például a debreceni) papírigénye ennek tízszerese, vagyis elérte az évi ezer rizsmát. Az egyik legnagyobb hazai papírmalom a Túróc vármegyei znióváraljai volt, amely 1656-ban létesült, és évente körülbelül ezeröttszáz rizsmát termelt. Ez a malom a nagyszombati egyetem tulajdonában volt, innen látták el papírral az egyetemet és annak rendkívül gyorsan fejlődő nyomdáját. Az akkori munkamenet mellett egy három legényt foglalkoztató malomban például óránként körülbelül 180–200 ívet tudtak méríteni, vagyis napi hat rizsmát (évi 250 munkanappal számolva). Ez felel meg körülbelül évi ezeröttszáz rizsma előállításának.

A 17. század folyamán Erdélyen kívül is egymás után létesültek papírmalmok a gyors folyású vizek mellé. Így jött létre többek között a lócsei Brewer-nyomdát is ellátó teplici (1613 körül), vagy a Pálffy család által alapított, hosszú életű bazini, vagy a már említett znióváraljai papírmalom. Erdélyben 1600-ra mind a három korábbi malom elpusztult, ezért a 17. század során újabbak épültek, többségükben fejedelmi alapításként (mint a lámkeréki, enyedi, gyulafehérvári malom), nyilvánvalóan részben a fejedelmi nyomdaalapítások kiszolgálására. Nádasdy Ferenc bécsi, pottendorfi és lorettomi nyomdáját egy ugyancsak saját birtokán, Oberegendorfban már korábban létesített papírmalom szolgálta ki.¹³¹⁵

A szaporodó könyvnyomtató műhelyek mellé előnyös esetben papírmalom is létesült. Csáky Miklós nagyváradi püspök ilyen szándékáról maradtak fenn korabeli adatok.¹³¹⁶ Ahol nem volt kéznél papírmalom, ott a nyomdák több helyről gyűjtötték össze a szükséges papírmennyiséget. Így a sárospataki nyomda az 1810-es években Kassáról, Diósgyőrből és Dédesről hozatta a papírt.¹³¹⁷

1315 VISKOLCZ Noémi: *Nádasdy Ferenc (1623–1671) nyomdái...* 50.

1316 EMŐDI András: *Csáky Miklós nagyváradi püspök papírmalom alapítási kísérlete 1743–1745-ben = Könyvek által a világ...* 145–153.

1317 TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda...* 87.

151. A papírmerítés művelete

A 18. században már a Dunántúlon is több papírmalom működött, és a külföldről való függőség papírellátás tekintetében jelentősen csökkent. A kezdetektől a 18. század végéig Magyarország területéről ma 125, hosszabb-rövidebb ideig működő papírmalom ismeretes. A 18. század közepétől kezdve folyamatosan állandó gondot jelentett, hogy papírkészítésünk fejlődésével párhuzamosan növekedett a rongyhiány. Különösen a finom lenvászongy számított hiánycikknek. Ez az ellentmondás azután a kézműipari papírgyártás egész korszakát végigkísérte hazánkban. A papírgyártáshoz használt nyersanyag egészen a 19. század közepéig kizárólag a rongy volt. Történtek ugyan kísérletek ennek pótlására, de az első ilyen próbálkozások (rongy helyett faforgáccsal, faköszörülettel) csak az 1840-es évek vége felé jelentek meg.

Éppen ezért nyomdáink korszakunkban folyamatosan papírbehozatalra kényszerültek. Beszerzési forrásaik ritkán ismertek, de a budai Egyetemi nyomdáról tudjuk, hogy 1802-ben a bécsi Trattner cég ebergassingi papírgyárából szerezte be szükségletének egy részét. A felhasznált mennyiségről fogalmat alkothatunk Trattner János Tamás kimutatásából. Ebből megtudjuk, hogy a pesti Trattner-nyomda egyévi papírfelhasználása 648 bála volt (1 bála = 5000 ív). Ugyanebben az évben az Egyetemi nyomda papírszükséglete 1500, a budai Landereré 115, a pesti 50, Patzkóé 35 bála volt.¹³¹⁸ A közepes méretű, két-három szedőt, három-négy nyomtatót alkalmazó műhelyeknek általában nyolcvan–százötven bála közötti papírmennyiségre volt szükségük, míg a legkisebb, egy vagy két személyt foglalkoztató nyomdáiban húsz-harminc bála papír volt az átlagos.

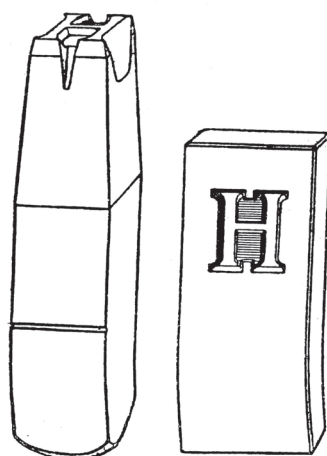
¹³¹⁸ TRATTNER János Tamás: *Magyarországi könyvnyomtató műhelyek 1817-dik beli állapotjuk = Tudományos Gyűjtemény*, 1817. 12. – uő: egy néhány évvel későbbi összeállítást is készített *Hazai könyvnyomtatások (tipografia) leírásai* címmel, neve és az év megjelölése nélkül, valószínűleg 1822–1823 körül. A kéziratban maradt összesítés lelőhelye: OSZK, Kézirattár, Fol. Hung 784; Közölte Kováts László: *Könyvnyomdáink a jelen század haradik évtizedében* = MKsz 1899. 359–366.

*Betűmetszés – betűöntés – sztereotípiá –
Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész – betűminták*

A korai nyomdákat a betűk választéka, formája és minősége különböztette meg egymástól. Minden nyomdának többféle méretű (fokozatú) betűje volt antikvából és kurzívából is. Régi nyomdászaink a sorokat gyakran ornamentális kezdőbetűkkel (iniciálékkal) kezdték. Ez utóbbiak divatja végigkísérte a kézműipari könyv korszakát, legfeljebb stílusuk változott. Átmeneti háttérbe szorulásuk a rokokó könyv korszakában következett be, amikor viszont a változatos rajzú díszbetűk jöttek divatba.

Magyarországon némi kezdeti ingadozás után az antikva betű vált általánossá magyar nyelvű szövegek nyomtatásánál. Ez a gyakorlat már az 1560-as évekre rögződött, nem utolsósorban a kolozsvári Heltai-nyomda kiadványainak köszönhetően. A magyar szöveg és magyar betű különleges technikai problémája az ékezetekben rejlik. Számítások szerint a magyar szedésben átlagosan minden hatodik betű ékezetes. Régi nyomdászainknak az *ö* és *ü* betű technikai megoldása okozta a legtöbb gondot, és egyúttal a legváltozatosabb megoldásokra adott alkalmat, különösen, ha a hangok rövidegét vagy hosszúságát is ki akarták fejezni. Az *ö* és *ü* betű jelölését a régi magyar könyvek nagyobb részében az *o*, illetve *u* betű fölé helyezett apró, álló vagy fekvő *e* ékezetbetűvel oldották meg, kisebb részben a ma is használt kétpontos változattal. Ennél is jellegzetesebb az egyetlen más nyelv által sem használt *ő* és *ű* betű megoldása. A 18. század folyamán a kétpontos, illetve kétvesszős megoldás vált mind általánosabbá.

Ha a legkorábbi magyar nyelven nyomtatott könyvtől 1800-ig áttekintjük a magyar nyelvű nyomtatványokban használt betűket, megállapíthatjuk, hogy a 16. században használt mintegy 160-féle jellel szemben a 18. században már csak úgy 60-félét használtak. Az átmenetet a 17. század képviselte, amikor körülbelül 120 különféle betűt használtak a magyarországi nyomdászok magyar szövegek szedésére. Ezek között még nagy számban voltak ligatúrák (azonos betűtestre öntött, egymással összekötött két vagy több betű). A 17. század folyamán tehát a betűkészletekben egyfajta egységesítésnek és egyszerűsítésnek vagyunk tanúi – ez nyilván a helyesírás egységessé

152. Betű képe a betűtesten és a matrica, azaz az öntőforma

válásával is összefügg –, amely azután korszakunk végéig, 1800-ig általánosan jellemző irányzattá vált. Szinte észrevétlenül tűntek el feleslegesnek ítélt betűk és betűkapcsolatok.¹³¹⁹

Egy-egy betűmetsző mester az ábécé betűiből csak egyetlen, egyedi betűt (patricát) készített. Ehhez különleges szaktudásra, művészi adottságra volt szükség. Egy-egy betűsor különféle számú betűt foglalt magában: a kimetszendő antikvák száma Tótfalusi Kis Miklós idejében átlagosan (kis- és nagybetűkkel, jelekkel, számokkal együtt) 137–142 jel volt, a kurzív sorozatok 117–134 jelet tartalmaztak, a fraktúr betűsorozatok kevesebbet, általában 117 jelet.

153. A nagyszombati Telegdi-nyomda reneszánsz antikva betűi

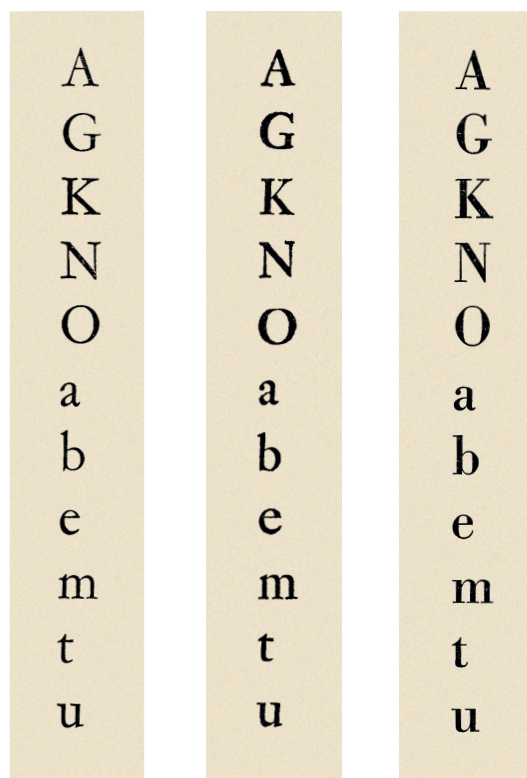
A betűmetszésnek és a betűöntésnek kezdeti technikája – mert éppen a betű sokszorosításának ez a technikája az újszerű és korszakalkotó Gutenberg találmányában – jóformán a múlt század elejéig alig változott.

Maga az öntőműszer ugyan igen egyszerű volt, mégsem folyamodhatott betűöntéshez minden korai nyomdász, ha egyes ólombetűi elkoptak.¹³²⁰ Ehhez ugyanis a nem olcsó matrica is kellett, amely pedig korai hazai nyomdánk legtöbbször nem volt, minthogy készen vásárolták ólombetűiket. Az ideális munkaszervezés valóban az volt, ahogyan Tótfalusi Kis Miklós tervezte nyomdáját, hogy amint a szedő észrevette, hogy a keze alatt nemsokára elfogy egy betű, a szomszédos betűöntő műhelyben máris öntötték a szükséges mennyiséget.

Betűöntésre a sárospataki nyomda felszerelése alkalmából és ezzel egyidejűleg a gyulafehérvári fejedelmi nyomda készletének felújításakor is sor került. Sárospatakon a betűk kiöntése 1639 augusztusa és 1640 áprilisa között történt. A betűöntő mester Boroszlóból vagy Danckából

¹³¹⁹ Lásd erről a kérdéstről MOLNÁR József: *A könyvnyomtatás hatása...* és V. ECSEDY Judit: *A régi magyar nyelvű nyomtatványok betűkarakterei* = MKsz 1986. 249–255.

¹³²⁰ A betűalkotásról lásd TÓTH Samu: *A nyomtatott betű*. Bukarest, 1969.

154. Reneszánsz, átmeneti és klasszicista betűformák – a középső oszlopban Tótfalusi Kis Miklós-betű

jött, és először Gyulafehérvárott dolgozott, majd onnan vitte a matricákat lepecsételt skatulyákban Sárospatakra. Az ismeretlen nevű betűöntő 1640 áprilisában halt meg pestisjárványban: szerszámaikat a fejedelemre, I. Rákóczi Györgyre hagyta.

Két legnagyobb betűmetszőnk Tótfalusi Kis Miklós és Bikfalvi Falka Sámuel. A hazai betűalkotás Tótfalusi révén a holland, Falka révén a francia–olasz betűművészethez kapcsolódik.¹³²¹

Bár hazai nyomdáink túlnyomó többségében nem folyt sem betűmetszés, sem betűöntés, néhány nyomdászunk kitanulta ezeket a mesterségeket is. Tótfalusi Kis Miklós Amsterdamban sajátította el nemcsak a nyomdászat, hanem a betűöntés és betűmetszés művészetét is. Betűmetsző tevékenységével európai hírnévre tett szert. Nemcsak saját magának, hanem megrendelésre is készített latin és egzotikus (héber, grúz, örmény) betűket. Teljes betűcsaládokat metszett, amelyeknél a különböző fokozatú antikva és kurzív típusok tökéletes összhangban voltak egymással. Ma már ismeretes, hogy a sokáig világszerte a Janson nevű betűmetszőnek tulajdonított, és ezért róla elnevezett szép átmeneti betűknek Tótfalusi volt a metszője.¹³²²

¹³²¹ SZENTKÚTY Pál: *Betű-esztétika* = MKsz 1942. 167–175.

¹³²² CARTER, Harry, BUDAY, George: *Nicholas Kis and the Janson types* = *Gutenberg Jahrbuch*, 1957. 207–212.

Visszatérve Erdélybe az 1690-es évek elején, a kolozsvári református egyház nyomdáját saját metszésű és öntésű betűkkel szerelte fel, bár kénytelenségből a korábbi kolozsvári nyomdák régi betűivel is kellett dolgoznia. Külön fusoriát, azaz betűöntő műhelyt is berendezett, ahol más nyomdák számára is készített betűket, így a szebeni nyomdának. Tárgyalásokat folytatott a debreceni városi nyomdával is új típusok készítése ügyében.¹³²³

Kassai Pál 17. századi debreceni nyomdász 1685-ben egyik megrendelőjéhez írt levelében említette, hogy nem lévén elegendő betűje, maga véssett és öntött újakat. Nem tudni azonban, hogy hol tanulta a betűmetszést, mert míg a másik debreceni nyomdásznak, Töltési Istvánnak németalföldi tanulmányútjáról pontos tudomásunk van,¹³²⁴ addig Kassairól ilyen adat nem áll rendelkezésre.

Képzett betűmetsző volt a 18. században a kolozsvári Páldi Székely István is,¹³²⁵ aki szintén járt a Németalföldön. Már 1747–1748-ban is Utrechtben lehetett. Sikerült ugyanis szignóját megtalálni két, ezekből az évekből származó, és két különböző utrechti nyomdában megjelent könyv címlapján. Vagyis nemcsak az erdélyi jóakaróitól kapott támogatásból élt, hanem már rézmetszőként is meg tudta keresni kenyerét.¹³²⁶ Úgy látszik, hogy 1752 nyarán már visszatért Erdélybe. Amikor a kolozsvári református kollégium nyomdája önállósult, ő lett első nyomdavezetője 1755. február 15-től. Páldi Székely István életéről sokat megtudunk a halála és temetése alkalmából készült prédikációkból. Betűmetsző képességét a kolozsvári református kollégiumi nyomdában is és a balázsfalvi görögkatolikus nyomda számára készített betűsorozatokban is kamatoztatta.¹³²⁷ Tótfalusi után ő volt a legtanultabb nyomdász, aki elődjének példáját tudatosan követte.

A 18. század utolsó harmadának tanult betűmetszője volt az erdélyi Kaprontzai Nyerges Ádám,¹³²⁸ aki a nyomdászatot, betűöntést és -metszést Bécsben, Josef Lorenz Kurzböck udvari könyvnyomtatónál sajátította el 1772–1775 között, ahol saját metszésű betűiről mintakönyvet is nyomtatott ki.¹³²⁹ Még bécsi tartózkodása idején Mária Terézia Kaprontzaira bízta a trieszti örömeny nyomda felújítását, amelyet ő a helyszínen el is végzett. Ennek alapján feltételezhetjük,

1323 SÍPOS Gábor: *Misztótfalusi Kis Miklós betűhagyatéka...* = MKsz 1987. 88–101.

1324 Tótfalusi Kis Miklós: *Mentsége = Erdélyi féniks...* 228.

1325 Páldi Székely működéséről lásd V. ECSEDY Judit: *Arcképek a hazai nyomdászattörténetből = Magyar Grafika*, 2016/3. 52–57 és UŐ: A „magyar Bésalél”. Páldi István kolozsvári nyomdász = „Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem”... 226–242.

1326 KELEMEN Lajos: *Páldi István rézemtsző = Művészet*, IX. évf. 1910, 79–96. és FERENCZI Zoltán: *Páldi István nyomdász levele br. Wesselényi Ferenc nagyenyedi főiskolai gondnokhoz Leydenből 1747. febr. 26* = MKsz 1903. 95–96.

1327 JAKÓ Zsigmond: *A balázsfalvi nyomda kezdetei* = UŐ: *Írás, könyv, értelmiség...* 252–257.

1328 Kaprontzai Nyerges Ádámról lásd PÁLVÖLGYI Endre: *Kaprontzai Nyerges Ádám = Magyar Grafika*, 1960/4. 295–297.

1329 KAPRONTZAI, Adamus: *Characteres typographici, quos e clementissima sacratissimae suae Caesareo-Regiae et apostolicae Majestatis annuentia in Typographia Caesareo-Regia Aulica Linguarum Illyrico-Orientalium apud Josephum Kurzböck institutus ab anno 1772 usque ad annum 1774. sculpsit et omnimode praeparavit Adamus Kaprontzai Transylvano-Hungarus. Vindobonae 1774* (Josephus Kurzböck). [7] fol. – 8°

hogy az örmény nyelvet is ismerte és az örmény könyvnyomtatásban is jártas volt. Erdélyi származású révén kapcsolatba kerülhetett örményekkel, akik már a 17. század második felében letelepedtek és örmény katolikus egyházat alapítottak erdélyi városokban. Kaprontzai 1777-ben került Kolozsvárra, ahol eleinte mint rézmetsző, majd mint a református kollégiumi nyomda faktora működött. 1785-ben alapította meg saját marosvásárhelyi nyomdáját, amelynek alapját az általa megvásárolt egykori nagyenyedi műhely szolgáltatta.

Bikfalvi Falka Sámuel a francia Didot és az olasz Bodoni iskolájának, a klasszicista antikva stílusnak követője, és ilyen szellemben készítette magyar betűtípusait is. A Budára költözött Egyetemi nyomda 1798-tól kezdve alkalmazta betűmetszőként az ugyancsak erdélyi és ugyancsak Bécsben tanult Bikfalvi Falka Sámuel, ¹³³⁰ akinek szép metszésű klasszicista betűit az Egyetemi nyomda 19. század eleji nyomtatványain látni. ¹³³¹ Az Egyetemi nyomda kiadványai közül több Bikfalvi Falka rézmetszetű címlapjával jelent meg, mint az 1806. évi *Officium Rakocianum* és valószínűleg az *Acta Litteraria Musei Nationalis Hungarici. Tom. I.* (Budae 1818) rézmetszetű címlapja is neki tulajdonítható. ¹³³²

A debreceni rézmetsző diákok közül is akadt, aki egész betűsorozatokat metszett, mint Erőss Gábor, aki 1800 körül betűíról mintalapot is közzétett. ¹³³³

A kézisajtó korának hazai nyomtatványait áttekintve és felszerelésüket rekonstruálva bizonyosnak látszik, hogy jóval kevesebb nyomdánk volt matricával is felszerelve, mint azt korábban gondolták. Vagyis matrica hiányában nem volt lehetőségük a betűk átöntésére, újraöntésére vagy egyes betűk pótlására. Ebből következik hazai 16–17. századi tipográfiáinknak az a jellemzője, hogy a nyomdák a betűket hosszú ideig, egyre kopottabb, elmosódottabb formában is használták, ha új betű vásárlására nem volt módjuk. Az újraöntés nem sokat segített a betűkészleten abban az esetben, ha voltak ugyan matricái egy műhelynek, de már azok is elhasználódtak. A használat következtében elkopott matricákból homályos körvonalú betűket lehetett csak önteni, és az így készült ólombetűkkel szép, tiszta nyomtatást nem lehetett elérni.

Nyomdánk többsége a századok folyamán készen vásárolt öntött betűkkel dolgozott, ezeket pedig külföldön vásárolták. A hazai nyomdák betűkészletének beszerzési forrásai a századok folyamán változtak: ősnymodásaink Itáliából szereztek betűiket, a 16. század folyamán leginkább Bécsből ¹³³⁴ vagy Lengyelországból, a 17. században Németországból vagy a Németalföldről, míg a 18. században vagy a bécsi Trattneről ¹³³⁵ vagy hazai betűöntőktől, illetve

1330 IVÁNYI Béla, GÁRDONYI Albert: *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története...* 113–114. és SZÁNTÓ Tibor: *Egy reformkori magyar betűmetszőről. A Bodoni emlékkönyvbe [Bikfalvi Falka Sámuel] = A Könyv, 1990/3–4. 169–176.*

1331 SZÁNTÓ Tibor: *Bodoni és a magyar tipográfia = Magyar Grafika, 1990/2. 4–12.*

1332 IVÁNYI Béla, GÁRDONYI Albert: *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története...* 123.; *Officium Rakocianum seu varia* (Budae 1806) lásd KNAPP Éva: *Officium Rákócianum: az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságos könyv története és nyomtatott kiadásai.* Budapest, 2000. 87. sz.

1333 TÓTH Béla: *A debreceni rézmetsző diákok...* 37, 40, 46.

1334 V. ECESEDY Judit: *Bécs: 17. századi nyomdafelszerelésünk egyik forrása = MKsz 2005. 25–41.*

1335 *Betűmintakönyve: Specimen characterum apud J. Th. Trattner. Vindobonae, 1760.*

betűöntéssel is foglalkozó nyomdáktól (mint a nagyszombati Egyetemi vagy a pozsonyi Lan-derer-nyomda).

A külföldről beszerzett betűkkel a hazai nyomdászoknak gyakran támadtak nehézségeik, egyrészt azért, mert bizonyos ékezetes betűk, amelyekre a magyar szövegek nyomtatásánál szükség lett volna, nem szerepeltek a külföldről vásárolt betűsorozatokban. Ezeket nyomdászaink nemegyszer maguk igazították a magyar ékezetek alakjára. A hazai nyomdák betűinek felfrissítését gyakran vándorló betűöntők végezték vagy a nyomda saját matricáival, vagy a magukkal hozottakkal. Ilyen vándor betűöntők működéséről a 16. századtól egészen a 18. század elejéig vannak adataink.¹³³⁶

Nyomdáink betűkészlete többnyire antikva, kurzív, fraktúr és schwabachi típusokból állt. A két első minden egyes magyarországi nyomdában megtalálható volt, a további betűfajták megléte vagy választéka azonban attól függött, hogy a nyomda milyen közönség számára milyen nyelvű könyveket adott ki (például német vagy cseh nyelvű szövegekhez fraktúr vagy schwabachi betűre volt szükség). Nyomdáink egy részének felszereléséből azonban nem hiányzott a görög, sőt a héber betű sem, a gyulafehérvári fejedelmi nyomda pedig már a 17. század közepén cirill betűs román könyveket is tudott nyomtatni. Később mások is (például a nagyszombati, a kolozsvári, a budai Egyetemi nyomda – nem beszélve az erre szakosodott műhelyekről, mint a szebeni Fülöp vagy a brassói Coresi tipográfiaja.)

Egy-egy nyomda felszereléséről a legpontosabb képet természetesen a saját betűmintalap vagy betűmintakönyv adja. A betűmintalapok vagy mintakönyvek megjelentetésének célja mindig is a nyomda betűállományának ismertetése volt, megrendelések reményében. Ugyanilyen céllal jelentek meg később a betűöntők mintakönyvei is. A legkorábbi hazai vonatkozású betűminta, Salomon Sultzeré,¹³³⁷ a 16. század végéről való. A 17. századból nemcsak Tótfalusi két (egy nagyrészt latin betűs és egy grúz betűs) mintalapja ismeretes,¹³³⁸ hanem egy 1630-as évekből származó mintakönyv is Ferenczffy Lőrinc bécsi magyar könyvkiadó betűiről.¹³³⁹ A betűmintakönyvek fénykora azonban nálunk is a 18. század: ebből a koraszakból tucatnyi mintakönyv maradt fenn, nagyjából nyomdászoktól, de egy betűöntőtől is.¹³⁴⁰

Olyan önálló betűöntőt, aki nyomtatással nem foglalkozott volna, csak betűk forgalmazásával, a 18. század végéről ismerünk csak, Anton Zocher személyében. 1795-ben Pozsonyban működött, itt jelent meg betűmintakönyve is, amely összesen 39-féle betűt kínált.¹³⁴¹ Később a nyomdákhoz hasonlóan ő is átköltözött Pestre, és 1817-es betűmintakönyvét már ott adta ki.

1336 BORSA, Gedeon: *Salomon Sultzer ein Typograph...* = *Acta Litteraria*, 1971. 43–47. és PAVERCSIK Ilona: *Ismeretlen magyarországi betűöntő a 18. század elejéről* = *Magyar Grafika*, 1981. 78–79.

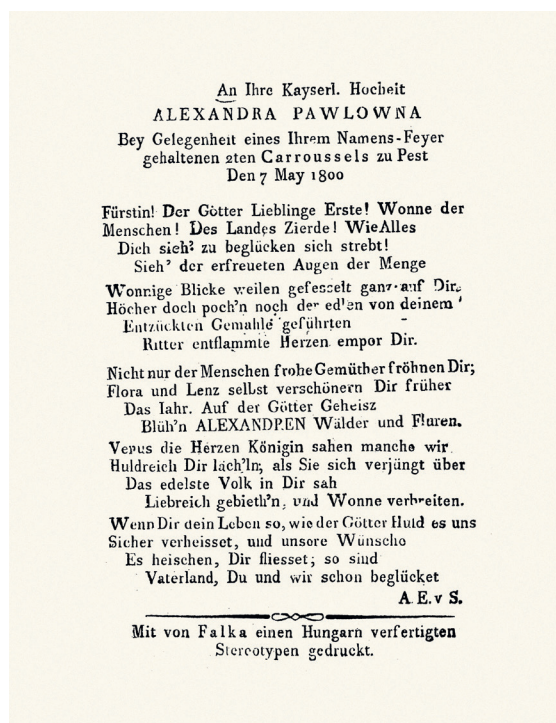
1337 RMNy 622

1338 Mindkettőt közli mellékletként: *Erdélyi féniks*. Bev., jegyz.: JAKÓ Zsigmond. Bukarest, Kriterion, 1974.

1339 Hasonmását közli mellékletként Holl Béla: *Ferenczffy Lőrinc...*

1340 SZENTKÚTY Pál: *Régi hazai nyomdák mintakönyvei. Adalékok a magyar betű és nyomdai cifra történetéhez*. Budapest, 1940.; BOGDÁN István: *A betűminta – nyomdatörténeti forrás* = *Magyar Grafika*, 1977. 78–79.

1341 *Abdruck der sämmtlichen Schriften bey Anton Zocher Schriftgießer*. Preßburg 1795. [28] fol. – 8°

155. Bikfalvi Falka Sámuel sztereotípiával készült nyomtatványa József nádor feleségének, Alekszandra Pavlovnának köszöntésére (1800)

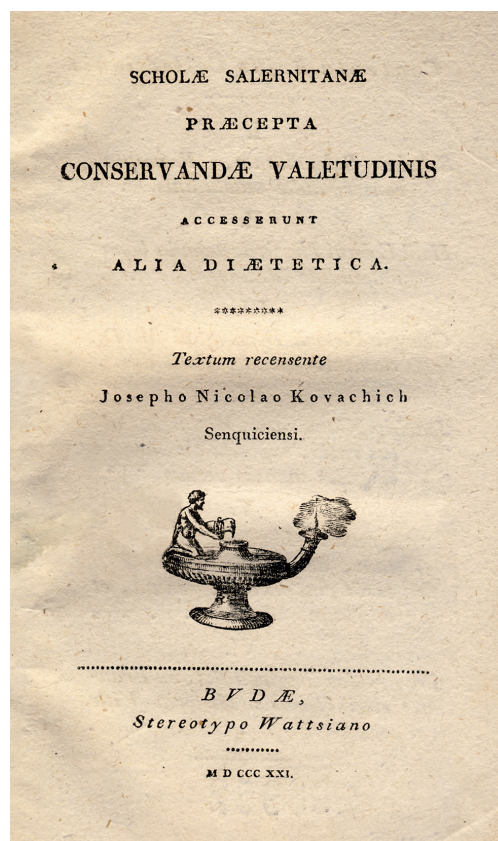
Ebben 28 fraktúr és schwabacher típust, ezenkívül négy-négy fajta illír (azaz szerb), héber, görög betűt, kottát és 76 cifrát kínált megvételre.¹³⁴²

Bár a betűk szabványosítása csak később történt meg, a betűk méretét és alakját Európa-szerte általánosan használt, egyezményes kifejezésekkel jelölték: például *Kleine tertia antiqua*, *Grosse mittel antiqua*, *Kleine cicero cursiv stb.* A mintalapokon vagy mintakönyvekben a nyomdászok ezekkel a megjelölésekkel és egy-egy szövegminta segítségével mutatták be mesterségbeli tudásukat, és a nyomdájukban vagy betűöntődjükben rendelkezésre álló betűket és öntött nyomdai cifrákat.¹³⁴³ A kézisajtó korában a nyomdák felszerelése a betűk és díszítőelemek sajátos, csak arra a bizonyos nyomdára jellemző együttesét alkották. A régi nyomdák felszerelése – rendszeresen összegyűjtve mindazt, ami akár betű, akár dísz formájában a kiadványokon nyomdafestéket kapott – rekonstruálható. Egy-egy régi nyomda betűi és díszítőelemei jellegzetességüknél fogva támpontot adnak a hiányos impresszumú vagy csonkán fennmaradt könyvek meghatározásához, és jól használható forrásai a könyvtörténeti kutatásoknak.

A magyarországi és erdélyi nyomdák betűtípusainak repertóriumuma az 1473–1700 időközben rendelkezésünkre áll. Ebből megállapítható, hogy miből állt egy-egy nyomda betűkészlete, honnan származik és mennyi ideig volt használatban.

¹³⁴² *Schriftproben von Anton Zocher Schriftgiesser und Graveur in Pest. 1817. [40] l. – 8°*

¹³⁴³ NAGY Zoltán: *Betűöntő műhelyek Magyarországon a 18. és 19. században = Magyar Grafika, 1979/4. 57–62.*

156. A budai Egyetemi nyomda Watts-féle sztereotípiával készült kiadványa (1821)

A 19. század első éveiben Magyarországon is történtek kísérletek a sztereotípiák alkalmazására. Ezzel az eljárással a mozgatható betűkből készült szedést lemezzé lehetett alakítani úgy, hogy az nyomtatás céljára felhasználható legyen. Előnye egyrészt a változatlan újranyomás lehetősége, anélkül hogy az eredeti szedést meg kellene őrizni. Ezáltal a szedés és visszaosztás fáradságos munkája megtakarítható, mert elég a szedésről készített gipsz vagy papíralapú matrica elraktározása. A sztereotípiák feltalálóját, Lord Stanhope többszörösen javított eljárásával 1804-ben állt elő, de évekkel korábban elkezdte kísérleteit. Kezdeti eljárásának magyarországi továbbfejlesztője Bikfalvi Falka Sámuel (1766–1827) volt, aki Bécsben tanulta a nyomdászatot és betűöntést. Ismerjük egy sztereotípiával készült nyomtatványát, amelyet Alekszandra Pavlovna cárnéának, József nádor feleségének köszöntésére készített. Falka Sámuel 1798-ban tizenhat esztendőre szóló privilégiumot kért a bécsi udvari kancelláriától az általa javított sztereotípáló eljárásra, de elutasították. Még ez évben Budára hívták az Egyetemi nyomdába, ahol továbbra is kísérletezett ugyan sztereotípiával, de inkább betűmetszőként és rézmetszőként jeleskedett. Falka sztereotípiái módszere ugyanis nagyon drága volt: a szedést az e célra szerkesztett sajtón rézlemezbe nyomták, és az így keletkezett rézmatrica segítségével öntötték betűfémből a sztereotípólemezt.

Az Egyetemi nyomda viszont Amerikából a John és William Watts nevű két testvért hívta meg, akik a jóval olcsóbb homok- vagy gipszsztereotípiák mesterei voltak. Le is telepedtek Budán 1820-ban, és 1821-ben már megjelent az *Officium Rakocianum* első sztereotípiával készült

kiadása,¹³⁴⁴ impresszumában a „Stereotypo Wattsiano Typographiae Regiae Universitatis Hungaricae” jelzéssel. Az általuk követett módszernél viszont a kezdeti beruházás volt nagy, mert először Stanhope-rendszerű vassajtókat kellett rendelni, majd Párizsból 771 darab új betűmátrixát rendeltek, mert Wattsék a meglévőket alkalmatlannak találták. 1824-ben már 4032 sztereotip lemez állt rendelkezésre, ezekkel jelentek meg az *Officium Rakocianum* további kiadásai, *ABC könyvetske városi és falusi iskolák számára*, német nyelven a *Tägliche Andachtsbücher* és más népszerű imádságoskönyvek különféle nyelven.¹³⁴⁵

Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész

Tótfalusi Kis Miklósnak Amsterdamban 1686 körül készült betűmintaalapja metszőműhelyének majdnem teljes kínálatát bemutatja.¹³⁴⁶ Ez az évszám nélküli, de legvalószínűbben 1686 körül készült mintalap magyar tipográfus első ilyen alkotása. Tizennégy fokozatban, tizenhétféle antikva (keskeny és széles változatokkal), tizenötféle kurzív, egy kotta, egy görög és három héber típus lenyomatát tartalmazza, összesen 37 féle betűtípust. Mintalapja a latin betű európai történetében fontos helyet foglal el. Kialakítja az úgynevezett átmeneti betű (a reneszánsz és a klasszicista betűtípus közt elhelyezkedő, barokknak vagy hollandinak is nevezett betűstílus) prototípusát, legkiforrottabb formáját. A sokkal több új elemet tartalmazó, szuverén alkotásának tekinthető kurzív betűjét, az eddigiektől eltérő módon, összehangolta az antikvájával, azaz elindította a kurzív betűnek azt a fejlődését, amely során az önálló, sajátos formavilágot őrző kalligrafikus betűből a klasszicizmus idején teljesen összehangolt antikva-kurzív család része, a kiemelés betűje lett. Egyedülálló módon a mintalapján levő valamennyi fokozatot összehangolta, a legkisebb fokozattól a legnagyobbig, mindegyik ugyanazt az egységes, rajz- és tónusbeli ugrásoktól mentes, átmeneti típust képviseli.

Az egyetlen példányban fennmaradt mintalapot 1942-ben fedezte fel Kner Imre az Országos Levéltárban,¹³⁴⁷ Kelemen Lajos a kolozsvári egykori Erdélyi Múzeum levéltárának igazgatója információja alapján, és Szentkúty Pál tette közzé még abban az évben.¹³⁴⁸ Nem kétséges, hogy Tótfalusi Amsterdamban kinyomtatott bibliái mellett magával hozta Erdélybe amsterdami be-

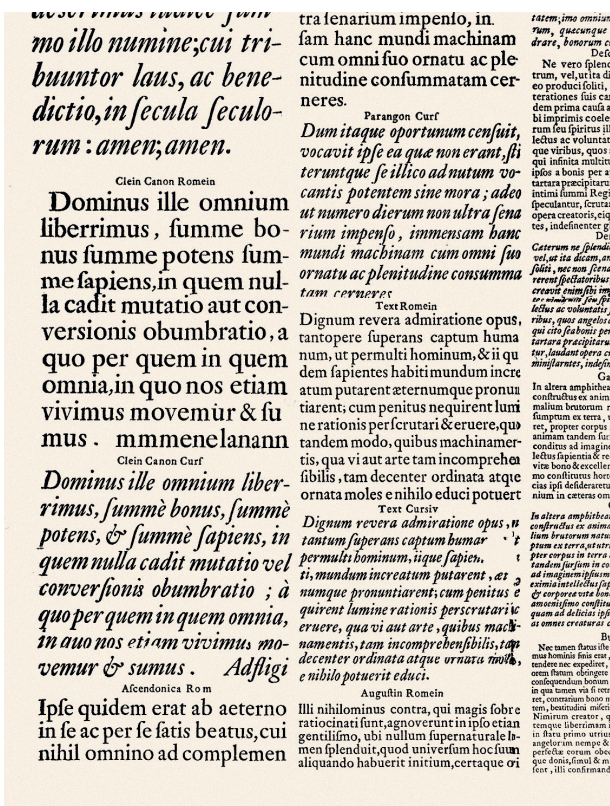
1344 *Officium Rakocianum seu varia pietatis exercitia hominis. Ed. omnium emend.* (Budae 1821, Stereotypo Wattsiano Typographiae R. Universitatis Hungaricae), rézmetszetekkel, lásd KNAPP Éva: *Officium Rákócianum: az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadásai.* Budapest, 2000. 94. sz.

1345 IVÁNYI Béla, GÁRDONYI Albert: *A Királyi Magyar Egyetemi nyomda története...* 147–149.; *Officium Rakocianum avagy A' kereszt. catholicus...* (Budann 1825, A Magyar Királyi Univers. Betűivel és költségével) rézmetszetes táblákkal, lásd KNAPP Éva: *Officium Rákócianum: az I. Rákóczi Ferencről...* 95. sz.

1346 RMK III 6905

1347 Magyar Országos Levéltárban, a Hatfaludy család iratai között. Először publikálta: SZENTKÚTY Pál: *Tótfalusi Kis Miklós amsterdami betűmintaalapja (két képmelléklettel)* = MKsz 1942. 368–374. és lásd még HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós...* = MKsz 1972. 193–209.

1348 KNER Imre: *A betű mestere. Emlékezés Tótfalusi Kis Miklós életművére.* Budapest, 1965. 30.; Tótfalusi betűmintaalapjának történetéhez tartozik, hogy már azt 1940-es Grafikai Évkönyvben megjelent egy fotója, TERHES Gyula cikkéhez. A fotó forrását, az eredeti lelőhelyét akkor nem tudták kideríteni, lásd HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós ...* 36–38.

157. Részlet Tótfalusi Kis Miklós amsterdami betűmintaalapjából (1686 körül)

tűmintaalapját, betűművészi életművének ezt a nagyszerű dokumentumát.¹³⁴⁹ Erdélyben fennmaradt egyetlen példánya került később az Országos Levéltárba. Mintaalapja alján holland nyelvű megjegyzés hívja fel a figyelmet arra, hogy aki a bemutatott betűtípusok patricáit (stempelyeit) vagy matricáit meg akarja venni, amelyeket első ízben Nikolaus Kis metszett, forduljon a nevezett mesterhez, aki Amsterdamban az Achterburgwalon lakik, a Hattyú sörfőzdével szemközt, Warner Warnersz házában, és ahol ezek méltányos áron megvásárolhatók.¹³⁵⁰ A mintaalap tehát a betűmetsző és betűöntő mester üzleti hirdetménye, mustrája. Hogy saját nyomtatványain nem fordul elő az ott bemutatott összes betű, annak magyarázata, hogy maga a nyomdász rendszerint nem igényel ilyen választékot. Kolozsvárott a mintaalapból 17-féle betűt használt.

Tótfalusi olyan művészi színvonalon sajátította el a betűmetszést, amihez csak keveseknek volt tehetsége. A legkülönbözőbb, egzotikus betűk metszésével is megbízták Amsterdamban.

A fennmaradt szerződésekben ismeretes, hogy lengyelországi megrendelésre több antikva, kurzív, héber és egy német kurzív típust, valamint egy amsterdami kereskedő számára feltehe-

1349 Uo.

1350 A ház helye azonosítható, de ma már ennek és vagy húsz másik háznak elbontásával egy nagy épülettömb áll a helyén, amely az amszterdami egyetemhez tartozik. Rajta emléktábla emlékeztet Tótfalusi Kis Miklósról. Lásd LANE, John A.: *Nicolaus Kis's house in Amsterdam and the brewery „De Zwaan” = Crescit eundo...* 111–138.

tően héber betűket metszett. Betűmetszői munkássága igazán a *Biblia*¹³⁵¹ kinyomtatása után bontakozott ki. Matheosz Vanandeci megrendelésére 1685-re négyféle szövegtípust készített az amsterdami örmény nyomda számára.¹³⁵² Amsterdamban ugyanis népes örmény kolónia élt, tagjai számára helyben könyveket nyomtattak. Ez a nyomda idővel Velencébe, Szent Lázár szigetére költözött, ahol a mechitarista örmény szerzetesek foglalkoztak könyvnyomtatással. Idekerültek a Tótfalusi által metszett örmény betűk, amelyek 1908-ban még megvoltak.¹³⁵³

Tótfalusi a megalkotója a grúz nyomdabetűnek is. Az 1686-ban készült grúz típusokról két levonat ismert, a betűkkel azonban soha nem nyomtattak könyvet.¹³⁵⁴ *Mentség* című munkájából és a fennmaradt betűmintákból tudjuk: készített betűket Angliába, sőt éppen a grúz betűk készítése ügyében folytatott levelezésében említi, hogy a latin, német, héber, rabbinsztikus, német-héber, örmény típusok mellett görög, szír, samaritánus, kopt vagy egyiptomi betűk metszésében is gyakorlatot szerzett. Angliába szállított betűi – köztük a „Two line English cursive” – ott 1692-től követhetők nyomon.¹³⁵⁵

Legbüszkébb talán az amsterdami tartózkodása utolsó idejében, a firenzei nagyhercegi nyomda kiváltságait élvező Cecchi-nyomda számára készített teljes betűkészletre (patricák és

158. Tótfalusi grúz betűmintaalapjának részlete (Amsterdam 1685)

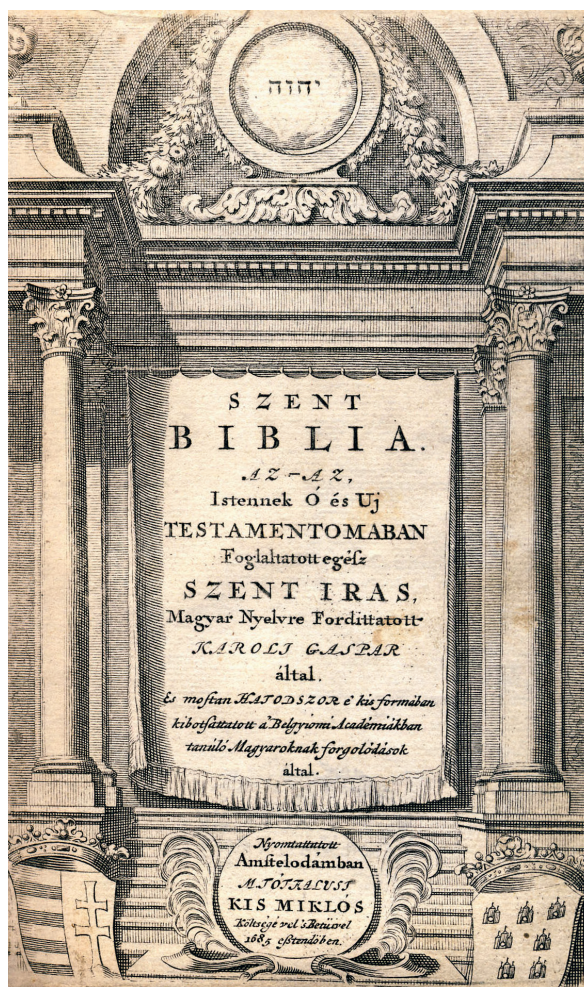
1351 RMK I 1324

1352 Az erre vonatkozó szakirodalmat összegezte PERGER Péter: *M. Tótfalusi Kis Miklós örmény betűi = Távol az Araráttól*. Az OSZK és a Budapest Történeti Múzeum közös kiállításának katalógusa. Szerk. KOVÁCS Bálint, PAÁL Emese. Budapest, 2013. 44–51.

1353 HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós ...* 72.

1354 A grúz mintalap felfedezője, DÁN Róbert: *Tótfalusi Kis Miklós grúz betűi* = MKsz 1980. 396–398.; Az amszterdami Universiteits-Bibliotheek Kézirattárának Ms Cq 102. jelzete alatt található Tótfalusi Kis Miklós 1687-ben elkészült, grúz nyomtatott betűivel szedett mintalapja. A nyomdai cifrkkal határolt területen három grúz betűfajta négy nyomtatott változata szerepel. A lap tetején Tótfalusi Kis Miklós autográf bejegyzése: „Literae Georganicae, seu Grasinicae vei Mingrelinae, Christianorum Graece religionis,... per Nicol. Kis Hung. Amstelodami Anno 1687.

1355 HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós ...* 69.

159. Tótfalusi Kis Miklós Amsterdamban nyomtatott úgynevezett „aranyos bibliája” (1685)

matricák) és öntődei felszerelésre volt. Firenzei betűhagyatéka sem tűnt el nyomtalanul az újabb kutatások szerint.¹³⁵⁶

Amsterdami nyomtatványai úgy készültek, hogy Tótfalusi irányította a munkát, magyarul nem tudó szedőket alkalmazott, és saját maga végezte a korrektúrát. Zömében maga metszette, korszerű betűkkel nyomtatott. A nyomtatást bérben végeztette, minden bizonnyal Abraham Olofsz műhelyében.¹³⁵⁷ Amsterdami kiadványai mértéktartó, de jó ízléssel összeválogatott díszekkel jelentek meg. Fametszetű fejléctet egyet találni, a Biblia kezdőlapján, és egy másik famet-

1356 MOLNÁR József: *Misztótfalusi Kis Miklós*. [A bibliográfiát összeáll. Zvara Edina] Budapest–Berlin, 2000.

1357 PERGER Péter: *Misztótfalusi Kis Miklós betűinek 18. századi továbbélése = Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból*. Az OSZK tudományos ülészaka és kiállítása. – Studien über die ungarländische Typographie des 17. Jahrhunderts. Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Budapest, 2001. 235–259.; Uő: *Fehér foltok a Tótfalusi-betűk történetében: egy doktori disszertáció eredményei = Érték és értelmezés...* 208–214.

szet, egy virágcsokor a zsoltároskönyv címlapját díszíti. Emellett kis méretű, virágos-leveles háttérű iniciálékat használt még. Ezek a díszítőelemek valószínűleg nem sajátjai voltak, nem hozta magával Erdélybe. Kolozsvári nyomtatványaiával összevetve úgy látszik, hogy mindössze két nyomdai cifrát hozott haza Amsterdamból.

Amikor visszaindult Erdélybe 1689 őszén, egy betűsorozatot Amsterdamban hagyott, ez azonban később elkallódott. Lipcsében is hagyott egy patricakészletet, és minden bizonnyal ezekből öntötték azokat a betűket, amelyek később németországi mintalapokon és nyomtatványokon bukkantak fel. Éppen a Lipcsében hagyott betűivel kapcsolatos, hogy betűalkotását egy 20. század eleji tévedés folytán Anton Janssonnak tulajdonították, ezen a néven híresült el a világban. A kutatás, többek között az 1942-ben felfedezett mintalap segítségével, mára tisztázta Tótfalusi szerzőségét.¹³⁵⁸ Betűinek a modern nyomdatechnika szerinti felújítása ma is a leggyakrabban használt típusok közé tartozik.

A legújabb technikai újításokra való fogékonyságát és azokban való jártasságát bizonyítja, hogy az 1684. augusztus 15-én Teleki Mihály erdélyi kancellárnak és Tofeus Mihály püspöknek írt levelében a bibliakiadás körülményeiről szólva hosszan ír – e kifejezés megemlézése nélkül – a sztereotípiának hívtat eljárásról, amelynek erdélyi bevezetését a sajtóhibák kiküszöbölése és főképpen a könyvek árának jelentős csökkenése miatt javasolja. A sztereotípiia segítségével – amelynek nálunk Bikfalvi Falka Sámuel volt első úttörője, de csak Tótfalusinál mintegy száz évvel később – teljes oldalak nyomását lehetett megoldani korlátlan mennyiségben, minden változtatás és minden hibalehetőség nélkül.

1689 őszén már elegendő pénz állt rendelkezésére, hogy hazatérjen: szárazföldi úton, betűmetsző műhelyének értékes darabjaival indult útnak. Nyomdájának, betűmetsző és betűöntő műhelyének 1702. április 25-én – a temetését követő napon – készített, majd 1711-ben megismételt leltára arról tanúskodik, hogy betűszerszámainak jelentős részét Amszterdamból hazavitte Kolozsvárra, így az ott használt típusok öntéséhez szükséges matricák általában kellő mennyiségben rendelkezésre álltak.

Nemcsak külföldi, hanem hazai nyomdák felszerelésében is hosszú ideig követni lehet Tótfalusi Kis Miklós betűinek sorsát. Magukban a kolozsvári nyomtatványokban szinte az egész 18. század folyamán jelen voltak betűi. Nagyszébenben tűnnek fel nagyobb számban betűi, tekintve, hogy a szebeniek számára még Kolozsvárott öntött betűket. Annál meglepőbb, hogy emellett a balázsfalvi görögkatolikus nyomdában, a debreceni városi nyomdában és a nagykarolyi grófi nyomdában is felfedezhetők betűi az 1750-es évektől, tehát már jóval halála után. Ezekbe a nyomdákba különböző úton jutottak el betűalkotásai, részben egyik kései kolozsvári utóda, Páldi Székely István révén.¹³⁵⁹

1358 CARTER, Harry, BUDAY, György: *Nicholas Kis and the Janson types = Gutenberg Jahrbuch*, 1957. 207–212. (magyarul MKsz 1959. 136–141.)

1359 Tótfalusi betűinek hazai továbbéléséről lásd PERGER Péter: *Misztótfalusi Kis Miklós betűinek 18. századi továbbélése...* 235–259.

Betűminták

A kezdetektől 1830-ig ma 24 betűmintaalapot, illetve betűmintakönyvet ismerünk,¹³⁶⁰ nyomdászoktól, illetve betűöntőktől, amelyek mindegyike vagy Magyarországon jelent meg, vagy magyar nyomdászok külföldön adták ki:

- 1) *Credo*. Bartphae 1589, Sultzer, 1 fol. 135×89 mm
- 2) Ferenczffy Lőrinc <*Forma diversae typorum* Wien, ante 1640>
- 3) <*Syllabus characterum omnium Latinorum et Germanicorum* Posonij 1652, typ. Societatis Jesu>
- 4) Tótfalusi Kis Miklós betűmintaalapja [Amstelodam c. 1686]
- 5) Tótfalusi Kis Miklós Grúz mintalap [lennyomata 1702–1705 között készült]
- 6) Telegdi Pap Sámuel: *Specimen typorum quor. matrices prostant apud haeredes Nicolai Kis de M. Tótfalu*. (Claudiopoli 1723) – Telegdi Pap Sámuel betűmintája Tótfalusi Kis Miklós betűivel.¹³⁶¹
- 7) Landerer, Johann Michael: *Specimen diversorum characterum seu typorum probatissimorum, quibus Typographia Posoniensis ornata est, secundum suas differentias propositum* (Posonii 1754) [6] fol. – 8°
- 8) Landerer, Johann Michael: *Specimen diversorum characterum seu typorum probatissimorum, quibus Typographia Posoniensis ornata est, secundum suas differentias propositum*. (Posonii 1759) [6] fol. – 8°
- 9) Landerer, Catharina: *Specimen characterum existentium in Typographia Privilegiata Catharrinae Landerer viduae*. Budae 1770, Catharina Landerer. [8] fol. – 8°
- 10) Landerer, Johann Michael *Specimen characterum in neo-erecta Typorum Fusura Posonii apud Ioannem Michaelem Landerer typographum existentium*. (Posonii 1770, Johann Michael Landerer) [28] fol. – 8°
- 11) Akadémiai nyomda, Nagyszombat. *Specimen characterum sue literarum id est : typorum Latinorum probatissimorum secundum suas differentias exhibitorum, qui Tyrnaviae in Collegii Soc. Jesu Officina Fusoria formantur, atque pro ornamento edendorum librorum ad proprium usum prostant – (Abdruck der deutschen und slawakischen Schriften, welche in der Tyrnaurischen Schriftgüßerey des Kollegiums der Gesellschaft Jesu zum eigenen Gebrauch verfertigt werden)*. (Tyrnaviae) 1773 (Typographia Collegii Soc. Jesu) [38] fol. – 2°

¹³⁶⁰ A magyarországi betűmintakönyveket először SZENTKÚTY Pál mutatta be: *Régi hazai nyomdák mintakönyvei. Adalékok a magyar betű és nyomdai „cifra” történetéhez*. Budapest, 1940. Összesen 15 mintakönyvet regisztrált, a 18. századi és 19. század elejéket szinte teljességgel, de még nem ismerhette Ferenczffy Lőrinc bécsi mintakönyvét, Tótfalusi Kis Miklós amsterdami latin betűs és grúz mintalapját, a pozsonyi Landerer két korai mintakönyvét és Barth nagyszombeni mintalapját. Tótfalusi Kis Miklós amsterdami mintalapját 1942-ben találták meg, és SZENTKÚTY Pál külön tanulmányban foglalkozott vele: *M. Tótfalusi Kis Miklós amsterdami betűmintaalapja (két képmelléklettel)* = MKsz 1942. 368–374.

¹³⁶¹ SZENTKÚTY Pál említi, mint akkor már nyoma vészett, de egykor a MTA Könyvtárában nyilvántartott első magyar betűmintakönyvet: *Specimen typorum quoum. matrices prostant apud haeredes Nicolai Kis de M. Tótfalu*. Claudiopoli die 6. Januarii 1723, per Sam. Pap Telegdi typogr. In 4°

160. Ferenczffy Lőrinc betűmintakönyvének egy lapja

12) Engel, Johann Joseph: *Specimen characterum Latinorum, Hungaricorum et Bosniaco-Croaticorum existentium in neo-erecta Typographia apud Joannem Josephum Engel, Caes. Reg. Priv. Episc. ypographum. Quinque-Ecclesiis 1773* [8] fol. – 4°

13) Kaprontzai, Adamus: *Characteres typographici, quos e clementissima sacratissimae suae Caesareo-Regiae et apostolicae Majestatis annuentia in Typographia Caesareo-Regia Aulica Linguarum Illyrico-Orientalium apud Josephum Kurzboeck institutus ab anno 1772 usque ad annum 1774. sculpsit et omnimode praeparavit Adamus Kaprontzai Transylvano-Hungarus. Vindobonae 1774* (Josephus Kurzboeck). [7] fol. – 8°

14) Barth, Johann: *Schriftprobe derer in der Barthischen Schriftgiesserey befindlichen Schriften in Herrmannstadt.* (Hermannstadt) [1777], (Barth) [Johann] [1] fol. 637×390 mm

15) Patzkó, Franz August: *Specimen characterum seu typorum Latinorum quibus Typographia Francisci August. Patzkó typographi Posoniensis ornata est – (Abdruck derjenigen deutschen Schriften welche in der Patzkóischen Buchdruckerey in Preßburg befindlich sind).* (Posonii) 1777 (Franz August Patzkó) [32] fol. – 8°

16) Weber, Simon Peter: *Specimen typorum neo-erectae typographiae Simonis Petri Weber.* Posonii 1783 (Simon Peter Weber). [24] fol. – 8°

17) Landerer-nyomda betűmintakönyve (Budae 1785)

18) Mühlsteffen, Johann Theophil: *Specimen characterum Latinorum existentium in Typographia Joan. Teoph. Mühlsteffen – (Abdruck derjenigen deutschen Schriften, welche bey Johann Gottlieb Mühlsteffen Buchdruckern befindlich sind).* (Cibinii 1787, Johann Theophil Mühlsteffen.) [33] fol. – 8°

19) Oderlitzky, Anton: *Specimen characterum seu typorum Latinorum quibus Typographia Antonii Oderlitzky typographi Posoniensis ornata est – Abdruck derjenigen deutschen Schriften, welche in der Oderlitzkyschen Buchdruckerey in Preßburg befindlich sind).* (Posonii 1792, Anton Oderlitzky). [19] fol. – 8°

20) Zoher, Anton: *Specimen characterum Latinorum Graecorum, Hebraicorum et variorum ornamentorum existentium apud Antonium Zoher Posonii* – (Abdruck der sämmtlichen Schriften bey Anton Zoher Schriftgießer). (Preßburg 1795) [22] fol. – 8°

21) Eröss Gábor betűmintái Debrecen 1811¹³⁶²

22) *Schriftproben der Königlichen Ungarischen Universitäts-Buchdruckerei in Ofen* (Ofen 1814) [16] fol. – 8°

23) Zoher, Anton: *Schriftproben von Anton Zoher Schriftgiesser und Graveur in Pest*. (Pest 1817) 40 l. – 8°

24) Egyetemi nyomda, Buda. *Proben aus der Schriftgiesserey der Königlichen Ungarischen Universitäts-Buchdruckerei* – (Verzierungen in Abgüssen für die Pressen der königlichen ungarischen Universitäts-Buchdruckerei) (Ofen 1824) 52 lev. – 4°

Könyvkötés – hazai könyvkötők

A korai nyomdákból a könyvek részben nyers ívekben, részben fűzve, papírkötésben, és csak igen kis részben bőrbe kötve kerültek forgalomba. A kötések vagy a nyomdákkal kapcsolatos műhelyekben készültek, vagy önálló, függetlenül dolgozó könyvkötőmesterek készítették azokat.¹³⁶³ A nyomda bizományosai révén, akik leggyakrabban egyúttal könyvkötőmesterek voltak, a vásárlók általában már kötve vásárolták a könyvet. Leginkább ezek a könyvkötő-könyvkereskedők terjesztették a könyveket, rendszeresen látogatva a vásárokat, és egyes távolabb fekvő, nyomdával nem rendelkező városokat és falvakat.

Adatok és fennmaradt kötések bizonyítják, hogy Mátyás király Corvina könyvtára számára budai könyvkötő műhelyben is készültek kötések, sőt az Andreas Hess nyomdájából kikerült *Chronica Hungarorum*nak is vannak olyan példányai, amelyek budai könyvkötő műhely termékei.¹³⁶⁴ Maga az a tény, hogy számos korai nyomdászunk könyvkötőként kezdte, majd nyomdásszá képezte magát vagy nyomdatulajdonos lett, valamint hogy több nyomdánk mellett „compactoria”, azaz kötészet is működött, mutatja, hogy e két mesterség milyen sok szállal kapcsolódott egymáshoz.

A 17. századi kassai tipográfusok közül többen is könyvkötők voltak eredetileg, akárcsak Jakob Effmurd, a gyulafehérvári fejedelmi nyomda későbbi vezetője, vagy a debreceni városi nyomdának több 17. századi irányítója is, így Fodorik Menyhért és Töltési István. Kolozsvárott Abruji Györgyről ismeretes, hogy könyvkötő is volt, míg Veresegyházi Szentyel Mihály, Apafi Mihály fejedelem idejében a kolozsvári református egyház nyomdásza, korábban Nagybányán volt könyvkötő.

A legkorábbi adat, amely hazai könyvkötők felszereléséről fennmaradt, az 1583-ban elhunyt Johann Gallen kassai könyvkötőmester hagyatéki leltára, amelynek alapján fogalmat le-

1362 A betűmintát közli TÓTH Béla: *A debreceni rézmetsző diákok...* 50–51.

1363 A magyarországi könyvkötés történetét összefoglaló munka ROZSONDAI Marianne: *A magyar könyvkötés a gótikától a művészkönyvekig*. Budapest, 2019.

1364 Egyik eredeti budai kötésben fennmaradt *Chronica* példány a Prágai Nemzeti Könyvtár tulajdona (Národní knihovna, Praha).

161. A *Chronica Hungarorum* (Buda 1473) prágai példányának eredeti, budai kötése

het alkotni a korabeli könyvkötő műhelyek berendezéséről. A hagyatékban találtak két fűzőállványt, tizenegy könyvprést és két gyalut: ezek képviselték a nagyobb berendezési tárgyakat. Az eszközök és kellékek között felsoroltak tíz sárgarézbe vésett bélyegzőt, könyvekre való nagyobb és kisebb zárat és csatokat, aranyfüstlemez, görgetőket, simítóvasat és fémbetűket. Ezenkívül egy tégelyt, három csomag zsinórt és könyvkötéshez szükséges apróbb vasszerszámokat, köztük sulykot, végül a könyvtáblához használatos deszkákat. A sárospataki nyomda mellett működő könyvkötészetnek száz évvel később igen hasonló szerszámai voltak.

Ahogy a 16. századból, úgy a 17. századból is csak egyetlen (szintén felső-magyarországi) könyvkötőnek ismerjük részletes hagyatéki leltárát. Ez pedig a lőcsei Georg Steinhübel könyvkötő és könyvárus, akinek 1699-ből származó leltára arról ad képet, hogy a különböző igényeknek és kiadványtípusoknak megfelelően milyen kötésben árusította a könyveket.¹³⁶⁵ Minthogy a leltárt olyan sorrendben vették fel, ahogy a könyvek álltak a polcon, a leltározók előbb felvették az aranyozott könyveket (amelyek között bőr- és bársonykötésűek voltak), majd a nem aranyozott könyvek következtek. Ezek papírkötésben, vagy csak fűzve voltak.

A leltár árat is közöl: látható, hogy az aranyozás, a kötés anyaga és a könyv mérete jelentősen befolyásolta a könyv árát. Érdekes, hogy a kötéshez szükséges, még fel nem használt alap-

¹³⁶⁵ PAVERCSEK Ilona: *Georg Steinhübel lőcsei könyvkereskedő hagyatéki leltára. Adatok egy felvidéki város polgárságának könyvkultúrájához* = MKsz 1982. 254–266.

anyagok között ott szerepel a „beírt pergamen” is, amelyet másodlagos felhasználásként könyvek kötésére használtak. Valójában számos 16–17. századi nyomtatvány maradt fenn középkori kéziratból származó pergamenkötésben. A könyvkötéshez használt anyagok készlete tartalmazott még Steinhübelnél különféle bőröket, kordovánt, borjúbőrt, disznóbőrt, papír könyvfedelel, falemezt: mindezen anyagok összértéke a leltározók szerint 173 forint volt. A könyvkereskedő-könyvkötő könyvkészletének elemzése azt mutatta, hogy a díszesen bekötött könyvek mindegyike vallásos mű, reprezentatív külsővel, míg a mindennapi használatra szánt könyvek, például az iskolakönyvek kivétel nélkül papírkötésűek. Georg Steinhübel nem az egyetlen könyvkötő volt ekkor Lőcsén, de kétségtelenül a legnagyobb készlettel, igényesen összeválogatott könyvek bekötésével és árusításával foglalkozott.

A kézműves korszak könyvkötőmesterségéről, munkájáról a korai könyvkötő céhek szabályai adnak képet. Magyarországon a könyvkötők a 17. század közepe óta alkottak céheket, először csak Felső-Magyarországon, majd a 19. század végéig az egész országban. A könyvkötőmesterség jellegzetes, többgenerációs szakma volt, gyakran a család tagjai a könyvszakma különböző rokon ágaiban tevékenykedtek. Más céhekhez képest a magyarországi könyvkötők céhei viszonylag későn alakultak, ennek oka egyrészt az lehetett, hogy munkájukkal nem létfontosságú szükségletet elégítettek ki. Késői szerveződésük másik oka szoros kapcsolatukban kereshető a könyvnyomdászattal, amely utóbbi nálunk sohasem működött céhes keretekben. De a könyvkötő céhek létrejötte összefüggött a könyvkereskedelemmel is, amely Magyarországon önállóan szintén nem alkotott céhet.¹³⁶⁶ E három rokon szakma közül a könyvkötőknél mutatkozott a legnagyobb konkurencia. Számuk a nyomdászokét és könyvkereskedőkét mindig messze meghaladta. Ennek oka viszont abban rejlett, hogy ezt a mesterséget viszonylag kis tökével is lehetett folytatni, szemben a másik kettővel.

A 16–19. század folyamán Magyarországról több mint kétezer könyvkötő tevékenysége ismert. Közülük körülbelül a felének volt kapcsolata céhekkel, vagy céhtag volt. Főleg a nagyobb városokban alakultak meg a céhek, általában a városi tanács jóváhagyásával. Az első, 17. századi könyvkötő céh nálunk a pozsonyi (1658), amely egyúttal a legnépesebb is volt. Ezt követte a nagyszombati, majd sorban a felső-magyarországi városok többségében létrejöttek ezek. Ismeretes a kassai könyvkötő céh szabályzata, amelynek tagjai egyébként 1705-ben II. Rákóczi Ferentől oltalomlevelet kaptak. Ez jellemzően védelmezi a céhtagok kiváltságait: sem azok a nyomdák, amelyek papírral és könyvvel is kereskednek, sem a céhen kívüli könyvkötők nem árulhattak kötött könyvet.

Ugyanezt a céhszabályt vették át a debreceniek is, miután azt a városi tanács jóváhagyta. Itt 1705-ben öt könyvkötő dolgozott. Ismeretes a pesti könyvkötő céh szabályzata is a 18. század közepéről. Ekkor az ország különböző városaiban dolgozó könyvkötők családi és üzleti kapcsolataikkal szinte behálózták Magyarországot. Élénk együttműködésnek vannak nyomai a győri

¹³⁶⁶ A magyarországi könyvkötő céhekről lásd JÓZSA-HALÁSZ Margit: *Aus der Geschichte der ungarischen Buchbinderzünfte = Gutenberg Jahrbuch*, 1996. 278–287. és magyar változata UŐ: *A magyarországi könyvkötőcéhek történetéből = Tanulmányok a kézműipar történetéből*. Szerk. CSIFFÁRY Gergely és DÓKA Klára. Veszprém, 1999. 349–390.

és a pesti, a komáromi és a debreceni könyvkötők között, Erdélyből pedig a kolozsvári és a debreceni könyvkötők között.

A nyomtatott könyv korszakában a könyveket legnagyobb részt már bőrbe kötötték. Ez a fajta kötés bizonyult egyszerre tartósnak és jól használhatónak, ugyanakkor a bőr felülete, anyagánál fogva, kiválóan alkalmas volt a megmunkálásra és változatos díszítésre is.

A kézműipari korszak nyomtatott könyvének kötéstechnikája a fennmaradt korabeli kötések alapján vizsgálható.

A díszesebb kivitelű 16. századi vaknyomásos bőrkötésekhez szükséges görgetőket, apróbb bélyegzőket és nagyobb dúcokat túlnyomórészt külföldről, elsősorban a protestáns német államokból szerezték be könyvkötőink, de ezek mintájára itthoni vésnökökkel is készítették ilyeneket.

A bőr díszítésének kedvelt, a könyvkötők által gyakran alkalmazott módja volt a fémgörgetőkkel képzett folyamatos minta. A görgető olyan nyeles szerszám, amelynek végén tengelyen forgó kerék van, és a kerék külső kerületére vésték az összetett, folytonos mintát. A görgetővel egyszerűbben és gyorsabban lehetett kialakítani a kötések keretdíszét. Gyakori fajtája a virágmintákból alkotott láncfonadék, amelyet vagy külső keret gyanánt, vagy a középső, hosszúkás mező töltelékeként alkalmaztak a 16–17. századi nyomdáinkban. Ilyen görgetők sokszor több változatban is előfordulnak egy-egy kötésen, egymásba illesztett kereteket alkotva. Az így kezelt belső tükröt azután középen vagy a sarkokban elhelyezett arabeszk vagy virág díszíti. Gyakoriak a reneszánsz lombozatba tűzdelt apró medalionok is, például a reformátorok vagy allegorikus alakok ábrázolásával, néha bibliai jelenetekkel.

Minthogy nálunk a 16. században a nyomdák és könyvkötő műhelyek nagyrészt protestáns kézben voltak, elsősorban német formanyelvű alkotásokat hoztak létre. Maguk a mesterek is általában Németországban sajátították el mesterségüket, vagy vándorútjukon ott tökéletesítették technikájukat.

Ahogy a reneszánsz stílus nyomon követhető a fennmaradt korabeli könyvkötéseken, ugyanúgy a későbbi korok művészeti stílusa is megörökítődött a kötésekben: korszakunkban különösen a barokk és rokokó, valamint ezeknek sajátosan hazai változatai. Az itthoni viszonyokra jellemző, hogy a politikailag különálló területek nem mutatnak egységesen kialakult stílust, inkább egyes városi stílusokról, díszítésbeli sajátosságokról beszélhetünk.

A 17. században már jelentősebb kötéstípusok ismerhetők fel: sokszor helyi műhelytechnikára és díszítő formakészésre utaló kötécsoportok különíthetők el. A vaknyomásos bőrkötések mellett ebben a században mind általánosabbá váltak a változatos díszítésű, aranyozásos táblafelületek. Az aranyozással is ellátott kötések a század második felében túlsúlyba kerültek, majd továbbra is első helyen maradnak a későbbi kötéstípusokon.

A 17. században bizonyítottan volt saját könyvkötő műhelye a gyulafehérvári, váradi és kolozsvári nyomdának. Sok lőcsei könyv is díszes, eredeti kötésben maradt ránk. A 17–18. században a gazdagabb aranyozású díszkötéseivel leginkább három város tűnt ki, részben katolikusok, részben protestánsok. Ezek egyúttal a katolikus, illetve protestáns irodalmi életnek is központjai voltak: Erdélyben Kolozsvár, Magyarországon Nagyszombat és Debrecen.

162. Legyeződíszes motívumok egy 1680 körüli erdélyi kötésen

Kolozsvárott az 1670–1680-as években bontakozott ki a sajátos, igen díszes stílus, az úgynevezett legyeződíszes könyvkötésstílus.¹³⁶⁷ Veresegyházi Szentyel Mihály mellett még több igen ügyes, ismeretlen nevű könyvkötő dolgozhatott ott, akiknek munkáit különféle virágok, a sarkakban gyakran stilizált szegfűszálak, de leggyakrabban főmotívumuk, a legyezőforma díszítette. E kötések külföldi előképei már a 17. század elejéről ismertek, nálunk azonban csak később terjedtek el. A legyeződíszes kötések általában aranyozással készültek, így különösen érvényesült át-tört hatásuk. A kötéshez felhasznált bőr is finom: jó minőségű barna, fekete vagy vörös kecskebőr.

Itt kell megemlíteni a Tótfalusi Kis Miklós nevével összekapcsolódott „aranyas bibliákat.” Amsterdamban nyomtatott Bibliája háromezer-ötszáz példányban készült, az Újszövetség és a Zsoltárok 4200–4200 példányban. Tótfalusi biztonságosabbnak tartotta, ha könyveit bekötte hozza haza, ezért saját nyomtatványai legnagyobb részét, valószínűleg mintegy tízezer példányt helyben, Amsterdamban bekötetett. Többségüket nyilván egyszerűbb bőrkötésbe, de egy részüket finom marokén bőrbe, aranyozással. Ilyen aranyozott barokk kötése volt az úgynevezett aranyas bibliáknak. Óriási teljesítménynek számít ilyen mennyiségű könyv bekötése, feljegyzései szerint egyszerre négy-öt könyvkötő mester dolgozott számára, legényeikkel együtt.¹³⁶⁸ A magával hozott aranyozott bibliák tehát – amelyek közül több is közgyűjteményeinkben található – nem a hazai könyvkötészet történetéhez tartoznak, viszont hazahozott amsterdami kiadványainak jó részét itthoni, főleg kolozsvári mesterek kötötték be aranyozott, gyakran legyeződíszes kötésbe.

A 17. század utolsó éveire és a 18. század elejére esik a nagyszombati könyvkötészet fellendülése. Mintái valószínűleg a bécsi és grazi kötésekben keresendők. Aranyozásuk egy, esetleg

¹³⁶⁷ HERPEI János: *A legyeződíszes könyvkötés kolozsvári mestere* = MKSz 1957. 162–163. és KURTA József: *Adatok az erdélyi legyeződíszes könyvkötések egy csoportjához* = *Könyvek által a világ...* 177–198.

¹³⁶⁸ ROZSONDAI Marianne: *Misztótfalusi Kis Miklós Amsterdamban nyomtatott könyveinek eredeti kötése* = *Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból. Az OSZK tudományos ülészaka és kiállítása. – Studien über die ungarländische Typographie des 17. Jahrhunderts.* Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Budapest, 2001. 205.

két csipkekeretből áll, amelyet többnyire leveles, vékony növényindák alkottak, és amelyeket vagy külön bélyegzőkből állítottak össze, vagy egyetlen nagyobb dúccal sajtoltak a táblába. A középdísz gyakran vallásos képet, emblémát ábrázol. A 18. század későbbi évtizedeiben az aranyozási technika egyszerűbb, elnagyoltabb lett.

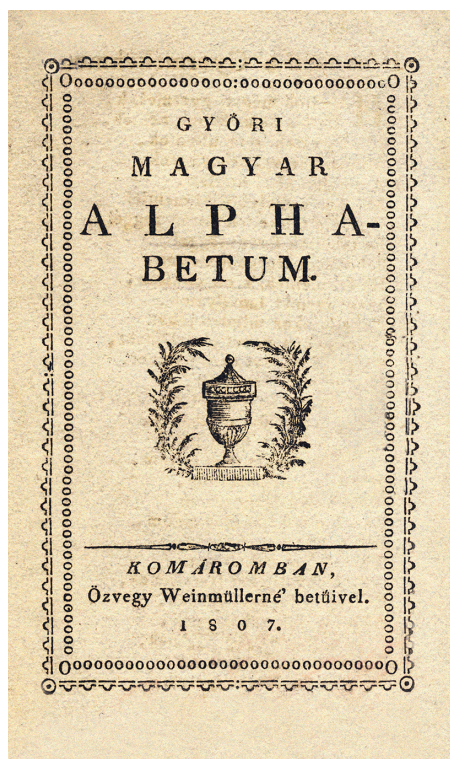
Egészen másfajta kötéseiről híres Debrecen, mégpedig színezett bőr- és pergamenkötéseiről. Bár e stílusnak legtöbb példája a 18. századból maradt fenn, legkorábbi jelei a 16. század végéről ismertek, és későbbiek még a 19. századból is. Fénykorát azonban a 18. században érte el, azokkal a festett és aranyozott pergamenkötésekkel, amelyeket a hazai kötésekben belül „debreceni kötés”-nek nevezünk. Nagyobb számban 1750-től kezdve maradtak ránk a debreceni könyvkötők mesterremekei. Bár nem kizárólag Debrecenben, hanem a 18. század végén Kolozsvárott is készültek ilyen technikával kötések, a legnagyobb számban mégis debreceni mesterek keze munkái.¹³⁶⁹

A 18. században a kötéstáblák díszítéséhez felhasznált fémeszközök, szerszámok már sok esetben idehaza, itthoni ötvösöknél készültek. Az európai stílusjegyek mellett a magyarországi mesterek szívesen alkalmazták díszítési mintáik között a növényi motívumokat, amelyek szinte meghatározzák a hazai munkákat. Eltekintve az olyan jellegzetességektől, mint a debreceni kötések, a 18. század könyvtáblája nálunk már túlnyomórésztben a francia és olasz könyvtábladíszítés hatását mutatja, különösen a század derekától kezdve. A magyar ornamentika ehhez nagyobb virágdíszeket, növényi és egyéb mustrákat alkalmazott, és nem olyan könnyed, mint a francia. Ez utóbbi hatást finom csipkeminták képviselik, könnyedén futó, virágkoszorús és kagylós rokokó stíluselemek. Majd a 18. század vége felé megjelentek a tapétászerű minták.

A hazai könyvnyomtatás korai évszázadainak emlékei azonban csak szerencsés esetben maradtak fenn eredeti kötésükben.¹³⁷⁰ A többit későbbi korokban újrakötötték vagy azért, mert az eredeti kötés tönkrement, vagy a tulajdonos, a gyűjtő egyéni igénye szerint. Ily módon viszont gyakran külföldön nyomtatott könyv is hazai kötésben maradt fenn. Természetesen ahogy időben haladunk előre, a hozzánk közelebb eső korokból több könyv maradt fenn eredeti kötésben. A kézműipari könyvkötés egyúttal egyedivé is teszi a nyomtatott könyvet, hiszen kézi erővel nem lehet tökéletesen azonos módon díszített könyvkötéseket készíteni. De az egyéni jelleget a különleges kötet megrendelői igényelték is. Ilyenkor néha a könyv tulajdonosának névkezdőbetűi, címere, gyakran évszám is került a kötésre. Magának a könyvkötőnek a neve azonban a kötésen nem szerepel; annak személyét közvetett módon, a kötés jellegéből kell kikövetkeztetni. Szerencsés esetben természetesen korabeli forrás is utalhat a könyvkötő személyére. 18. századi könyveknél előfordul, hogy az impresszumban a kompaktor neve is fel van tüntetve, ha az könyvárúszítással is foglalkozott. Ily módon egy-egy 18. századi könyvkötőmester munkái azonosíthatók.

1369 ROMHÁNYI Károly. *A magyar könyvkötés története a 18–19. században*. Budapest, 1937.; GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon. III. köt.* Budapest, 1961. 52–80.

1370 Egyes városok és régiók könyvkötészetéről lásd EMÖDI András: *Nagyvárad-i könyvkötészeti emlékek a 18. század második feléből*. Nagyvárad, 2011.; KONCZ Pál, *Könyvkötők a 18–19. századi Veszprém megyében* = MKsz 1992. 332–347.; UÓ: *Adalékok Zsoldos György és Szép Miklós 18–19. századi pápai könyvkötők működéséhez = Istennek, hazának, tudománynak*. Tanulmányok a 95 éves Nadasdy Lajos tiszteletére. Szerk. MEZEI Zsolt. Pápa, 2008. 107–123.; *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely*. Kiállítási katalógus. Szerk. MUCKENHAUPT Erzsébet. Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum, 2007.

163. Kiadói papírkötések Komáromból és Pozsonyból

Egy könyvkötő vagy könyvkötő műhely szerszámkészlete korlátozott volt, és rendszerint családon belül öröklődött. A könyvdíszítő szerszámok drágák voltak, a bélyegzőket sok esetben ötvösök vészték. Az egyes kötécsoportok azonosítása, a kötésnek egy-egy könyvkötő személyéhez kapcsolása a jellegzetes bélyegzők és görgetők alapján lehetséges. Bizonyos bélyegzők egyetlen műhelyre jellemzőek, de ahol több könyvkötő műhely volt egymás közelében, kimutatható a bélyegzők kölcsönzése.

Más módszer is kínálkozik egy-egy könyvkötő azonosítására. A nyomdai kötések szerencsés esetben olyan makulatúrát tartalmaznak töltelékként, amelyek az adott műhelyből kerültek ki. Ez nagymértékben valószínűsíti, hogy a nyomtatás és a kötés egy helyen készült. Így lehetett például rekonstruálni Johannes Manlius könyvkötéseit és könyvkötéshez felhasznált bélyegzőit, préseit, görgetőit.¹³⁷¹ Más esetben maguk a könyvkötők ugyan névtelenségben maradnak, de bizonyos stíluscsoportok mégis elkülöníthetők.

1371 BORSA Gedeon: *Joannes Manlius könyvkötői tevékenysége* = OSZK Évkönyve, 1970–1971. 301–321. és UŐ: *Nyomtatványok Manlius kötéstáblaiban* = OSZK Évkönyve, 1972. 165–203.; MONOK, István: *Balthasar Batthyány und die Bücher der protestantischen Schule von Güssing 1569–1634* = *Bewahrte Geistigkeit und Kulturerbe von drei Nationen. Die historische Bibliothek des Franziskanerklosters in Güssing*. Aufsätze von Anton BRUCK, István MONOK, Edina ZVARA. Budapest – Güssing, 2021, 29–44. [Manlius kötéseiről, képekkel]

X. A KÖNYVKIADÁS ÉS A KÖNYVNYOMTATÁS SZABÁLYOZÁSA MAGYARORSZÁGON

Nyomdaalapítás

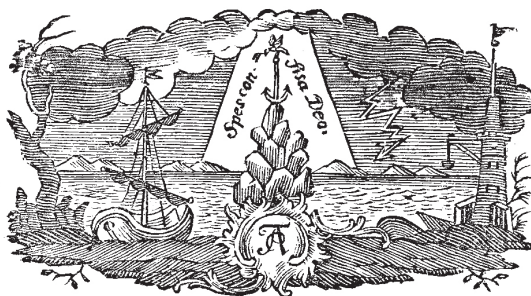
A nyomdák engedélyezése, a privilégiumok és a cenzúra szorosan összefüggő fogalmak. Ezekhez járul még a könyvek utólagos vizsgálata, illetve az országba való behozataluk szabályozása, a revízió. Tehát a belföldön megjelent könyveknél a könyvvizsgálat előzetes, a külföldiekénél utólagos.

A bécsi udvar ugyan Magyarországon is arra törekedett, hogy a nyomdák privilégium alapján működjenek, olyan szabályozás azonban, amely Magyarországra is vonatkozott volna, II. Rudolf rendeletéig (1579) nem volt. Mindössze egyedi intézkedések történtek protestáns nyomdászok ellen, így 1558-ban Huszár Gált eltiltották attól, hogy Óváron nyomtasson, 1574-ben pedig Rudolf Hoffhaltert szorították rá arra, hogy elhagyja Alsólendvát. Ennek eredményeképpen a nyomdászok más helyre költözve folytatták tovább tevékenységüket.

A 16. századból mindössze két olyan nyomdáról tudunk, amely királyi engedély birtokában dolgozott, és az is csak utólag szerezte meg e privilégiumot. Mind a nagyszombati érseki nyomda,¹³⁷² mind a protestáns vezetés alatt álló bártfai városi nyomda II. Rudolf 1579. évi rendelete nyomán kért királyi engedélyt, és szinte egyszerre nyerték is el (1584). Amikor Bártfa városa az ottani tipográfia számára ezért folyamodott, megjegyezte, hogy Gutgesell nyomdász-mester, ha Bártfáról elüldözik, letelepedhet a szomszédos Lengyelországban, ahol könnyen nyomtathatna mindenféle magyar nyelvű eretnek könyvet, amellyel eláraszthatja az országot, míg Bártfán a városi tanács ellenőrzése alatt gyakorolja mesterségét. Hasonló érvekkel védtek meg a protestáns főurak a Vizsolyban dolgozó Mantskovit Bálintot is, mondván, hogy többen is vannak, akik szívesen befogadnák várukba vagy udvarházukba nyomdájával együtt.

Úgy tűnik, a többi nyomda, néha évszázadokon át, engedély nélkül tovább működött. Erdélyben nem tudni arról, hogy a fejedelmek engedélyhez kötötték volna a nyomdák felállítását. A 17. századból egyetlen olyan magyarországi nyomdáról sincs adatunk, amely újonnan megszerzett királyi engedély alapján működött volna. A szigorítást III. Károly 1715-ben Bécsben kiadott rendelete jelentette, amelynek érvénye azonban Magyarországra ekkor még nem terjedt ki. Magyarországon a nyomdák ügyét a király a helytartótanács útján 1726-ban szabályozta, és szigorúan engedélyhez kötötte a nyomdák működését. Minthogy azonban ezt a rendeletet

1372 IVÁNYI Béla, GÁRDONYI Albert: *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története...* 20.

164. A lőcsei Samuel Brewer nyomdász jelvénye és s pozsonyi Patzkó-nyomda egyik jelvénye

1730-ban meg kellett ismétetni, a nyomdák valószínűleg nem tartották be. Különösen azok a városi nyomdák késlekedtek az engedély beszerzésével, amelyek régóta, esetenként a 16. század óta működtek engedély nélkül. Így Debrecen városát sorozatosan felszólította a helytartótanács az 1730-as években, hogy mutassa be a nyomda kiváltságlevelét, amit az azonban újból és újból elmulasztott.

Még e rendelet után alapított nyomdák sem siettek az engedély megszerzésével, példa rá a pesti Eitzenberger nyomdász esete, aki a 18. század derekán évekig működött Pesten királyi engedély nélkül. Az újonnan létesített műhelyek a helyi hatóság (városi tanács) vagy helytartótanács engedélye alapján telepedtek le a városban és kezdtek dolgozni, és általában csak évek múlva folyamodtak általános privilégiumért. A budai Nottensteinnek sem volt olyan kiváltságlevelle, amely a nyomda fenntartását engedélyezte volna, de ez nem akadályozta őt abban, hogy újabb és újabb kizárólagos szabadalmat kérjen és kapjon különböző kiadványtípusokra, így naptárakra és tankönyvekre.

Úgy látszik tehát, hogy a nyomdák engedélyezésének kérdését a hatóságok is lanyhán kezelték. A tipográfusok számára is csak akkor vált sürgőssé az engedély megszerzése, ha valami veszélyeztette létüket.

II. József vallásitolerancia-, illetve cenzúrarendelete után felmerült a kérdés, hogy kaphat-e evangélikus vallású személy is nyomdaalapítási engedélyt, ráadásul az ország fővárosában, Pozsonyban. 1782-ben legfelsőbb határozat született arról, hogy a nyomdáknek az 1772. évi rendelet tiltását felülvizsgálva újra meg kell-e adni a könyvkereskedés jogát is. A Habsburg Monarchiában az 1781. év második felében napirenden volt a nyomdaengedélyezés liberalizálása: az uralkodó állásfoglalása alapján Bécsben akkor már öt új nyomdaengedélyt adtak ki. A még nyomdászlegényként a bécsi Schmidt-tipográfia alkalmazásában álló Simon Peter Weber valószínűleg innen vett indíttatást.¹³⁷³ Ekkor, 1782 februárjában nyújtotta be ugyanis az evangélikus vallású Weber pozsonyi nyomdaalapítási kérvényét a helytartótanácsához. Az 1783-ban elnyert engedély birtokában Weber Pozsony első protestáns nyomdásza lett.

II. Józsefnek a könyvkiadás és könyvnyomtatás terén hozott liberálisabb rendeleteit követően utódai 1791-ben és 1793-ban addig nem tapasztalt szigorításokat vezettek be a nyomdák

1373 PAVERCSIK Ilona: *Weber Simon Peter nyomdájának alapításáról = Crescit eundo...* 171–182.

engedélyezése terén. Tilos volt az országban magánnyomdát működtetni, és a hatóságok a meglévő nyomdák tevékenységét is szigorúan ellenőrizték.¹³⁷⁴ A kancellária álláspontja szerint privilégium nélkül senki sem üzemeltethetett nyomdát, tekintve, hogy az úgynevezett „házi nyomdák” a cenzúrát megkerülik. A helytartótanács álláspontja viszont ezzel szemben az volt, hogy a magyar törvények nem tiltják a magánnyomdák működtetését, tehát ezért büntetni sem lehet senkit. Csak azt kellene kikötni, hogy cenzúra nélkül magánnyomdában sem szabad könyvet nyomtatni. Hogy pedig ezt ellenőrizni lehessen, minden nyomda használjon impresszumot.¹³⁷⁵

Ugyanakkor a nyomdászoknak saját üzleti érdekében állt, sőt gyakran a nyomda létét biztosították azok a kizárólagos szabadalmak (privilégiumok), amelyek egyes könyvek vagy könyvtípusok kibocsátására jogosították fel őket. Márpedig ilyen szabadalmat csak engedéllyel működő nyomda nyerhetett.

A könyvkiadás és könyvnyomtatás bizonyos fajta szabályozását és ellenőrzését maguk a nyomdászok is kívánatosnak találták. Mindenekelőtt az engedély nélküli utánnyomások elleni védekezésül, amelyek saját üzleti érdekeiket sértették.

Míg a 16–17. században Magyarországon a protestáns nyomdák voltak túlsúlyban, sőt voltak hosszú évek, amikor az országban egyáltalán nem működött katolikus nyomda, a 18. század derekára a helyzet teljesen megváltozott. A korábbi protestáns nyomdák részben anyagi források hiányában, részben a folyamatos zaklatások miatt a 18. századra lassan elhaltak, mint a bártfai, késmárki vagy a zsolnai, illetve később a puhói evangélikus nyomda.

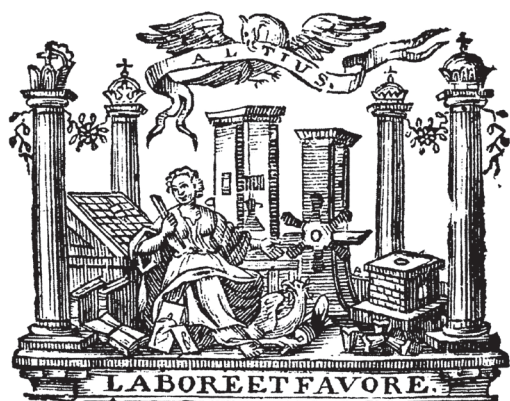
A 17. század utolsó három évtizedében a lőcsei Brewer-műhely volt a vezető evangélikus nyomda Magyarországon. A még megmaradt lutheránus egyházközségeket, iskolákat elsősorban a lőcsei nyomda látta el vallásos művekkel, tankönyvekkel. A felső-magyarországiak közül ez a műhely tartott ki legtovább, de működésének utolsó évtizedeiben, 1715-től kezdve, az amúgy is gátló központi cenzúrendeletek mellett, szinte minden egyes kiadványért meg kellett küzdenie a helyi jezsuitákkal is. Az evangélikusok lőcsei nyomdája utolsó kiadványát 1739-ben jelentette meg, ezután megszűnt.

Az ellenreformáció korától kezdve a protestáns nyomdák megszüntetése céljából nem kellett direkt módszereket alkalmazni. A szigorodó cenzúra miatt lassan amúgy is lehetetlenné vált létezésük.

Az ország keleti részében a 18. század folyamán is megszakítás nélkül működött, a lőcsei megszűnése után, az ország egyetlen protestáns nyomdája, a debreceni. A debreceni városi nyomda valójában a helyi református egyház tipográfiája volt. Csak az egyház által jóváhagyott könyveket adhatta ki, de még ezekért is érthette támadás az egyébként nem illetékes katolikus püspöktől, vagy a szomszéd vármegyék könyvvizsgálóitól. Az 1730-as évektől kezdve az országos hatóságok a debreceni tanácstól is, akárcsak a lőcseitől, állandóan követelték a nyomda pri-

1374 A 18. század végéről a könyvrevíziós iratok két hivatalos jegyzéket tartalmaznak az akkoriban működő magyarországi nyomdákról. Az első 1777–1779-ből való, a második már I. Ferenc rendeletét követően készült 1792-ben, és a nyomdák mellett a könyvkötőket is felsorolja. Lásd a MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit által válogatott és fordított *Megbíráltak és bírálók*. Budapest, 1985. 462–464. című kötetet.

1375 SASHEGYI Oszkár: *I. Ferenc nyomdapolitikája* = MKSz 1943. 368–382.

165. A szebeni Hochmeister és a kolozsvári Kollmann akadémiai és egyetemi nyomdász jelvénye

vilégiumának bemutatását, amelyet az sorozatosan elmulasztott. Magának a nyomdának a létét azonban sohasem fenyegette emiatt veszély.

Erdélyben éppen fordított volt a helyzet. A 18. század húszas éveiiig mindössze a legkeletibb részen, Csíksomlyón működött egyetlen katolikus nyomda, a ferences zárdáé. Majd az 1720-as években megindult a kolozsvári jezsuita akadémiai nyomda, ezt követte a balázsfalvi görögkatolikus műhely, de még ezután is a protestáns kézben, vagy ilyen városi vezetés alatt álló tipográfiaiak voltak túlsúlyban (például Kolozsvár, Nagyszeben, Brassó).

A 19. század első éveiben induló polgári vállalkozásoknak is királyi engedélyre, privilégiumra volt szükségük nyomdaalapításhoz. A városok magisztrátusa kivétel nélkül támogatta a helyben létesítendő nyomdákat, mert a város tekintélyét is növelte, ha nem máshová kellett vinni a nyomtatnivalót. Az engedélyek indoklása általában az volt, hogy a városban, vagy tágabb környékén nem működik nyomda. Ugyanakkor arra is kitért, hogy a nyomdatulajdonos tarthat-e segédek, nevelhet-e inasokat. Milyen típusú és nyelvű munkákat adhat ki. E szabalomlevelek közül több fennmaradt: így Szentés József sárospataki nyomdászé, vagy másolatban Számmer Mihály székesfehérvári nyomdászé.

A helytartótanács az 1830-as években is szigorúan felügyelte a nyomdák működését, ahogy azt például a pesti városi tanácstól is időről időre megkövetelte. A városi tanácstól többször kért tájékoztatást a pesti nyomdák és könyvkereskedések állapotáról. Nevezetesen arról, hogy Pesten hány könyvkereskedés, nyomda és litográfia van, és ezeknek megvan-e a szükséges működési engedélye. 1834. év április 29-én a 11327. számú helytartótanácsi rendelet a tanácsot arra utasította, hogy a Pesten létező könyvkereskedéseket írja össze, vizsgálja meg, hogy mily engedély alapján működnek, és mindenről tegyen jelentést. Ennek keretében minden pesti nyomda tulajdonjogát és privilégiumát ellenőrizték. A vizsgálódások során készült jelentésekből megtudni, hogy egy-egy tulajdonosváltás alkalmából nemcsak a nyomdafelszerelést vagy a raktáron lévő könyvkészletet adták el, hanem a vételi összegben benne foglaltatott a privilégium átruházása is.¹³⁷⁶

1376 HARASZTI Károly: *A pesti nyomdák a 19. század első felében...* 70–85.

Cenzúra

A nyomtatásban megjelentetni szándékozott, tehát a közönségnek szánt gondolatok, vélemények ellenőrzésének eszköze a cenzúra. Ez a kéziratoknak a kinyomtatás előtti engedélyezését jelentette, amelynek során a kiadandó mű tartalmát politikai, erkölcsi és vallási szempontból átvizsgálták.

A hazai könyvnyomtatás korai századaiban – éppen az ország középső részét elfoglaló török hódoltság miatt – a könyvnyomtatás elsősorban a felső-magyarországi és erdélyi területeken virágzott. Ezen belül is a kiadványok számát tekintve a túlsúly az erdélyi nyomdák javára dőlt el. Erdélyben pedig korszakunk legnagyobb részében széles körű vallásszabadság érvényesült, ami még az antitrinitárius (vagy unitárius) felekezetre és az ortodoxiára is kiterjedt. Ennek következtében bármilyen vallású könyvet szabadon ki lehetett adni.

A cenzúra első nyomai Magyarországon 1553-ban mutatkoztak, amikor Ferdinánd király a soproni országgyűlésen szóvá tette a tévtanokat terjesztő könyvek ügyét, és azt kívánta, hogy a könyvnyomtatók és kereskedők ezentúl csak püspöki jóváhagyással ellátott könyveket adhassanak ki és árusíthassanak. A magyarországi rendek azonban ezt visszautasították azzal, hogy ebben nem határozhatnak, hiszen nincs tudomásuk arról, hogy birtokaikon ilyen könyveket nyomtatnának. Valóban, ekkor a királyi Magyarországon egyetlen nyomda sem működött, mindössze három az Erdélyi Fejedelemség területén.

Az európai országok gyakorlata szerint a cenzúrákat általában az egyetemek gyakorolták. A magyarországi helyzetre az a jellemző, hogy 1577-ig egyetlen katolikus nyomda sem működött az országban, és attól kezdve is egészen a 17. század derekáig mindössze egy jelentősebb műhely: hol Pozsonyban, hol Nagyszombatban, de a 17. század elején is akadtak évek, amikor a katolikus egyház nyomda nélkül volt. A hazai nyomdák a 16–17. század jelentős részében, (a királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben egyaránt) vagy protestáns városi fennhatóság alatt, vagy protestáns prédikátorok tulajdonában voltak; köztük lutheránus, református és unitárius műhelyek egyaránt megtalálhatók. Ilyen körülmények között központi cenzúráról aligha lehetett szó. Megjegyzendő azonban, hogy a protestáns városok és egyházak is gyakorolták a protestáns szellemű cenzúrákat a maguk illetékességében.

A katolikus szellemű cenzúrákat Miksa 1574. évi rendeletében léptette életbe, de megvalósítása az akkori viszonyok között lehetetlen volt. Előzetes cenzúrákat legfeljebb a nyomda közvetlen felettes hatóságai gyakorolhattak (város, egyház), központi ellenőrzésre nem volt mód. Így azután olyan könyvek is megjelentek – gyakran impresszum nélkül –, amelyekre a cenzúra nem adott volna engedélyt. Egy-egy kiadvány miatt a nyomdák erőszakos bezárására korszakunkban egyáltalán nem került sor. Háborús viszonyok között természetesen más volt a helyzet. Hadjárata idején Bethlen Gábor sem tartotta kívánatosnak, hogy Nagyszombatban katolikus nyomda működjék, tehát lefoglalta, és mint saját fejedelmi nyomdáját továbbvitte előbb Kassára, majd Erdélybe.

Az első kísérlet az állami cenzúra megszervezésére csak a Wesselényi-összeesküvés felfedezése után történt. Szelepcsényi György érsek maga rendelte el 1673-ban a királytól nyert felhatalmazásra hivatkozva a törvényhatóságoknak, hogy szigorúan figyelmeztessék valamennyi

nyomdászt és könyvkereskedőt, ne merjenek semmit kinyomtatni, mielőtt átvizsgálás és jóváhagyás céljából hozzá be nem küldték. A pozsonyi véstörvényszék fenyegető árnyékában azonban aligha akadt olyan protestáns nyomdász, aki a kiadásra szánt munka kéziratát nyomtatás előtt az esztergomi érseknek megküldte volna. Szelepcsényi a cenzori teendőket ellátását Szentiványi Mártonra, a nagyszombati egyetem teológiai tanárára bízta, ennek a rendeletnek azonban az akkori magyarországi politikai erőviszonyok között nem lehetett sok fogantója.

A Rákóczi-szabadságharc idején a fejedelem és környezete a nemzeti érdekű cenzúrát vezette be a vallási türelem jegyében. A kuruc felkelést követően Esterházy Pál nádor adott ki pátenst a könyvnyomtatás szabályozására, megismételve a nyomdászok és könyvárusok kötelezettségét. Azokat, akik ezt elmulasztanák, megtorlásként könyveik elkobzásán és nyomdájuk elvesztésén kívül törvényes büntetéssel is sújthatták, tipográfia bezárására azonban továbbra sem került sor.

A 18. század nagy részében a könyvnyomtatást és -kereskedelmet III. Károlynak a Rákóczi-szabadságharc leverését követően kiadott cenzúrarendelete szabályozta.¹³⁷⁷ Ez a birodalom részére 1715-ben kiadott rendelet a zugnyomdák és általában a felügyelet nélküli nyomdák megszüntetését célozta, és kötelezővé tette a nyomtatványokon az író, a kiadó, a nyomda, a megjelenés helyének és évének feltüntetését. Magyarországon ez a rendelet 1721-ben került az országgyűlés elé. A helytartótanács bevonása az állami cenzúrába nem változtatott azon, hogy a cenzúra továbbra is katolikus kézben összpontosult, és a 18. század legnagyobb részében a protestánsok számára hátrányos helyzetet szentesített.

A vallásgyakorlást az 1681. és 1687. évi törvények alapján szabályozó „Carolina resolutio” (1731) értelmében a protestánsok nyilvános vallásgyakorlata igen korlátozott volt, de a rendelet megengedte, hogy családi körben, magán-lelkigyakorlatként vallásos szövegeket olvashassanak. Ezt azért kell szem előtt tartanunk, mert a vallásgyakorláshoz szükséges könyveket a hatóságok nem általában tiltották, hiszen e rendelet alapján nem is tilthatták.

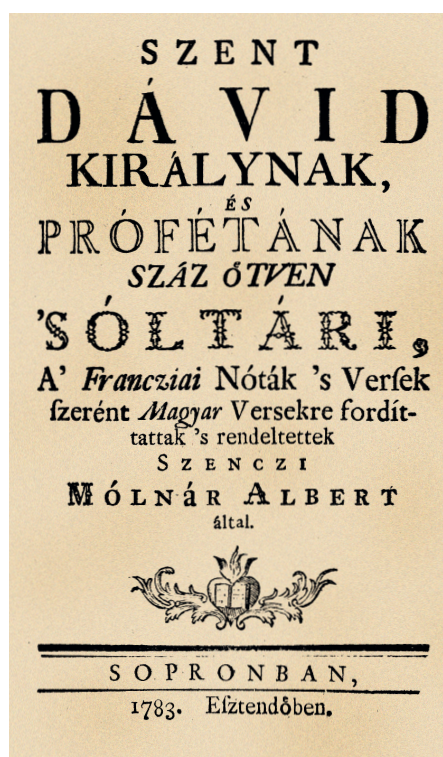
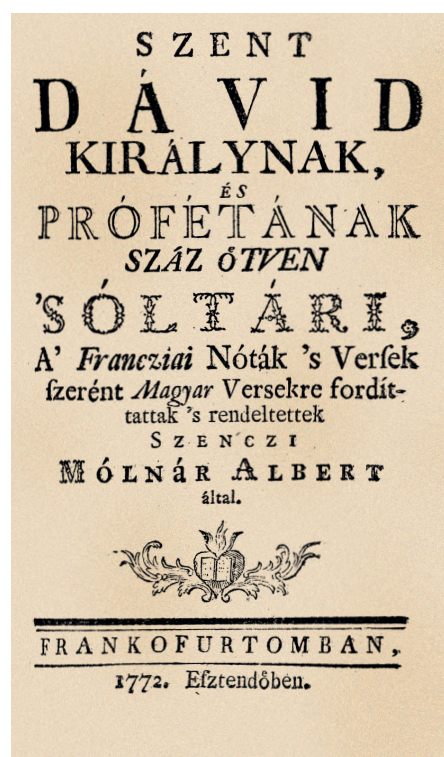
Erdélyben egészen Mária Terézia 1754. és 1757. évi cenzúrarendeletéig, amely kifejezetten Erdélyre vonatkozott, semmi akadály sem volt ott a nem katolikus könyvek kiadásának. Ezek a rendeletek azonban még az újranyomásokat is ismételt, szigorú engedélyhez kötötték.

Hogy a cenzúra a gyakorlatban mennyire nem volt általános és mindenre kiterjedő, arra jó példa a pozsonyi Landerer- és Patzkó-nyomda gyakorlata. Azok a kiadványok, amelyekhez cenzori engedélyt kértek, legfeljebb egynegyede a ténylegesen megjelent könyveknek.¹³⁷⁸ Ráadásul a nyomdászok többsége nem érezte szükségesnek – jóllehet kötelező lett volna –, hogy az újabb kiadásokhoz is cenzori engedélyt kérjenek. Az approbációt, a cenzori jóváhagyást a legkritikább esetben tüntették fel nyomtatványaikon, leginkább vallásos műveknél.

A pozsonyi cenzúrának nevezett könyvvizsgáló hivatal állami intézmény volt ugyan, de a jezsuiták vezetése alatt. II. József megszüntette ennek a hivatalnak önállóságát, és az egész

¹³⁷⁷ SASHEGYI Oszkár: *Az állami könyvcenzúra állandósulása Magyarországon, 1706–1725* = MKsz 1969. 321–338.

¹³⁷⁸ KOLLÁROVÁ, Ivona: *Vydavátelia v 18-storoči. Trilogia k dejinám typografického média*. Bratislava, 2006.

166. A hamis „frankfurti” impresszumú zsoltároskönyv is Sopronban jelent meg

szervezetet a bécsi cenzúrabizottság alá rendelte. Halála után az 1790/1791-es országgyűléstől kezdve a nemzet folyamatosan törekedett a cenzúra alkotmányos rendezésére és önálló magyar cenzúrahivatal felállítására. Az önálló magyar cenzúrahivatal 1840-ben állt fel, a cenzúra alkotmányos rendezése pedig 1848-ban történt meg.

A magyar cenzúra központi irányításával a helytartótanács volt megbízva, ennek külön ügyosztálya volt a könyvrevízió intézésére. Cenzúraügyekben eleinte kéthetenként, majd hetenként tartott a helytartótanács ülést. Az itt alkalmazott cenzorok közül egy vizsgálta az egyházi könyveket, egy a világiakat. A világi könyvek cenzora egyszersmind budai revizor is volt, és az itteni cenzúra és könyvrevízió ügyét önállóan intézte.

II. József-féle sajtószabadság idején a cenzoroknak lényegében több munkájuk volt, mint korábban. A bécsi brosúraáradat Magyarországra is bejutott, a Bécshez közeli Pozsonyon keresztül kerültek be az importált könyvek az országba; hat könyvkereskedés volt ebben az időben, ezekhez képest a többi könyvüzlet a pestieken kívül – csak fiók: ezekkel az érvekkkel, valamint a pozsonyi revíziós hivatal túlterheltségének hangsúlyozásával szerette volna Michael Hübner pozsonyi cenzor a hivatal helyben maradását elérni, amikor napirendre került a hivatal Budára telepítése. 1784-es beadványának azonban nem volt fogamatja, ő és cenzortársa, Matthias Riethaller ezután Budán folytatták munkájukat.¹³⁷⁹

¹³⁷⁹ KOLLÁROVÁ, Ivona: *Slobodný vydavateľ, mysliaci čitateľ. Typografické médium v jozefínskej dobe*. Bratislava, 2013.

Nem volt ritkaság, hogy az írók nem a helyileg illetékes cenzorhoz fordultak, hanem egyes-nesen Bécsbe mentek cenzúraengedélyért. Így járt el Verseghy Ferenc is, aki lefordította Claude François Millot világtörténeti áttekintésének, *A világnak közönséges történetének* első két kötetét, és Bécsben 1790 áprilisában el is nyerte az engedélyt. Ez év szeptemberében meg is jelent első kötete ötszáz példányban. A könyvet azonban három évvel később, 1793 márciusában eltiltották, és fellelhető példányait elkobozták azzal az indokkal, hogy a cenzúrendeletet kijátszotta. Perbe fogták, és az egyházi bíróság, mint papi személyt, három havi fogságra ítélte.¹³⁸⁰ De előfordult olyan eset is, amikor ez nem volt elég, vagyis a bécsi engedély a helyi egyházi hierarchiában nem volt érvényes.

Teljesen külön intézték a protestánsok vallási könyveik cenzúrázását, akiknek az 1790/1791-i törvény biztosította ezt a jogot. Az egyes protestáns egyházkerületek maguk választották cenzoraikat, és ezek nevét jóváhagyás végett közzölték a helytartótanáccsal. A kötelezpéldányokat ezekből a könyvekből is fel kellett küldeni, és a budai revizori hivatal egyházi cenzora felülvizsgálta.

A korszak legnagyobb példányszámban megjelent kiadványai a naptárak voltak, ezért erre a bécsi központi cenzúrahivatal nagyobb figyelmet fordított.¹³⁸¹ A 19. század első évtizedeiből számos példát találunk a kalendáriumokkal kapcsolatos cenzori jelentésekre. A pozsonyi Landerer egyik naptárában 1818-ban, a 1821-ben a komáromi német nyelvű kalendáriumban is, és a Besztercebányán megjelent kalendáriumban is egyetlen anekdotákat nyomtattak ki. A komáromi kalendárium esetében a nyomdásznak az utolsó hat lapot el kellett távolítania a kalendáriumokból, és csak azután árusíthatta. Ugyanígy 1829-ben az *Új és Ó Vátzi kalendáriumban* és a miskolci *Nemzeti Magyar Kalendáriumban*:¹³⁸² ez utóbbiban olyan függelék jelent meg, amely kuruzslásnak minősült. Gyakori kifogás volt, mint a budai Landerer Anna német kalendáriuma esetében, hogy a cenzornak benyújtott kézirat nem egyezett meg a végül kinyomtatott változattal. A felsorolt példák mindegyikében a nyomdász figyelmeztetést vagy megrovást kapott, de kalendárium elkobzására nem került sor.¹³⁸³

Pontosan meghatározott szabályai csak az újságcenzúrának és a színházi cenzúrának voltak. A politikai újságok vizsgálatát olyan fontosnak tartották, hogy a budai újságok cenzúráját 1802-ben magára a helytartótanács irodaigazgatóira bízta. Később, a munka szaporodásával, más tanácsosok bevonásával cenzúrázták a főváros újságait egészen 1840-ig, amikor ez a kötelesség az újonnan alakított központi könyvvizsgáló székre hárult.

1380 *A magyar jakobinus mozgalom iratai I. köt.* Sajtó alá rend., bev. BENDA Kálmán. Budapest, 1957. 189–190. Verseghy Millot-fordításának első kötete a pesti Weingand Kiadónál jelent meg 1790-ben.

1381 SASHEGYI Oszkár: *Kalendáriumok cenzúrája* = MKsz 1942. 18–26.

1382 PETRIK II 315

1383 *Régi kalendáriumok cenzúrája és a nyomdász.* Nyomdászattörténeti töredékek. Szerk. GÉCS Béla = *Magyar Grafika*, 2007/1. 72–74.

Könyvvizsgálat (revízió)

Míg a cenzúra a kéziratoknak a kinyomtatás előtti ellenőrzését jelentette, a revízió a külföldről behozott vagy általában a már megjelent, forgalomban lévő könyvek megvizsgálását. Az előbbi tehát kizárólag az idehaza készült könyvekre vonatkozott, míg az utóbbi alá jórészt a külföldön nyomtatott könyvek estek. E két kifejezés használata azonban a korabeli forrásokban nem következetes; használták e két szót pontosabb megkülönböztetés nélkül is.

Szelepcsényi érsek rendelete a Wesselényi-összeesküvést követően előírta a törvényhatóságoknak, hogy szigorúan figyelmeztessék a könyvkereskedőket is, ne merjenek semmilyen külföldön megjelent könyvet az országban előzetes engedély nélkül terjeszteni. Ennek a rendeletnek nem lehetett akkor fogantatja, hiszen olyan apparátus sem állt Szelepcsényi rendelkezésére, amely e feladat gyakorlati részét elvégezte volna, valószínűleg nem is akadt olyan könyvkereskedő, aki a külföldről beszerzett könyveit eladás előtt vele átvizsgáltatta volna.

A revízióval kapcsolatban a magyarországi protestánsokat sújtó két legerőszakosabb intézkedés sem központi irányelvek alapján történt, hanem rosszhiszemű félreértésből Tótfalusi Kis Miklós Hollandiából útnak indított aranyos bibliái¹³⁸⁴ esetében. Vagy helyi túlkapásból az egri érsek részéről a Debrecen városa által megrendelt, ugyancsak Németalföldről érkező Komáromi Csipkés György-féle bibliáknál.¹³⁸⁵ Csakhogy az ügy bekerült a hivatalos adminisztratív gépezetbe, előzményt teremtve több, ezután következő protestáns biblia elkobzásához.

A revízió nemcsak a könyvkereskedők által külföldről megrendelt könyvek ellenőrzését jelentette, hanem az utazók, a külföldi akadémiáról hazatérő protestáns diákok könyveinek átvizsgálását is. A könyvvizsgálati iratok szerint sokszor több évig kellett várni a revízió eredményére, míg a könyveket visszakapták. Néha csak megritkítva, mert a tiltott könyvek jegyzékében szereplő könyvek behozatalát eleve elutasították. Máskor, kérdéses esetekben, a könyvjegyzék a bécsi könyvvizsgáló hivatalt is megjárta. Még II. József sem szüntette meg teljesen a revíziót, csak a magánszemélyek saját célra behozott könyveit mentesítette alóla.¹³⁸⁶ A kereskedelmi terjesztés céljára több példányban behozott könyveket átvizsgálták a harmincadhivatalokban a továbbiakban is.

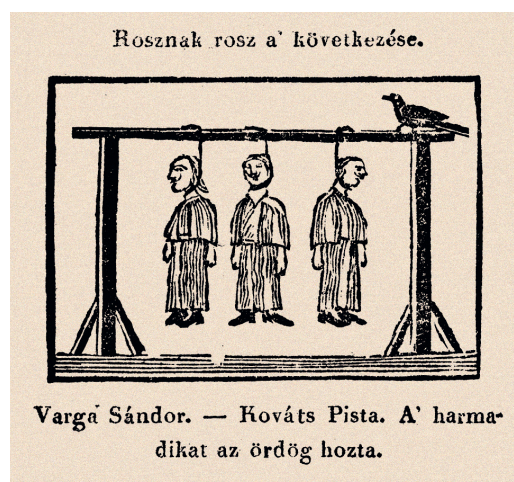
A könyvrevízió azonban sohasem volt maradéktalanul következetes és mindent átfogó. Ha így lett volna, nem kerülhettek volna be az országba magasabb példányszámban külföldön nyomtatott magyar nyelvű protestáns bibliák, katekizmusok, kegyességi művek. Másrészt a nagyobb mennyiségű könyvvel hazatérni szándékozók is meg tudták néha kerülni a vámolással foglalkozó harmincadhivatalokat úgy, hogy más útvonalat (például nehezen járható hegyi utakat) választottak.

A már forgalomba került, cenzúrárt megkerült könyvekkel kapcsolatban a könyvkereskedők a legkülönbözőbb módon próbálták magukat tisztázni, és a figyelmet másfelé terelni.

1384 RMK I 1324

1385 RMK I 1336 – PETRIK VIII 536

1386 A cenzúra és könyvvizsgálat kérdéseiről összefoglalóan: SASHEGYI, Oszkár: *Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II.* Budapest, 1958.

167. A nyomtatási helyüket elhallgató kiadványok legnagyobb része vásári árusításra szánt ponyvanyomtatvány

A magyar cenzúra központi irányításával a helytartótanács volt megbízva, ennek külön ügyosztálya volt a könyvrevízió intézésére. A könyvrevízióban követendő szabályokat az 1793. évi udvari dekrétum írta elő. Amikor valaki bejött az országba, a határt átlépve, a vám- és harmincadhivatal átvette könyveit, és a legközelebbi revizorhoz szállította. Belföldi alattvalók az engedélyezett könyveket ott visszakaphatták, a tiltottak azonban a revizornál maradtak. Külföldi alattvalók tiltott könyvei kiutazásukig letétben maradtak a vámhivatalokon. Postán érkező könyvküldeményeket először a revizori hivatalba irányították, és csak azután kézbesítették a címzettnek. Könyvvizitációkat csak külön felsőbb parancsra rendeztek, egy-egy utólagosan eltiltott könyv példányainak elkobzására. Különbön csak a könyvjegyzékeket vizsgálta át a revizor, esetleg egy kirakatba kitett tiltott könyv vagy botrányos metszet ellen emelt kifogást. A magyar jakobinusok mozgalmát közvetlenül megelőző időben azonban több szigorú intézkedés is történt. Kazinczy Ferenc Wieland-fordítása, *Sokrates Mainomenos az az a Sinopei Diogenes* címmel 1793-ban jelent meg a pesti Trattnernél. 1794. május 30-án a könyv terjesztését megtiltották.¹³⁸⁷

A királyi rendeleteket megszegő könyvkereskedőket első alkalommal hatóságilag megintették, második alkalommal boltjuk bezárásával vagy kereskedéstől való eltiltással büntették, erre azonban Magyarországon szinte egyáltalán nem találunk példát. Azokat a pénzbüntetéseket, amelyek Ausztriában érvényben voltak, nálunk soha nem lehetett volna behajtani.

Tiltott könyvek

Elvileg tiltott könyv volt mindaz, ami engedély nélkül jelent meg. Minthogy azonban az engedélyezés egészen a cenzúra állami kézben összpontosításáig Magyarországon meglehetősen áttekinthetetlenül működött, lehetőség volt a megkerülésére. Az uralkodó, a városi hatóság, a katolikus püspök, az esetleges helyi rendfőnök mind illetékesnek tartotta magát a területén

¹³⁸⁷ *A magyar jakobinus mozgalom iratai 1. köt. ... 1060.*

megjelenő könyvek ellenőrzésére. Éppen ezért a könyvnyomtatás kézműipari korszakának legnagyobb részében a könyvek többsége ilyen értelemben engedély nélkül jelent meg, csakhogy túlnyomó többségükben a hatóságok nem firtatták az engedély hiányának okát. Ami utólag mégis szemet szűrt, annak megjelenése után nyomozni kezdtek, utasításokat adtak a városi tanácsoknak, hogy gyűjtsék be példányait és tiltsák meg terjesztését.

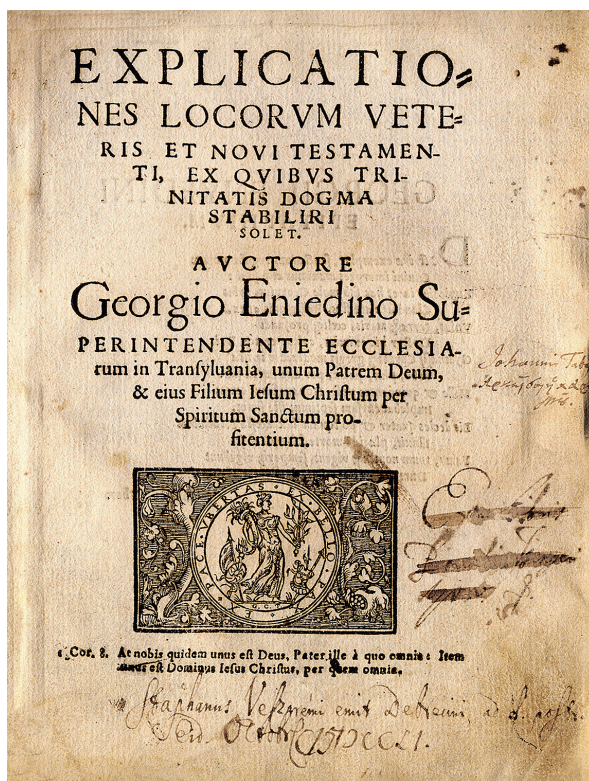
A 16–17. században ugyan nem volt olyan instrukció, amely egyértelműen kimondta volna, hogy pontosan mely könyvek tiltottak, egyedi intézkedések sora azonban azt bizonyítja, hogy a Habsburg Birodalom más országaihoz hasonlóan az „eretnek” könyveket Magyarországon is üldözték. Eretneknek számítottak a protestáns vallásos könyvek, bibliamagyarázatok, prédikációk, katekizmusok. Üldözendőnek minősült 1588-tól kezdve az ónaptár, de a magyarországi rendek kikövetelték az új- és ónaptár párhuzamos használatának megtűrését. A tiltott könyveknek terjesztése (tehát nyomtatása is), olvasása, az országba való behozatala egyaránt tilos volt. Az erre vonatkozó, szórványosan fennmaradt korabeli iratok szerint a mégis kinyomtatott „eretnek” könyveket vagy „gúnyiratokat” nem annyira a sokszor már kinyomozhatatlan tipográfiában, hanem inkább terjesztés közben, a könyvárusoknál, könyvkötőknél találták meg. A megtorló eljárások közül a lefoglalás, elkobzás igen gyakori volt, könyvárus bebörtönzésére is sor került még Erdélyben is. A kárhozottatott könyv látványos megsemmisítése volt a nyilvános könyvégetés. II. Lajos király rendeletére Luther könyveinek megégetésére került sor 1524-ben Szebenben, és 1525-ben Sopronban, de ezek minden bizonnyal külföldről behozott könyvek voltak. Az „eretnek” könyvek üldözése azonban nálunk csak rövid ideig volt megvalósítható, minthogy a 16. század derekára az ország népességének túlnyomó része protestánsná lett, és mint említettük, protestáns kézben voltak a hazai könyvnyomtató műhelyek is.

A római katolikus egyház által tiltott könyveknek hivatalos jegyzéke volt, az *Index librorum prohibitorum*.¹³⁸⁸ Ez néhány évenként újra megjelent, aktualizálva. A vallási szempontból tiltott protestáns könyveken kívül erkölcsileg kifogásolható műveket tartalmazott, de a tiltás gyakran valamely egyébként elfogadott szerző művének egy bizonyos kiadására vonatkozott.

I. Miksa a szakramentáriusok (reformátusok), antitrinitáriusok (unitáriusok) terjedő tanai miatt az 1572. évi pozsonyi országgyűlésen újabb felhívást intézett a rendekhez. Az ilyen tanokat terjesztő személyeket, ha elfogatnak, könyveikkel együtt el kellett volna égetni. Az Erdélyi Fejedelemség területén azonban ilyen vallási felfogású könyvek is megjelenhettek, minthogy a Habsburg-király illetékességén kívül esett. De a fejedelem is betilthatta egy-egy könyv terjesztését: Enyedi György *Explicationes* című, 1598-ban megjelent munkáját Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem betiltotta, és nagy részét elégette – annak ellenére, hogy a könyv a fejedelemnek ajánlva jelent meg Kolozsvárott, ifj. Heltai Gáspár műhelyében.¹³⁸⁹

1388 A trienti zsinat által átdolgozott Index pontos címe: *Canones et decreta Sacrosancti Oecumenici Concilii Tridentini sub Paulo III, Iulio III, Pio III, ... adiectus est Index librorum prohibitorum*. Dilingae 1565, Mayer.

1389 RMNy 836, lásd erről FITZ József: *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelemtörténete II. A reformáció korában*, Budapest, 1967. 183–186.

168. Enyedi György unitárius bibliamagyarázata: egy betiltott könyv (Kolozsvár 1598)

A Wesselényi-összeesküvéssel kapcsolatban perbe fogták Drabik Miklós felső-magyarországi evangélikus lelkészt is, aki *Lux e tenebris* című könyvében közreadta *Revelationes* címmel jóslatait,¹³⁹⁰ benne a Rákócziakat a Habsburgok elleni fegyverfogásra biztatva. Ügye az 1670. évi pozsonyi véstörvényszék elé került, az uralkodó és a katolikus egyház elleni lázítás miatt különös kegyetlenséggel kivégezték, majd könyveivel együtt holttestét is elégették és hamvait a Du-

169. Az üstököst ábrázoló nyomtatványt politikai tartalmúnak vélte a bécsi udvar, ezért példányait elkobozták

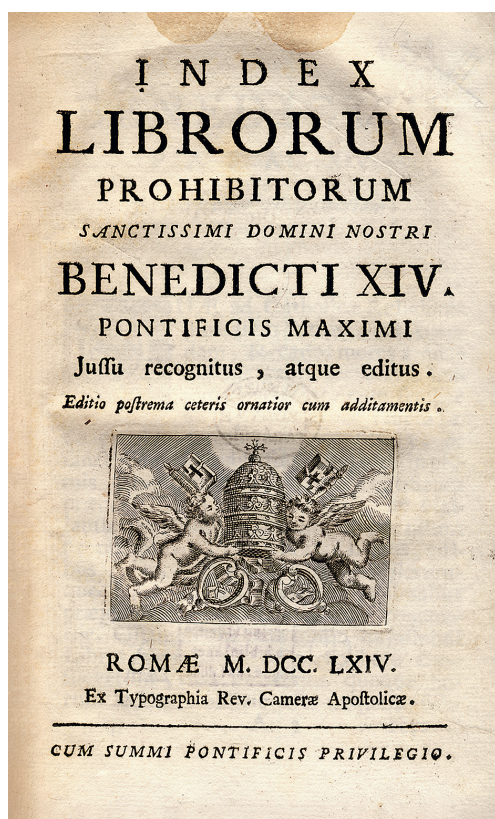
1390 RMK III P 6489

nába szórták (1671. július 16.). Másnap közhírré tették, hogy aki Drabik könyvét birtokolja, adja be azt a városházára, különben a szerzőhöz hasonló módon fog bűnhődni. Drabik szóban forgó könyve egyébként nem Magyarországon jelent meg, de itthon is terjesztették.

De látványos könyvégetésre még a 18. század derekán is sor került. Kollár Ádámnak, a főpapság és a klérus, de mindenekelőtt a magyar rendiség ellen intézett támadására magyar részről név nélkül *Vexatio* címmel válaszirat jelent meg 1764-ben. Ez utóbbi szerzőjét akkor nem sikerült kinyomozni, de a mű példányait a bécsi udvari hóhér nyilvánosan elégette.

Ritka esetben katolikus könyvet is betiltottak, még hozzá főpap által írt könyvet. A 18. század derekán Padányi Biró Márton veszprémi püspöknek *Enchiridion de fide* című,¹³⁹¹ a protestantizmus fizikai megsemmisítésének gondolatát kinyilvánító írását Mária Terézia 1751-ben kénytelen volt betiltatni, tekintettel a nemzetközi visszatetszésre, és főleg a Vatikánon át történt porosz tiltakozásra.

A 18. század folyamán a cenzoroknak és revizoroknak továbbra is az *Index librorum prohibitorum*, azaz a tiltott könyvek jegyzéke szolgált eligazításul. A század második felében a katolikus egyház számára elfogadhatatlan könyveknek ez a jegyzéke kibővült a szabadgondolkodó munkákkal, a politikailag nemkívánatos olvasmányokkal. A jegyzékeket sűrűn kellett aktuali-

170. A katolikus egyház által tiltott könyvek jegyzékének velencei és római kiadása 1581-ből és 1764-ből

záltni: Bécsben 1762-ben, 1765-ben, 1774-ben és 1776-ban újabb és újabb kiadásai jelentek meg,¹³⁹² köztük 1771-ben egy *Supplementum* is.¹³⁹³ További szigorításként ezt is bizalmasan kezelték, nehogy éppen az ilyen könyvek behozatalára buzdítsák a könyvárusokat. Schwartner Márton korabeli statisztikája számokkal is jól érzékelteti a könyvvizsgálat szigorodását, majd II. József idején enyhülését. Az eltiltott könyvek száma 1774-ben 4476 volt, 1784-ben csak 1083, míg 1794-ben becslése szerint ötezer fölött lehetett.¹³⁹⁴

A revízió egyik jellemző példája az a feljegyzés, amely 1793-ban készült, I. Ferenc szigorításait követően, és két pozsonyi kölcsönkönyvtár, a Schwaiger és a Weissenthaler-féle vállalkozás könyveinek átvizsgálására irányult.¹³⁹⁵ A tiltott könyveket a revizorok mindkét helyről összegyűjtötték és a városi tanácsnál helyezték letétbe. Köztük babonás, erkölcstelen és szabadgondolkodó könyvek egyaránt voltak. A hatóságok egyformán veszélyeseknek tartották a sekélyes egykorú lektúrirodalmat és a jozefinista sajtótermékeket a felvilágosodás századának kiemelkedő szerzőivel: Helvetiusszal, Hume-mal, Lessinggel, Mirabeau-val, Rousseau-val és Voltaire-rel.¹³⁹⁶

A fő veszélyt a nyilvános olvasótermek működésében látták, mert ott olcsón hozzá lehetett férni a „veszélyes” művekhez. Azt is sikerült kinyomozniuk, hogy a tiltott könyveket a pozsonyi könyvkereskedők részben Bécsben szerezték be, részben Lipcsében (legnagyobb részük ugyanis német nyelvű volt), más részüket helyi könyvkereskedőktől, akiknek elvileg ilyen könyveket nem is lett volna szabad tartaniuk. Az érintett néhány száz könyv elkobzásán kívül más retorzió nem érte a kölcsönkönyvtárak tulajdonosait, de tény, hogy 1799-ben a sorozatos, máshol is előforduló hasonló esetek után Magyarországon az olvasókabinéteket és kölcsönkönyvtárakat bezárták, és a továbbiakban nem engedélyezték működésüket.

A jakobinus per fő vádlottainak vallomása alapján került a perbe Landerer Mihály budai nyomdász. A királyi tábla és a hétszemélyes tábla 1795. május 2-án és 4-én hozott ítéletet Landerer Mihály budai nyomdász felség sértési és hűtlenségi perében. Verseghy Ferenc ugyanis Landerer Mihályt is bevezette a titkos társaságba, ezért lehetségesnek tartották, hogy Martinovics és Laczkovics kátéit az ő műhelyében nyomtatták volna. Landerer beismerte, hogy Verseghytől megkapta leírásra mindkét kátét, de olvasásuk félelmet és borzalmat keltett benne. Az eredetit meg másolatát is visszaadta Verseghynek, és arról, hogy a kátét ki akarták volna nyomtatni, nem tud. Titkos könyvet ő maga csak egyszer nyomott ki: Trenck históriáját 1790-ben.¹³⁹⁷ Számos kérdés vonatkozott a jakobinus káték kinyomtatásnak körülményeire, az eredmény azonban mindig ugyanaz volt: mindenki csak kéziratban látta, vagy amit valaki nyomtatott káténak vélt, arról bebizonyosodott, hogy valami más, titokban terjesztett kiadvány. A vizsgálatoknak nem sikerült nyomtatott kátéra bukkanniuk, és azóta bizonyosnak látszik, hogy e káték

1392 *Catalogus librorum a Commissione Aulica prohibitorum*. Vindobonae, Trattner.

1393 *Supplementum ad catalogum librorum a Commissione Aulica prohibitorum de annis 1766, 67, 68, 69, 70*. Viennae 1771, Trattner.

1394 SCHWARTNER Márton statisztikai adatait közölte BENDA Kálmán: *A magyar jakobinus mozgalom iratai...* 931.

1395

1396 KÓRAY György: *Tiltott könyvek 1793-ban a pozsonyi olvasókabinétekben* = MKsz 2003. 459–463.

1397 Helyesen 1791-ben, 166 167. tétel

valóban sohasem jelentek meg nyomtatásban. Landerer Mihály halálos ítéletét kilencévi fogásra változtatták, 1804-ben szabadult Kufsteinből, anyja, Landerer Katalin folyamodványának köszönhetően.¹³⁹⁸

A 18. században a magyarországi protestáns nyomdák lassú elhalása következtében az 1720-as évektől kezdve több dunántúli nyomda vállalta magára az evangélikus és egyes esetekben a református vallású lakosság könyvekkel való ellátását. E műhelyek mindenekelőtt a soproni Rennauer- és Siess-nyomda, a győri Streibig-nyomda, kisebb mértékben a pozsonyi Royer- és a budai Landerer-műhely. A titokban kibocsátott könyvek címlapjára hamis külföldi impresszumot nyomtattak vagy elhagyták – az egyébként kötelező – hely- és nyomdamegjelölést.¹³⁹⁹

Legnagyobb számban az evangélikus énekes- és imádságoskönyvek kiadására volt szükség: zsolttáros könyvekre és katekizmusokra. Éppen ezek a kiadványtípusok találhatók leggyakrabban a győri és soproni nyomdák eltitkolt kiadványai között.¹⁴⁰⁰ Bár e titokban nyomtatott evangélikus könyvekre gyakran felfigyeltek a könyvvizsgálók, leginkább vásárokon kobozták el a könyvkereskedőktől, miután utólag nem tudták megállapítani a nyomdász kilétét.

Privilegiumok

A jogosulatlan utánnomás, amely szinte a könyvnyomtatás elterjedésének azonnali velejárója volt, a 16–18. században Európa-szerte virágzott. Nem számított kivételnek Magyarország sem. Ezek ellen nyújtott védelmet – nem a szerző, hanem a kiadó, a nyomdász számára – a kizárólagos privilegium. Különösen nagy befektetést igénylő munkáknál a nyomdászok maguk kértek királyi vagy fejedelmi kiváltságlevelet. Az ilyenfajta kiváltságok bírság és az összes példány elkobzásának terhe alatt nemcsak a munka újranyomását, hanem más kiadásnak az ország területére való behozatalát is eltiltották.

Nálunk az utánnomás legkorábbi példája 1488-ból való: bár Thuróczi *Krónikájának* egyik kiadását sem idehaza nyomták, de mindenesetre a brünni eredetinek¹⁴⁰¹ augsburgi utánnomása¹⁴⁰² budai kiadó kezdeményezésére történt. Szenci Csene Péter magyar *Confessio Helvetica* fordítását is, miután 1616-ban megjelent Oppenheimben,¹⁴⁰³ még ugyanabban az évben Debrecenben is kinyomtatták.¹⁴⁰⁴ Nem csodálható, hogy Comenius népszerű *Januája* is 1643-ban szinte egyszerre jelent meg Váradon Szenci Kertész Ábrahámnál¹⁴⁰⁵ és Bártfán Jakob Klössnél.¹⁴⁰⁶

1398 SZIMONIDESZ Lajos: *A jakobinus Landerer Mihály pöre 1795-ben* = MKsz 1942. 386–391.

1399 V. ECESEDY Judit: *Titkos nyomdahelyű... és űő: Alte ungarische Bücher...* 5–22.

1400 SZELESTEI N. László: *Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon, I.* = MKsz 1983. 292–304, *II.* = MKsz 1991. 343–352.

1401 RMK III 16

1402 RMK III 15

1403 RMNy 1115 (Oppenheim 1616)

1404 RMNy 1109 (Debrecen 1616)

1405 RMNy 2038 (Várad 1643)

1406 RMNy 2002 (Lőcse 1643)

A 16. században Johannes Manlius kiadványainak nem kis része utánnyomás: jobbra kisebb terjedelmű, kelendőnek bizonyult régebbi kiadványok, széphistóriák, főleg kolozsvári nyomtatványok utánnyomatai.

Néha, mint láttuk, csak egy-két év telt el az eredeti és a másik nyomdában készült utánnyomás között, a későbbi kiadás mégsem említi meg a korábban, gyakran a szomszédos város nyomdájában kibocsátott előző kiadást. Lorenz Brewer sem jegyezte meg, amikor 1642-ben kiadta a kor legelterjedtebb, és így semmi különösebb kockázattal sem járó lutheránus imakönyvet, Mihálykó János *Keresztyén istenes és áhítatos imádságait*, hogy az ezelőtt két évvel került ki, mint újdonság, a bártfai műhelyből.¹⁴⁰⁷ Más esetben a nyomdász az utánnyomás tényét azzal magyarázza, hogy a könyv másutt nyomtatott példányai részint elfogytak, részint a nagy távolság és az idők zavaros volta következtében nehezen kaphatók. Ugyanígy az alig kapható példányokkal mentegette magát a kassai jezsuita akadémiai nyomda is, amikor 1671-ben újra kiadta a *Lapis Lydius* című vitairatot.¹⁴⁰⁸

Ahol a szerzőre vonatkozó támpontjaink nincsenek, ott ma már lehetetlen eldönteni, hogy a két egyazon évi kiadás közül melyik az első és melyik az utánnyomás. Számptalan ilyen eset sorolható: Huszti Péter *Aeneisének* 1582-ben egy bártfai¹⁴⁰⁹ és egy debreceni,¹⁴¹⁰ vagy Kegelius *Tizenkét idvösséges elmélkedéseinek* 1639-ben Bártfán¹⁴¹¹ és Lőcsén¹⁴¹² is megjelent egy-egy kiadása.

Van néhány nyoma annak, hogy a szerzők tiltakoztak műveik utánnyomása ellen, mint Pápai Páriz Ferenc esete bizonyítja, aki Kolozsvárott 1690-ben¹⁴¹³ kibocsátott *Pax corporis*ának 1692. évi lőcsei utánnyomását¹⁴¹⁴ nem ismerte el magáénak. Szerzői jogról ebben az időben nem beszélhetünk, a szerzők azonban tiltakoztak a tudomásukon kívül megjelent kiadások ellen, már csak a szöveg hitelessége miatt is. A 17. század legigényesebb hazai nyomdászai maguk is arra törekedtek, hogy csak hiteles szövegeket adjanak ki kezük alól. Elvárták viszont, hogy a többi kiadók és nyomdászok is az általuk megtisztított, hiteles szöveget kövessék. Erre az igényre és a szövegkritikai gondosságra az egyik legkorábbi hazai példa a neves váradai nyomdásznak, Szenci Kertész Ábrahámnak a magyar *Praxis pietatis*hoz¹⁴¹⁵ írt kiadói előszava. Éppen a népszerű *Praxis pietatis*-kiadások terén szükség is volt a rendezésre, hiszen Medgyesi Pál fordítása 1636-tól 1678-ig hét kiadást ért meg, majdnem minden alkalommal más nyomdánál.

Az utánnyomás természetesen a 18. században nálunk is tovább virágzott, bár valószínűleg nem olyan mértékben, mint tőlünk nyugatabbra, ehhez hiányzott a haszonnal kecsegtető újdonságok nagyobb tömege. A tankönyvek és katekizmusok, vagy néhány népszerű latin törté-

1407 RMNy 1818 (Bártfa 1640) és RMNy 1942 (Lőcse 1642)

1408 RMK II 1272 (Kassa 1671)

1409 RMNy 499

1410 RMNy 509

1411 RMNy 1755 (Bártfa 1639)

1412 RMNy 1772 (Lőcse 1639)

1413 RMK I 1387 (Kolozsvár 1690)

1414 RMK I 1432 (Lőcse 1692)

1415 RMNy 2042 (Várad 1643)

171. Sylvester János *Újtestamentum*-fordításának második kiadása Bécsben a császár privilégiumával jelent meg 1574-ben

neti munka iránti nagy keresletet több nyomdászunk is kihasználta. Így Bél Mátyás magyar nyelvkönyvét, amely a pozsonyi Royernél és utódánál, Landerernél 1729-től 1774-ig ötször jelent meg,¹⁴¹⁶ 1731-ben Kolozsvárt a jezsuita nyomda, majd 1734-ben a budai Nottens-stein-nyomda is utánnomatta. De Bod Péter *Szentírás értelmére nevelő leksikonát*, amely 1746-ban Kolozsvárt¹⁴¹⁷ jelent meg, még abban az évben Josef Streibig is közreadta Győrött.¹⁴¹⁸ Az utánnomásokban különösen élenjáró bécsi Johann Thomas Trattner 1754-ben és 1762-ben is kiadta Timon Sámuel *Imago novae Hungariae* című munkáját, amely korábban háromszor Kasán jelent meg.¹⁴¹⁹ Jobb esetben az utánnomás címlapján olvasható volt, hogy „a debreceni forma szerint” megjelölés, amely az eredeti kiadás helyére utalt.

Nemcsak hazai, hanem külföldi kiadványok utánnomásai is sűrűn szerepeltek egyes élelmes kiadóink könyvei között. Különösen népszerű volt néhány latin nyelvű, a lelkipásztori munkát segítő mű vagy a protestáns tanítást összefoglaló katolikus szellemű kézikönyv, amelyek a papneveldek tananyagai lévén nagy számban keltek el.

1416 Például 1743-ban Royernél: PETRIK VII 62

1417 PETRIK I 306 (Kolozsvár 1746)

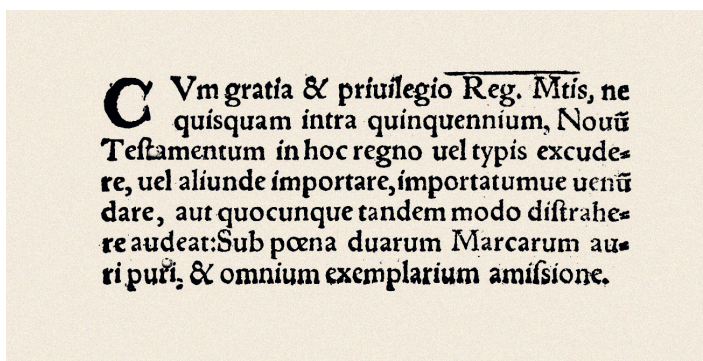
1418 PETRIK I 306 (Győr 1746)

1419 Például 1762-ben: PETRIK VII. 532

A jogosulatlan utánnyomás ellen a könyvkiadók és könyvnyomtatók Európa-szerte az uralkodóktól kapott kiváltságlevellel, privilégiumokkal próbáltak védekezni. Ennek korai magyarországi nyomai is ismertek. Az első szabadalommal kibocsátott magyar nyelvű könyv Pesti Gábor Bécsben megjelent *Új testamentuma* volt, amelyre Singrenius bécsi nyomdász 1536-ban öt évre szóló szabadalmat kapott. Sylvester János *Új testamentum*-fordításának 1574. évi bécsi kiadása¹⁴²⁰ ugyancsak császári privilégiummal jelent meg. Tíz évre szóló császári privilégiummal adta ki a bécsi nyomdász Werbőczy törvénykönyvének mind 1572., mind 1581. évi kiadását,¹⁴²¹ ami azonban nem akadályozta meg az erdélyi fejedelem joghatósága alatt élő Hel-tait abban, hogy 1572-ben¹⁴²² ő is közreadja a fenti törvénykönyvet.

A francia király privilégiumával jelent meg 1604-ben Elias Hutter könyvnyomtatónál Nürnbergben Szenci Molnár Albert szótára.¹⁴²³ Tíz évre szóló kiváltsága volt Antonio Bonfini *Rerum Ungaricum decadese* 1606. évi hanau kiadásának,¹⁴²⁴ amelyet Joannes Sambucus gondozott, és különleges privilégiummal jelent meg Istvánfi Miklós *Historiarum de rebus ungarici libri 34* című történeti munkájának 1622. évi kölni kiadása.¹⁴²⁵

A királyi Magyarországon működő nyomdák közül a 16. század folyamán ismereteink szerint mindössze a nagyszombati Akadémiai nyomda nyert két alkalommal külön szabadalmat egy-egy kiadványra, méghozzá Telegdi Miklós prédikációinak Nagyszombatban készült második és harmadik kötetére.¹⁴²⁶ Az első, Bécsben nyomtatott kötet is privilégiummal jelent meg,¹⁴²⁷ amint azt minden esetben a címlap is feltünteti. Az ugyancsak Telegdi és Mossóczi Zakariás által 1584-ben szerkesztett törvénygyűjteménynek¹⁴²⁸ szintén volt privilégiuma az uralkodótól.

172. A görög–latin nyelvű *Novum Testamentum* Brassóban János Zsigmond erdélyi fejedelem privilégiumával jelent meg

-
- 1420 RMNy 16 és RMNy 335
 - 1421 RMK III 619 (1572) és RMK III 704 (1581)
 - 1422 RMNy 317
 - 1423 RMNy 919 (Nürnberg 1604)
 - 1424 RMK III 1027 (Hanau 1606)
 - 1425 RMK III 1350 (Köln 1622)
 - 1426 RMNy 418 és RMNy 474
 - 1427 RMNy 374
 - 1428 RMNy 549

A nagyszombati nyomda még az 1687-re szóló latin nyelvű kalendáriumára és Szentiványi Márton jezsuita *Curiosiora* című gyűjteményére¹⁴²⁹ kapott kizárólagos szabadalmat – címlapjuk tanúsága szerint.

Más korabeli hazai nyomdákból még ritkábban kerültek ki királyi vagy fejedelmi privilégiummal ellátott könyvek. A ritka kivételek közé tartozik két debreceni kiadvány: Werbőczy *Decretum*ának 1611. évi kétnyelvű kiadása¹⁴³⁰ és Molnár Gergely latin nyelvkönyvének 1613. évi kiadása.¹⁴³¹ A címlapon jelzett „cum gratia et privilegio” minden bizonnyal az erdélyi fejedelem engedélyére vonatkozott.

A legkorábbi, privilégiummal védett könyv a Brassóban 1557-ben Valentin Wagner által kiadott görög–latin nyelvű *Novum Testamentum*.¹⁴³² A brassói nyomda legterjedelmesebb kiadványa, amelyhez új görög betűk beszerzésére is szükség volt. Wagner ehhez a nagy költséggel kibocsátott könyvhöz János Zsigmond királytól privilégiumot nyert. A címlapot követő levélen közölt latin nyelvű privilégium öt évre megtiltja a mű utánnomását, két arany márkányi bírság és a törvénytelen példányok elkobzása terhével. Ennél korábban, 1551-ben a kolozsvári Heltai–Hoffgreff-nyomdában megjelent részleges bibliafordítás¹⁴³³ Izabella királynőtől nyert szabadalma nem magára a kiadásra vonatkozik, hanem a fordítás terjesztésének kizárólagos jogára utal: „cum gratia et privilegio reginalis maiestatis”. Ugyanígy adta ki Heltai Gáspár az 1560-as években *Új testamentumát* és *Száz fabuláját*, majd 1570-ben Melanchthon *Grammaticáját*.¹⁴³⁴ Báthory Kristóf pedig 1579-ben a Lorinț diák által kinyomtatott *Četveroevangelia* számára harmincévi szabadalmat adott, a brassói görög–latin *Újtestamentum*-kiadáshoz hasonló szankciókkal. Ugyancsak az erdélyi fejedelem privilégiumával jelent meg 1563-ban Brassóban a Haebler Mátyás evangélikus superintendens szerkesztette *Brevis confessio*, a szász eklézsiák hitvallása, míg 1583-ban ugyancsak Brassóban a Fronius-féle szász törvénykönyv Báthory István lengyel király, erdélyi fejedelem tíz évre szóló privilégiumával hagyta el a sajtót. A fejedelmi privilégiumnak egy további példája Petrus Canisius katekizmusának a jezsuita Vásárhelyi Gergely-féle magyar fordítása,¹⁴³⁵ amely Kolozsvárott 1599-ben jelent meg.

Erdélyben a 17. század tekintélyes részében a fejedelmeknek saját tipográfiájuk volt, volt olyan évtized, amikor kettő is, így természetesen az ott megjelent könyvek eleve fejedelmi kiváltsággal jelentek meg. Talán ez magyarázza, hogy a továbbiakban miért nem jelzik a kiadványok a privilégiumot. Az 1675. évre szóló kolozsvári *Új és ó kalendárium* fejedelmi privilégiummal jelent meg.¹⁴³⁶ Ettől az évtől kezdve egészen működésének végéig, 1683-ig Veresegyházi Szentyel Mihály, a kolozsvári református egyház országos nyomdájának vezetője kalendáriumainak címlapján jelezte, hogy azok fejedelmi privilégiummal jelentek meg: „Cum gratia et

1429 RMK I 1652

1430 RMNy 1011 (Debrecen 1611)

1431 RMNy 1049 (Debrecen 1613)

1432 RMNy 138

1433 *A' bibliánac első része az az Mosesnek öt könyve*. Colosvar 1551, Helthai es Hoffhreff = RMNy 90

1434 RMNy 186, RMNy 219 és RMNy 291

1435 RMNy 435, RMNy 189, RMNy 524 és RMNy 860

1436 RMK I 1176

privileg. celsiss. prin.” Mivel a nyomda Apafi Mihály idejében fejedelmi műhelynek tekinthető, általában nem tüntette fel kiadványain külön a fejedelmi engedély meglétét. Elképzelhető, hogy ez esetben azért tett kivételt, mert – ahogy a kalendáriumok esetében szokás volt – a nyomdász saját hasznára adhatta ki azokat.

Megjegyzendő ugyan, hogy ebben a korban a királyi Magyarország területén megjelent könyvek közt is ritka, amelyik címlapján jelzi a kizárólagos privilégiumot. Az egyes kiadványtípusokra megszerzett privilégiumok pedig csak a következő, 18. század jellemzői. A korábbi századokban a kalendáriumszabadalmak még nem voltak szokásosak.

Az egyes kiadványokat vagy kiadásokat védő privilégiumok nálunk a 18. században honosodtak meg. Megjelenésük az országban megtelepülő német származású nyomdászok tevékenységével esik egybe, bár a század első éveiből is van rá példa. A korábban Debrecenben dolgozó komáromi nyomdász Töltési István 1705-ben tizenöt évre szóló kizárólagos privilégiumot kapott „lőcsei típusú” magyar naptárak előállítására. Szabadalmát utóbb özvegye átruházta Franz Dominik Spaisser pozsonyi könyvkötőre és könyvkereskedőre, és ezzel Spaisser utódai – a privilégium többszöri megújítása nyomán – egészen az 1770-es évekig birtokában maradtak a kalendáriumszabadalomnak.

Privilégiumokat főleg a legjövödelmezőbb, nagy példányszámban eladható naptár-címtár típusú kiadványokra, valamint az ugyancsak kelendő tankönyvekre kértek a nyomdászok és kiadók. A szabadalomlevelek pontosan rögzítették, hogy a kiváltság milyen nyelvű, milyen tartalmú (típusú) és milyen formátumú kalendáriumra szól. Az ettől eltérő kalendáriumok megjelentetését a konkurens nyomdák és kiadók éberrel figyelték, hiszen ez gyakran saját sérelmükre történt. A pozsonyi Spaisserrel egy időben az előbb Sopronban, majd Győrben megtelepedő Josef Anton Streibig is folyamodott a királyhoz naptárszabadalomért 1726-ban. Streibig címtáras naptárra kérte és kapta meg szabadalmát mint soproni nyomdász, majd ugyanezt mint győri nyomdász is megkapta újabb tíz esztendőre. Úgy látszik, hogy a naptárkiadási privilégium helyhez is volt kötve, tehát a nyomdász helyváltoztatásával szabadalma elvesztette érvényét.

A többi, újonnan megtelepült német származású nyomdász sem késlekedett a kizárólagos privilégiumok megszerzésével. 1728-ban a budai Landerer-nyomdát vezető Nottenstein tett szert ugyancsak tíz évre szóló privilégiumra, amely viszont német nyelvű ábécéskönyvek, káték és vásár- és ünnepnapokra szóló evangéliumos könyvecskék (perikopás könyvek) kinyomtatására szólt. Ez a szabadalom is évtizedekig a Landerer család birtokában maradt, sorozatos megújítások eredményeképpen. Sőt, további kiadványokra is kiterjedt, így magyar nyelvű ábécéskönyvekre és egy népszerű kalendárium típus latin, német és szlovák változatára.

Úgy látszik, hogy a pécsi nyomdász, Engel hiába próbálkozott a nagyobb jövedelmet hozó tankönyvek kiadásával, mert amikor 1774-ben magyar ábécéskönyvet jelentetett meg, a hatóság ezekből ötven példányt lefoglalt, amiért megsértette Catharina Landerer privilégiumát.¹⁴³⁷

A Landerer nyomdászcsalád pozsonyi–kassai és budai ága egyaránt bővelkedett a privilégiumokban. 1765-ben a pozsonyi Landerer-nyomda újabb privilégiumot is kapott, amely öt

1437 GÁRDONYI Albert: *Magyarországi könyvnyomdászat...* 26.

évre szolt, és az 1764–1765. évi országgyűlési törvények kizárólagos nyomtatására hatalmazta fel (ez ezt megelőzően a nagyszombati nyomda privilégiuma volt).

A legelső pesti nyomdász, Eitzenberger Ferenc József 1763-ban kapott tíz évre szóló privilégiumot német kalendárium kizárólagos előállítására. 1771-ben az első temesvári nyomdász, Josef Matthias Heimerl nyert szabadalmat egy naptár és egy időszak kiadvány kiadására, ami a konkurens nyomdák felháborodását váltotta ki.

Az egyházi kézben lévő nyomdák sem idegenkedtek a privilegizált naptárak kiadásától. Így a kassai jezsuita nyomda 1740-ben tíz évre szóló szabadalmat nyert magyar, német és szlovák naptárak megjelentetésére. Ez azonban a jelek szerint nem sértette a budai Landerer család kiváltságát, minthogy terjesztésük más területen történt. A nagyszombati Akadémiai nyomda 1741 és 1765 között élvezte az országgyűlési törvénycikkek kizárólagos előállítására feljogosító privilégiumot, 1743-ban pedig negyven évre szóló szabadalmat nyert a *Corpus iuris* című alapvető törvénykönyv kinyomtatására.

Kolozsvárott a 18. század második felében kalendárium, ábécéskönyv és néhány más tankönyv kinyomtatására nyert szabadalmat Pataki Sámuel, a református kollégium nyomdásza. Ez a kiváltság inkább helyi és egyházi engedélynek tekinthető, minthogy a kolozsvári református kollégium adományozta. Eleve megvalósíthatatlannak látszik viszont annak a privilégiumnak kikötése, amelyet a komáromi Töltési István nyert el (1705), és amely kemény büntetés terhe alatt tiltja bármilyen formában egész Magyar- és Erdélyországban más magyar kalendárium megjelentetését és bevitelét. Nyilvánvaló, hogy a komáromi kalendáriumok nem juthattak el Erdélybe, mert bizonyos távolságon túl a kiadványok terjesztése már nem volt gazdaságos. Töltési privilégiuma egyébként valószínűleg sértette például a kalendáriumokat már több évtizede kiadó lőcsei nyomda érdekeit. A Brewer-nyomdát Töltési privilégiuma nem is tartotta vissza megszokott kalendáriumainak kiadásától. Különösen azért nem, mert a korábbi években Töltési maga hamis impresszummal, kalózkidrásban nyomtatott ki Komáromban úgynevezett lőcsei naptárakat.

Érdekes viszont, hogy azt sikerült megakadályoznia Töltésinek, hogy a debreceni városi tipográfia is adjon ki magyar kalendáriumot. A komáromi Töltési tiltakozásának az uralkodó helyt adott, és 1714-ben eltiltotta a debreceni nyomdát a jogosítatlanul előállított naptárak árusításától. Pedig, ha nem is rendszeresen, a debreceni nyomda is adott ki már a század első éveiben is magyar naptárakat.

Számos adat bizonyítja, hogy a 18. században mindenekelőtt a naptárak kiadása körül folyt harc a konkurens nyomdák és kiadók között. Ez az évről évre megjelenő, többes példányszámban kiadott könyvtípus minden nyomda számára évenkénti viszonylag csekély befektetést és biztos hasznot jelentett, amelyről nem szívesen mondtak le. Töltési jogutódja, Spaisser, aki naptár-privilégiumát megörökölte, 1740-ben megtámadta három város egy-egy konkurens nyomdáját bizonyos kalendáriumok szerinte jogtalan kiadása ügyében (a soproni Rennauert, a győri Streibiget és a budai Landerer-nyomdát). A vádlottak közül özvegy Nottensteinné, Veronika Landerer azzal védekezett, hogy a pozsonyi könyvárus Spaisser is állandóan megsérti az őt megillető szabadalmat, amikor ábécéskönyveket, katekizmusokat és evangéliumos könyveket ad ki, tehát nem veheti rossz néven, ha ő is hasonló módon jár el.

De nemcsak a naptár-privilegiumokat, hanem az egyéb szabadalmakat is sűrűn megszegték a könyvnyomtatók. Így Catharina Landerer panaszára 1774-ben a győri, az egri és a pozsonyi Landerer-nyomdában tekintélyes összegre rúgó ábécét, katekizmust és evangéliumos könyvet foglaltak le, csupa olyan kiadványt, amelynek előállítására a budai Landerernek kizárólagos joga volt. Látható, hogy ha másként nem ment, akár jogi úton is érvényt szereztek a kizárólagos privilegiumoknak. Ugyanakkor azt is tapasztalni, hogy más esetekben, amikor újabb kiadó akart betörni a naptárpiacra, ellene a korábban ellenségeskedő cégek is összefogtak.

A jogosulatlan utánnyomás ellen jogi alapon próbált fellépni a helytartótanács által 1772. augusztus 17-én kiadott könyvkereskedelmi rendtartás 10. pontja,¹⁴³⁸ majd Mária Terézia 1775. február 11-én kelt rendelete, amely eltiltotta a „tudományra, nyomdászokra és kereskedelemre egyaránt káros” utánnyomást, de ez csakis a belföldön privilegizált kiadványokra vonatkozott, vagyis a külföldieket ezután is szabadon utánnyomathatták.

II. József ugyan szándéka szerint eltörölt volna mindenfajta, kiadványokra vonatkozó privilegiumot, ez azonban sem akkor, sem később nem valósult meg. Még 1812-ben a debreceni nyomda szabadalmat kapott református énekeskönyvek kinyomtatására, 1815-ben pedig a kolozsvári katolikus Lyceumi nyomda nyert privilegiumot erdélyi római katolikus tankönyvek kinyomtatására.

¹⁴³⁸ A könyvkereskedelmet és a könyvnyomtatást szabályozó 18. századi intézésekéről lásd GÁRDONYI Albert: *Magyarországi könyvnyomdászat...*

XI. MAGYARORSZÁGI KÖNYVTERMELÉS A KÉZISAJTÓ KORÁBAN – SZÁMOKBAN

A következőkben néhány számadat próbálja érzékeltetni a kézisajtó korának hazai könyvtermését. A régi hazai könyvek regisztrálásával a retrospektív *Magyar Nemzeti Bibliográfia* foglalkozik. Minthogy az utóbbi évtizedekben sorra jelentek meg részben új könyvészeti összefoglalások, részben a korábbiakhoz pótlások, érdemesnek látszik a felgyűlt adatok értékelése. Előre kell bocsátani, hogy nálunk is, más európai országokhoz hasonlóan, a 15. és 16. század feldolgozottsága irodalmi és könyvészeti téren is sokkal előbbre jár, mint a 17–18. századé. Az alábbiakban a kérdést egyrészt a nyomdák oldaláról közelítjük meg, értékelve azok számát, teljesítményét, másrészt a kiadványok száma, terjedelme és példányszáma alapján.

A 15. században (az ősnyomtatványkorszakban) Magyarországon két nyomda működött, és ez a kettő együtt – mai ismereteink szerint – öt művet adott ki. (Összehasonlításképpen: ma körülbelül harmincezer ősnyomtatvány kiadványt ismer a nemzetközi szakirodalom). A 16. században 29 helységben 18 egymástól elkülöníthető műhely dolgozott, és mintegy kilencszáz művet adott ki. (Ugyanakkor Európában a 16. században becslések szerint közel félmillió különféle mű jelent meg).¹⁴³⁹ Ebből a századból megközelítőleg ötven Magyarországon dolgozó nyomdász nevét ismerjük.

A következő században érdekes módon a nyomdák és az elkülöníthető műhelyek száma szinte teljesen megegyezik az előző századéval, ugyanakkor a könyvtermelés körülbelül megötszöröződött, vagyis mintegy ötezer mű jelent meg a 17. század folyamán. A hazai nyomdákban működő nyomdászok közül száznak ismerjük a nevét. A 18. században már az ország 48 helységében dolgozott nyomda, összesen 109 vállalkozás, amely 64 elkülöníthető műhelyt jelentett. Továbbra is nagyobb az aránya azoknak a műhelyeknek, amelyek egymást követően több helyen is dolgoztak, ugyanakkor hét olyan város is akadt, ahol egyidejűleg két vagy több műhely is tevékenykedett egymás mellett. Ez természetesen inkább csak a század átlagában igaz, mert a 18. század elejére még semmiképpen sem vonatkozik. Erre az időre alakult ki a könyvpiac: csak ott nyomtattak, ahol értékesíthető is volt a könyv.

A 16. század említett 29 nyomdahelyén készült kiadványok közül tehát ma alig több, mint kilencszázról lehet tudni, de példány nem egészen hétszázból maradt fenn. Ennek a hétszáznak is mintegy a fele ma csupán töredékből vagy egyetlen példányból ismeretes. Ez azt jelenti, hogy

¹⁴³⁹ BORSA Gedeon: *A XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás részmerlege* = MKsz 1973. 249–269.

fennmaradásuk szinte csupán a véletlennek köszönhető. A kiadványoknak alig egytizedéből maradt csak fenn tíznél több példány. A 16. századi magyarországi nyomtatványoknak ma összesen nem egészen háromezer példányát tartjuk nyilván az egész világból. Ha feltételezzük, hogy átlagban háromszáz példányban készült egy-egy nyomtatvány, akkor a mára fennmaradt példányok ennek a könyvmennyiségnek csupán alig egyetlen százalékát teszik ki. Amit pedig nem ismerünk, az a magyarországi irodalom- és művelődéstörténet számára végérvényesen elveszett, vagy jó esetben még ma is lappang.

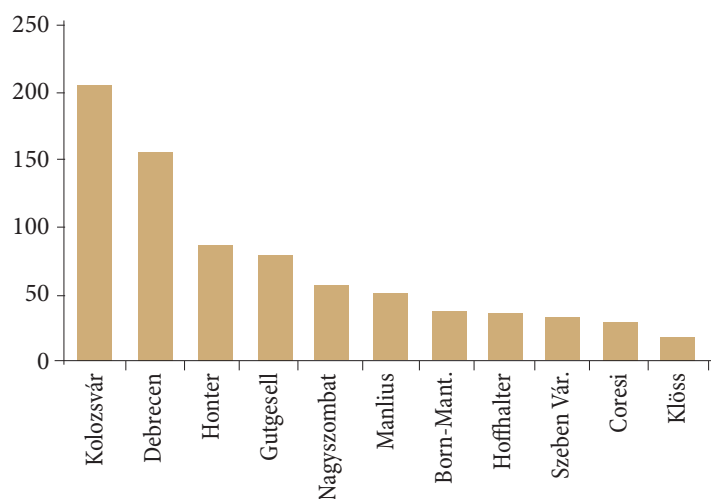
A 16. században a hazai nyomdák átlagos élettartama mindössze tíz év volt: ezt az átlagot az erdélyi és a királyi magyarországi nyomdák együttese adja, de az erdélyiek jóval hosszabb életűek (átlagban huszonnégy évig működtek), míg a királyi Magyarországon dolgozó nyomdák átlagos élettartama csak öt év volt. Érdeemes áttekinteni, hogy a 15. században mindössze – tudomásunk szerint – öt olyan év volt, amikor Magyarországon nyomda működött, a 16. században 64 ilyen év volt, míg a 17–18. században az országban a könyvnyomtatás immár (1550-től) folyamatos volt.

A 17. század végének és 18. század elejének hazai könyvtermelési arányai, évtizedenkénti bontásban

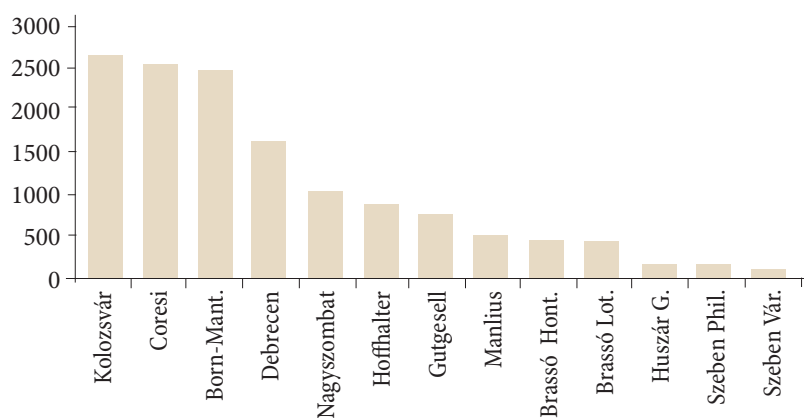
1671–1680	630 mű
1681–1690	641 mű
1591–1700	680 mű
1701–1710	570 mű
1711–1720	599 mű
1721–1730	1200 mű

A hazai nyomdák termelékenységét korábban kizárólag a kiadott művek (könyvészeti egységek) száma alapján értékelték. Könnyen belátható azonban, hogy egy plakát kisebb nyomdai teljesítmény, mint egy biblia. Ezért a nyomdák teljesítményét jobban kifejezi a kinyomtatott ívek száma. Mégis, ha a kiadványok számát nézzük a 16. században, az mindjárt megállapítható, hogy az Erdélyi Fejedelemségben jelent meg az összes kiadvány kétharmada, és csak egyharmada a királyi Magyarországon. A kiadványok száma alapján élen járt Kolozsvár, Debrecen, Brassó és Bártfa. Bártfa hosszú ideig az egész Felső-Magyarországot ellátta könyvvel.

Más lesz a kép, ha a nyomdák kinyomtatott ívek szerinti termelékenységét vesszük figyelembe. Így is az élen van Kolozsvár, de szinte ugyanennyit nyomtatott a cirill betűs Coresiműhely Brassóban, és az amúgy rövid életű vizsolyi nyomda (a *Vizsolyi Bibliának* köszönhetően). Néhány grafikon próbálja érzékeltetni ezeket az arányokat.

173. A 16. századi magyarországi kiadványok számának megoszlása műhelyek szerint

174. A 16. századi magyarországi műhelyek teljesítménye ívekben számolva

Ha a 17. század egészére még nem, de a század első hetven évére már rendelkezésünkre állnak olyan pontos adatok, amelyek alapján a nyomdák teljesítményét az előző századhoz hasonlóan (kinyomtatott ívek és fennmaradt példányok alapján) értékelni lehet.¹⁴⁴⁰

1440 V. ECSEDY Judit: *A 17. század első felének nyomdakörképe és részmérlege = Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból – Studien über die ungarländischen Typographie des 17. Jahrhunderts*. Szerk.: P. VÁSÁRHELYI Judit. Budapest, 2001. és *Hetven év nyomdai körképe és részmérlege (1601–1670) = Sylvae typographicae. Tanulmányok a RMNy 4. kötetének megjelenése alkalmából*. Szerk.: P. VÁSÁRHELYI Judit. Budapest, 2012. 11–34.

	Összesen	1601–1635	1636–1655	1656–1670
Lócsé	624	104	244	276
Kassa	271	115	12	144
Trencsén	207	–	155	52
Szeben	159	37	26	96
Bártfa	158	61	60	37
Gyulafehérvár	157	52	92	13
Debrecen	154	109	16	29
Pozsony	149	33	78	38
Nagyszombat	141	14	35	92
Várad	132	–	101	31
Kolozsvár	123	60	32	31
Patak	113	–	24	89
Brassó	66	6	19	41
Keresztúr	42	42	–	–
Zsolna	38	–	–	3
Csepreg	37	27	10	–
Pápa	15	15	–	–
Tejfalu	9	–	9	–
Kőszeg	5	–	1	4
Sárvár	4	4	–	–
Németújvár	4	4	–	–
Eperjes	2	–	–	2
Lorettom	2	–	–	2
Preszáka	1	–	1	–
Somorja	1	–	1	–
Szenice	1	–	1	–
Sopron	1?	1?	–	–
Vimpác	1	–	–	1
Összesen	2 634	684	926	1 024

175. A hazai nyomdák sorrendje a kiadványok száma alapján
1601 és 1670 között

	Összesen	1601–1655	1656–1670
Lőcse	3710	2675	1035
Gyulafehérvár	2616	2511	105
Pozsony	2607	2474	133
Debrecen	2232	1926	306
Bártfa	1997	1853	144
Várad	1963	1562	401
Kassa	1714	845	869
Patak	1295	382	913
Kolozsvár	908	569	339
Trencsén	906	681	225
Nagyszombat	841	348	493
Szeben	700	173	527
Csepreg	401	401	–
Keresztúr	385	385	–
Brassó	335	82	253
Zsolna	182	–	182
Sárvár	130	130	–
Pápa	75	75	–
Németújvár	16	16	–
Kőszeg	11	?	11
Tejfalu	10	10	–
Somorja	10	10	–
Eperjes	8	–	8
Lorettom	7	–	7
Preszáka	4	4	–
Sopron	?	?	;
Szenice	?	?	–
Vimpác	?	?	–
Összesen	23 072	17 121	5 951

A külföldön nyomtatott ívek száma 1656–1670 között 686

176. A hazai nyomdahelyek produktivitása a kinyomtatott ívek száma szerint
1601 és 1670 között

	A kiadványok		átlagterjedelem
	száma	terjedelme	(ív)
Lőcse	624	3710	5,9
Kassa	271	1714	6,3
Trencsén	207	906	4,3
Szeben	159	700	4,3
Bártfa	158	1997	12,6
Gyulafehérvár	157	2616	16,6
Debrecen	154	2232	14,4
Pozsony	149	2607	17,4
Nagyszombat	141	841	5,9
Várad	132	1963	15,0
Kolozsvár	123	908	7,9
Patak	113	1295	11,3
Brassó	66	335	5,0
Keresztúr	42	385	9,1
Zsolna	38	182	4,8
Csepreg	37	401	10,8
Pápa	15	75	5,0
Tejfalu	9	10	1,1
Kőszeg	5	11	2,2
Sárvár	4	130	32,6
Németújvár	4	16	4,0
Eperjes	2	8	4,0
Lorettom	2	7	3,5
Preszáka	1	4	4,0
Somorja	1	10	10,0
Szenice	1	?	?
Sopron	1?	?	?
Vimpác	1?	?	?
Összesen	2 634	23 072 ív	8,8 ív

177. Az egyes nyomdahelyeken készült könyvek átlagterjedelme
1601 és 1670 között

Annak a mintegy ötezer műnek, amelynek megjelenéséről a 17. századból tudomásunk van, összesen nagyjából negyvenezer fennmaradt példányával számolhatunk jelenleg az egész világról. Bár az elveszett, és csak adatok alapján kikövetkeztetett művek száma a 17. században is igen jelentős, a tíznél több példányban fennmaradt kiadványok aránya jóval az előző századé fölött van.

Úgy tűnik, hogy nálunk az előállított könyvek száma évszázadonként legalább megőszörzött, vagyis a 18. századból 30 417 hazai nyomtatványféleség ismeretes, amelyeknek ma mintegy 314 ezer fennmaradt példánya regisztrálható világszerte.

Az 1710-es években hazánkban összesen csak hét nyomda működött többé-kevésbé folyamatosan (az előbbiekhöz és a későbbiekhez képest ekkor működött a legkevesebb), majd 1760-ban 17, de a század folyamán ötvenre szaporodott a nyomdák száma. A növekedésben az ország nyugati része járt elől. Pozsonynak 1760-ban még csak egy, a korszak végén már négy könyvnyomtató műhelye volt.

Érdeemes megfigyelni a 17. század végének és 18. század elejének hazai könyvtermelési arányait, évtizedenkénti bontásban:

1671–1680	630 mű
1681–1690	641 mű
1691–1700	680 mű
1701–1710	570 mű
1711–1720	599 mű
1721–1730	1200 mű

A mélypontot tehát az 1701–1720 közötti két évtized jelenti (a nyomdák számát és a kiadványok számát tekintve egyaránt), amikor kevesebb könyv jelent meg, mint az előző század hetvenes éveitől kezdve bármikor. Majd egyszerre az 1721–1730-as évtizedben megkétszereződik a kiadványok száma, amit a békésebb idők, a gazdasági megszilárdulás, gyarapodás és az ezzel összefüggő új nyomdaalapítások magyaráznak.

A 18. századi könyvtermés adatait vizsgálva az 1701–1711 közötti hanyatlás oka a Rákóczi-szabadságharc, majd 1711–1712-ben az ezt követő állapotot tovább nehezítette a pestisjárvány. 1721-ben, amikor az előzetes cenzúrát elrendelik, nem tapasztalható szemmel látható visszaesés a könyvtermelésben, ahogyan II. József 1781. évi liberálisabb intézkedései is közvetlenebb hatást inkább a nyomdaalapításra gyakoroltak. A cenzúrendeletek és a könyvtermelés összefüggéseit azonban számszerűen még nem vizsgálták. Úgy tűnik, a könyvtermelés növekedését szinte semmi más nem befolyásolja, mint a békésebb idők, az anyagi és a szellemi fejlődés. A cenzúra pedig legfeljebb irányítja a könyvtermést, de nem csökkenti.

Már az 1710-es években is az egyik legtermékenyebb nyomda volt a nagyszombati Egyetemi (akadémiai) tipográfia, amelynek 1701 és 1777 között mintegy háromezer kiadványát ismerjük. Ezeknek tekintélyes részét tették ki a tankönyvek, ahol is egyenként többes példányszámmal számolhatunk.

Megjegyzendő, hogy egyetlen nyomda leltára vagy kiadói katalógusa sem tért ki részletesen az alkalmi nyomtatványokra (plakátok stb.). Ezek még ha esetenként kis példányszámban jelentek is meg, összességükben nagyobb mennyiséget tettek ki. Ugyancsak nem számították a ponyvákat, amelyet egyetlen nyomda sem regisztrált, és a könyvkereskedők sem vették fel katalógusukba.

1760-ig Magyarországon túlsúlyban voltak az egyházi nyomdák, akár katolikus, akár csekélyebb mértékben evangélikus vagy református elkötelezettségű városi műhelyekről volt szó. 1765 után viszont az arányok a polgári vállalkozások felé tolódtak el. A régi hazai nyomtatványok – eltekintve a nagyszombati Egyetemi nyomda egyes kiadványaitól – szinte kizárólag a helyi szükségletek kielégítésére szolgáltak, nem pedig külföldi terjesztésre. Vagyis a példányok túlnyomó többsége itthon maradt, nem jutott túl a történelmi országhatárokon. A nagyszombati Egyetemi nyomda évenkénti kiadványainak száma már a 18. század közepén megközelíti a százat, az 1760-as években túl is lépi azt. Ezzel a számmal élen jár a hazai nyomdák közül.

A 18. század legjelentősebb hazai nyomdahelyei: Nagyszombat, Pozsony, Buda, Kassa, Pest és Kolozsvár. Nagyszombatban a század folyamán 4200, Pozsonyban 4100, míg Buda, Kassa, Pest és Kolozsvár esetében 2000–2500 körül van a kiadott művek száma.¹⁴⁴¹

Kolozsvár könyvtermése a 18. században (művek száma)

és felekezeti megoszlásuk

Református	1243
Katolikus	930
Unitárius	12
Nem egyházi vállalkozás	272
Összesen	2417

Az időbeli megoszlás jól mutatja Nagyszombatnak – az Egyetemi nyomda Budára költözésével – mint nyomdahelynek jelentéktelenebbé válását: a hetvenes és nyolcvanas években a legtöbb könyvet már nem Nagyszombatban, hanem Pozsonyban nyomtatták, majd a kormányhivatalok Budára és Pestre költözésével a század végére Pozsony is veszített jelentőségéből, és a kilencvenes években már Pest állt az első helyen. Ha nem nyomdahelyenként, hanem nyomdánként (cégenként) tekintjük a könyvtermést, akkor a legjelentősebb az Egyetemi nyomda (Nagyszombatban és Budán együttesen), utána a Landerer család vállalkozásai következnek (pozsonyi, kassai, pesti és budai nyomdaüzemek). Figyelemre méltó a kassai akadémiai nyomda ezek után következő harmadik helye. Hosszú működési idejének tulajdonítható, hogy a kassait a győri Streibig-nyomda követi, majd ezt a pozsonyi Patzkó- és a soproni Siess-nyomda.

A régi magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlását vizsgálva a nyomtatványok is jól tükrözik a magyarországi műveltség sajátos vonását, vagyis azt, hogy a latinnyelvűséget sokáig megőrizte. Ennek a jellegzetességnek velejárója viszont az is, hogy a latin mint az egyetemes európai szellemi javak közvetítője és feldolgozója, hazai hagyományok őrzője volt. Másrészt a latinul olvasó hazai közönségnek elvileg rendelkezésére állt az Európa-szerte latin nyelven megjelent irodalom is.

A latin nyelv ismeretéhez hosszabb és magasabb fokú iskolázottság volt szükséges, tehát mindaddig, amíg a könyvek nagy része latin, addig a társadalomnak aránylag szűk rétege tudta ezt olvasni. A magyar nyelv szerepe a 18. században fokozatosan növekedett. A jozefinizmus

¹⁴⁴¹ MARKOS Béla: *Az 1712–1800 közötti magyar könyvtermelés adatai* = MKsz 1971. 1–11.

évtizedében a latin nyelvű kiadványok aránya 49,9 százalékról 36,8 százalékra esett vissza. ugyanakkor viszont a magyar nyelvűeké 27,4 százalékról 33,8 százalékra, a németeké pedig 16,6 százalékról 23,3 százalékra nőtt. A magyar nyelvű kiadványok terén Pozsony, és ott is főleg a Landerer-nyomda, járt az élen. Pest-Buda e tekintetben ekkor csak a második helyet foglalta el, tekintve, hogy az Egyetemi nyomda a hivatalos kiadványok mellett most is főleg latin nyelvű tankönyvek kiadásával foglalkozott. Utána a sorban Kolozsvár következett. Téves az a korábbi sommás ítélet, amely szerint a bevándorló nyomdászok elnémetesítették a hazai könyvkiadást. A német nyelven megjelent könyvek aránya mindössze az olvasó népszerűség összetételének nyelvi arányait tükrözi.

A korábbi századokból is fennmaradtak elvéve példányszámra utaló adatok. Tótfalusi Amszterdamban kiadott bibliájából háromezer példányt nyomtatott (1685).¹⁴⁴² Lorántffy Zsuzsanna anyagi támogatásával a sárospataki műhely egy református kegyességi munkát ezer példányban készíttetett. A debreceni az egyetlen olyan hazai nyomda, amelynek a 18. század nagy részéből évről évre fennmaradt nyomdai feljegyzései a példányszámokat is tartalmazzák, még hozzá túlnyomórészt magyar nyelvű könyveket.¹⁴⁴³ Ebből kiindulva végezhetünk becsléseket más korabeli nyomdákkal kapcsolatban is. Természetesen a példányszámok rendkívül egyenlőtlenül oszlottak meg. Az alkalmi nyomtatványokból, hivatalos iratokból nemegyszer csak negyven-nyolcvan példány készült, sőt még a 18. században is egy-egy röpiratot mindössze kétszáz példányban nyomtattak. Bizonyos kiadványtípusok pedig mindig kivételesen nagy számban készültek: így az imakönyvek, tankönyvek, kalendáriumok.

Az ábécéskönyvek, latintankönyvek, katekizmusok, kegyességi munkák, zsolttárok néhány ezres példányban jelentek meg alkalmanként. A debreceni nyomdában a 18. század folyamán például 137 260 példány fiúk számára készült ábécéskönyv jelent meg, 111 000 példány leányoknak, 133 ezer református káté, 38 ezer református énekeskönyv. A legnépszerűbb kegyességi munkákból is körülbelül húszezer darabot nyomtak a század folyamán. A debreceni nyomtatványok közül 108-nak ismerjük a példányszámát, ezek összesen 1,2 milliót tesznek ki a század során.¹⁴⁴⁴ A nagyszombati Egyetemi nyomda 1773-ban felvett leltára nyolcezer fűzött példányt jegyzett fel és 330 ezer fűzetlent.¹⁴⁴⁵ Mindezek alapján pedig jelentős olvasóközönségre kell következtetni.

Hogy kalendárium összesen mennyi jelent meg ebben a században, nem tudjuk, mert igen szórványosan maradtak ránk, elhasználódásuk miatt.¹⁴⁴⁶ De arra lehet következtetni, hogy fajtánként öt-tíz ezres példányszámban láttak napvilágot. És ekkor egyszerre jelent meg Kassán, Lőcsén, Pesten, Pozsonyban, Kolozsvárott, Szebenben és még máshol is naptár. A *Hazai és Külföldi tudósítások* azt írta a század végéről, hogy Magyarországon elkel évente több mint 150 ezer

1442 RMK I 1324

1443 BENDA Kálmán, IRINYI Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda...* 339–360.

1444 ZOLTAI Lajos: *Debrecen város könyvnyomdájának 18. századbeli működése, termékei.* Debrecen, 1935. 14.

1445 HAIMAN György, MUSZKA Erzsébet, BORSA Gedeon: *A nagyszombati jezsuita kollégium...* 227–284.

1446 SZELESTEI NAGY László: *Kalendáriumok a 18. századi Magyarországon = A megváltozott hagyomány. Folklor, irodalom, művelődés a 18. században.* Szerk. HOPP Lajos, KÜLLŐS Imola, VOIGT Vilmos. Budapest, 1988. 313–363.

példány kalendárium. Ennek bizonyosága, írja, a pesti augusztusi vásár, amelyet a könyvnyomtatók méltán kalendáriumvásárnak nevezhetnek. Úgy látszik, ekkor vitték piacra a következő évre szóló naptárakat. (A század végén Pozsonyban tizenötezer, Győrben Streibignél harmincezer, Komáromban húszezer, Vácott Gottlieb-nél szintén húszezer naptár jelent meg.) A század utolsó harmadában egy privilégiumok körüli vitás kérdés kapcsán a győri Streibig-nyomda azért támadta Landerer kassai naptárát, mert annak újszerű külseje miatt tizenötezer példánya a sajátjából raktáron maradt.¹⁴⁴⁷

A 18. század végén nyomtatott 150 ezer példány kalendárium is soknak tűnik, pedig Trattner János Tamás 1722–1723 táján éppen kétszer annyi naptármegjelenéséről tud, 301 ezer példányról, az erdélyi nyomdák számbavétele nélkül.¹⁴⁴⁸

Tudomása szerint 19 nyomda foglalkozott naptárkiadással, amelyek között volt magyar, német, szlovák, horvát és román nyelvű, az alábbi megoszlásban:

		magyar	német	szlovák	horvát	román
Buda	Egyetemi ny.	–	–	–	3500	1500
	Landerer-ny.	16 000	8000	6000	–	–
Pest	Trattner-ny.	31 000	6000	–	–	–
	Patzkó-ny.	5000	–	–	–	–
	Landerer-ny.	26 000	6000	4000	–	–
Vác	Gottlieb-ny.	8000	–	–	–	–
Debrecen	Városi ny.	8000	–	–	–	–
Esztergom	Beimel-ny.	5000	–	–	–	–
Pozsony	Weber-ny.	–	5000	–	–	–
	Sznisek-ny.	–	3000	–	–	–
Kassa	Ellinger-ny.	16 000	4000	–	–	–
Győr	Streibig-ny.	20 000	70 000	–	–	–
Temesvár	Klapka-ny.	–	4000	–	–	–
Szeged	Grünn-ny.	12 000	–	–	–	–
Miskolc	Szigethy-ny.	8000	–	–	–	–
Komárom	Weinmüller-ny.	12 000	5000	–	–	–
Selmecbánya	Stephani-ny.	–	3000	–	–	–
Eszék	Diwalt-ny.	–	2000	–	–	–
Besztercebánya	Sulzer-ny.	–	3000	–	–	–
Összesen		167 000	117 000	10 000	5500	1500

1447 GÁRDONYI Albert: *Hazai könyvtermelésünk a könyvkereskedés önállósítása korában* = MKsz 1944. 148–166.

1448 *Hazai könyvnyomtatások (tipografia) leírásai* címmel, a szerző neve és évszám nélkül, lelőhelye: OSZK, Kézirattár, Fol. Hung. 784.; Közölte Kováts László: *Könyvnyomdáink a jelen század harmadik évtizedében* = MKsz 1899. 359–366.

Ebben nincsenek benne a falinaptárak, és nincsenek benne a szinte minden egyházmegye által rendszeresen kiadott egyházi címtárral ellátott naptárak.

Magyarország és Erdély lakossága 1720-ban 2,5 millió volt (a háztartások száma 400 ezer). Ebből nemes volt 134 ezer, pap és tanító 5300, polgár és jobbágy 2,4 millió.¹⁴⁴⁹ A teljes népességnek ekkor 48 százaléka volt magyar, vagyis a teljes magyar lehetséges olvasóközönség egy és negyed millióra tehető (nagyjából 200 ezer háztartásra). Ha csak a debreceni nyomda példányszámaira gondolunk, akkor is egyértelmű, hogy nem csak a nemesség és a főleg tanítókból és papokból álló értelmiségi réteg olvasott. Magyarország lakossága 1787-ben már nyolcmillió volt, ennek egy része bevándorolt, nem magyar ajkú népesség. De minthogy a magyar lakosság is szaporodott, a század második felében nem annyira meglepő a magyar könyvek magas példányszáma.

A nagy példányszámban kinyomtatott könyvek azonban gyakran éppen a mára legritkább régi kiadványok közé tartoznak. Ennek több oka van: egyrészt a naptárakat az év folyamán szinte szétolvasták, és használóik nem tartották megőrzésre érdemesnek, akárcsak a tankönyveket (ma is). Másrészt az átlagosnál kisebb és az átlagosnál nagyobb formátumú nyomtatványok különösen ki voltak téve az elveszésnek és elkallódásnak: ezért olyan ritkák ma az apró, zsebben hordható imakönyvek, vagy Balassi–Rimay kis formátumban, bár elég sűrűn és nagy példányszámban megjelentetett versei. Ugyanilyen könnyen kallódtak el a plakát méretű, egyleveles nyomtatványok, pedig az ilyen formában előállított naptárak és temetések, esküvők, beiktatások alkalmára készült ünnepélyes külsejű nyomtatványok – tekintve, hogy a tipográfiák fontos bevételi forrását képezték – nagy számban készülhettek régi nyomdáinkban.

1449 TRÓCSÁNYI Zoltán: *18. századi magyar könyveink olvasóközönsége és példányszáma* = MKSz 1941. 22–37. (Az ország népességére és az olvasók számára vonatkozó számításainál Trócsányi ACSÁDY Ignác adatait vette alapul. Acsády becslését DÁVID Zoltán igazította ki: *A történeti statisztika forrásai = Történeti statisztikai tanulmányok* 2. Budapest, 1975. 145–198. Eszerint a korabeli Magyarország és Erdély együttes népessége négy millióra becsülhető.

XII. A KÖNYVDÍSZÍTÉS ÉS KÖNYVILLUSZTRÁLÁS MAGYARORSZÁGON A KÉZISAJTÓ KORÁBAN (1473–1830)

Nemcsak a könyv tartalma, hanem külseje, megjelenése is korának jellemző vonásait viseli magán. Minden korszak könyve hű képet ad az egykorú tipográfia és a grafika színvonaláról, és emellett az olvasók ízlését is tükrözi. A nyomtatott könyv megjelenését nem követte azonnal a kéziratos könyv eltűnése, hanem e kettő egy ideig még egymás mellett élt. Az első nyomdászok ugyanolyan könyv létrehozására törekedtek, mint a kéziratos volt. A hazai ősnymotatványok közül Andreas Hess két kiadványa rendkívül egyszerű, az egyetlen reneszánsz antikvával szedett szöveget mindössze utólagos, kézi rubrikálás, azaz piros festés díszíti, amely egyes lapokon lendületes vonalakban nyúlik túl a szedéstükrön, a díszítés mértéke azonban eltérő a *Chronica*¹⁴⁵⁰ egyes példányain. A másik hazai ősnymotának, a *Confessionale* nyomdájának kiadványain is látható utólag festett iniciálé, de ezek között akad rubrikálatlan (eladatlan) is.

A fametszet és a rézmetszet már korábban, és a könyvnyomtatástól függetlenül jelent meg. A fametszetes eljárással készült kártyalapokhoz, táblaképekhez nem feltétlenül kellett sajtó, egyszerű festékezéssel is lehetett nyomtatásokat készíteni. A rézmetszés pedig az ötvösök, arany- és ezüstművesek díszítő eljárása volt, jóval a könyvnyomtatás feltalálása előtt. De mindkét eljárást a könyvnyomtatás tette általánosan használatossá, és ez biztosított e díszítő eljárásoknak nagyobb közönséget és újszerű lehetőséget a könyvek tartalmának illusztrálására, végső soron az irodalom és a képzőművészet összekapcsolására.

Ma ismert hazai illusztrációink nyilvánvalóan csak vázlatosan tükrözik a magyarországi fametszés vagy rézmetszés kezdeteit. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a grafikai művészetek fejlődéséről Magyarországon ebből a korai időszakból mindössze az áll rendelkezésünkre, ami könyvdíszítés formájában a nyomtatványokban ránk maradt. A magyarországi grafika kezdetei tehát csak a nyomtatott könyvekben érhetők tetten. Nem kevésbé jelentősek a könyvdíszítés alakulásából, fejlettségéből, sajátosságából levonható nyomdászattörténeti tanulságok, amelyek az egykorú műhelyek közötti kapcsolatokat is felfedhetik.

A korai nyomdászok figyelme nálunk inkább a dekoratív, de szokványos fametszetű címlapkeretek, nyomdász- vagy kiadói jelvények, címerek, iniciálék, a díszes fejlécek és záródíszek felé fordult, vagyis a régi nyomtatványok túlnyomó többségénél a fenti okok miatt nagyobb teret kapott a díszítés, mint az illusztrálás. Ezek a díszek ugyanis többféle kiadványhoz is felhasználhatók voltak, minthogy nem a könyv tartalmát illusztrálták.

1450 RMNy 2

178. Máté apostolt ábrázoló fametszet Sárvár-Újszigetről az I. S. monogrammal (1541)

Mégis, voltak olyan nyomtatványtípusok és olyan műfajok, amelyekben hagyományosan nagy szerepet játszottak az illusztrációk és képsorozatok. A régi magyar nyomtatványok közül ilyenek mindenekelőtt az evangéliumokat népszerű módon ábrázoló képecskék, a kalendáriumok hónapkép-ábrázolásai, az öröknaptárak és sorsvetőkönyvek szemléltető képei, vagy a szentek életét megörökítő képsorozatok és néhány barokk emblémáskönyv.

A nyomtatványok nyomdai úton való díszítésének legrégebb módszere a fametszet alkalmazása volt, amely a könyvnyomtatással azonos magasnyomásos eljárás. Maguk a korai nyomtatványoknál alkalmazott fametszetek is kétféle technikával készültek. Az egyik művelet során, amely egyébként sokkal gyakoribb volt a kézműipari korszakban, a fadúcba nagy darabokat távolítottak el (ezek a papíron fehérek, üresen maradtak) és festékezést csak a megmaradó vékony vonalak kaptak. A másik módszer azt jelentette, hogy a fadúcba belevésték a mintát (ezek mutatkoztak a nyomaton fehér vonalak formájában) fekete, festékezett alapon. Ez utóbbinál könnyebb volt finomabb vonalakat létrehozni, és sávózással vagy pontozással árnyalatokat érzékelteni. Ennél a módszernél a nehézség abban rejlett, hogy viszonylag nagy festékezett felületekről kellett megfelelő nyomatot készíteni, amit fából készült nyomtatóprés igen nehezen tudott megvalósítani. Emiatt alkalmazták a kézisajtó korában ezt az elvileg könnyebben kivitelezhető fametszési módszert ritkábban. A fametszet utóbbi eljárásának újrafelfedezése csak a 18. század végére esik, majd a még jobb minőségű nyomatokat a fémből készült kézisajtóval a 19. század elején tudták elérni.

Ami az illusztrációk technikáját illeti, a rézmetszés nálunk mindig is ritkábban alkalmazott díszítési és illusztrációs módszer volt, mint a fametszet. A rézmetszés ugyanis – a fametszéssel ellentétben – mélynyomásos eljárás, vagyis nem lehetett a szöveggel egyszerre nyomtatni. Legkorábbi előfordulása magyarországi nyomtatványban, amint láttuk, 1585-ből is ismeretes, ahol mindjárt nyolc egész lapot betöltő rézmetszet található, ismeretlen mestertől.¹⁴⁵¹

A kézműipari korszak könyveit Magyarországon leggyakrabban fametszetekkel díszítették. A 16. századi könyvek egyik legkedveltebb díszítési módja a fametszetes címlapkeret volt,

1451 RMNy 617

gyakran állatalakkal, dús növényi ornamentikával vagy a kedvelt építészeti elemekből komponálva. A címlapkeret készülhetett egy darabból, üresen hagyva a kép közepét, hogy abba a cím szövegét be lehessen szedni, de gyakran több elemből állították össze (az egyébként egységesnek ható) metszett címlapot.¹⁴⁵² Ez a díszítési mód a későbbi századokban visszaszorult, illetve a különösen díszes kiállítású könyvekhez rézmetszetes címlap készült. A könyvek belsejében azonban továbbra is leginkább fametszetes illusztrációk, iniciálék, fejlécek és különböző könyvdíszek láthatók. 16. századi nyomdászaink mellett néha fametsző is dolgozott, mint Kolozsvárott vagy a sárvár-újszigeti nyomdában, Szebenben és Manlius műhelyében. Némelyik nyomdászunk maga is képzett fametsző volt, mint Johannes Honterus vagy Raphael Hoffhalter. A hazai nyomtatványokat díszítő fametszetek legnagyobb része azonban nem eredeti munka volt, hanem külföldi minták alapján történt utánmetszés, illetve onnan behozott dúc.

A sárvár-újszigeti kiadványok illusztrátora az I. S. kézjegyű fametsző. Mesterjegyét hat alkalommal tüntette fel: az 1541-ben nyomtatott *Új Testamentum*¹⁴⁵³ címlapkeretének oldallécsein, egy szőlőleveles záródíszben, három nagyobb méretű evangélista képen és egy kisebb evangéliumi illusztráción. Összesen 107 illusztráció szemlélteti az *Új Testamentum* szövegét. A kézjegyével nem jelölt illusztrációkon is bizonyos ismétlődő kompozíciós elemek, stílusbeli sajátosságok jelzik, hogy ezeket is I. S. mester készítette, akit a sárvár-újszigeti nyomdász személyével, Johannes Strutiusszal lehet azonosítani.

A korai brassói könyveket rendszerint csak címlapkeret és fametszetes nyomdászjegy díszíti. A metszeteket maga Johannes Honterus a nyomdaalapító készítette, és ugyanő a mestere a legkorábbi, Magyarországot ábrázoló térképnek is, a *Chrographia Transylvaniae Sybembürgennek*,¹⁴⁵⁴ amelyet Baselben metszett, de Brassóban saját műhelyében nyomtatott ki. Brassói nyomdájából 18 térkép került ki, ezek némelyikét monogramjával jelölte: I. H. C., azaz Ioannes Honterus Coronensis. Nyomtatványainak címlapkeretét ugyancsak ő metszette, továbbá címerket, könyvdíszeket és fametszetű kottasorokat.

Úgy látszik, hogy 1557-ben, amikor a brassói nyomda Honterus utáni korszakában, Valentin Wagner idejében a nyomda legnagyobb vállalkozása, a latin–görög nyelvű *Újtestamentum (Novum Testamentum)*¹⁴⁵⁵ készült, a kötet szépségének fokozása érdekében Wagner fametszőt is foglalkoztatott. A magát L. E. betűkkel jelölő mester neve nem ismert. Valószínűleg színvonalas előképek után készítette a négy evangélistát ábrázoló, ovális medalionba zárt képeket. A Máté evangélistát szemléltető metszeten az illusztráció keletkezésének ideje, az 1557-es évszám is látható, tükörképben.

A Bécsből Debrecenbe érkező Hoffhalter Rafael nyomdász, fametsző és betűmetsző, akinek magyarországi nyomtatványait több saját kezű metszete díszíti. Némi bizonytalanságot okoz, hogy névbetűi egyetlen neki tulajdonítható metszeten sem szerepelnek. De bizonyára

1452 Öt évszázad jellegzetes magyarországi nyomtatványait mutatja be SOLTÉSZ Zoltánné, HAIMAN György: *A magyar könyvnyomtatás képeskönyve 1473–1973*. Budapest, 1973.

1453 RMNy 49

1454 RMK III 296

1455 RMNy 138

ő volt a mestere a Szentháromságot gúnyoló metszeteknek,¹⁴⁵⁶ a reneszánsz kapuzatot ábrázoló címlapkeretnek és a Hoffhalter család címerének.¹⁴⁵⁷ Különlegesség, hogy Debrecen zászlós bárány címerét 1563-as évszámmal ő is és fia, Hoffhalter Rudolf is megmetszette, utóbbi az 1583-as évszámmal.¹⁴⁵⁸

Ami a kolozsvári Heltai–Hoffgreff-nyomda könyvillusztrációit illeti, különösen a Cranach-műhellyel kapcsolatban álló Jacobus Lucius (Transylvanus) tevékenysége érdemel figyelmet. Az erdélyi származású Lucius kolozsvári metszetei pályája elején, de már wittenbergi évei után készültek. Úgy látszik, hogy már a nyomda megalapításkor is fennállt kapcsolata Heltaiékkal, ugyanis 1550-ben jelent meg a kolozsvári nyomda leggazdagabban illusztrált korai kiadványa, Heltai Gáspár *Catechismus minorja*, amelyhez Lucius hét fametszetet készített.¹⁴⁵⁹ Mesterjele a nagy L betű és metszőkés volt. Kolozsvári munkásságának egyéb emléke három címlapkeret, amelyek közül egyiknek előképe Nikolaus Schirlentz wittenbergi nyomdász címlapkerete volt, a másiké Lucas Cranach metszete, a harmadiké Heinrich Gran hagenai nyomdászé.¹⁴⁶⁰ Lucius volt a metszője Kolozsvár közepes méretű babérkoszorús címerének,¹⁴⁶¹ és Tinódi Sebestyén címerének,¹⁴⁶² továbbá egy iniciálésorozatnak. A Heltai–Hoffgreff-nyomdának legalább négy további fametsző is dolgozott, akik azonban csak monogramjukkal jelölték munkáikat.

Johannes Manlius Beythe István *Postilláinak* két kötetét¹⁴⁶³ azonos címlapkerettel díszítette. Ez a különösen igényesen komponált metszet egy-egy sarkát a négy evangélista változatos beállítású ülő alakja foglalja el. A felső lécben gyümölcsfüzerekkel és volutákkal díszített mezőben a felhők közül kiemelkedő Atya félalakja jelenik meg. Az alsó lécben az egymással szembe forduló János és Lukács evangélista között, ovális keretben a Szentlelket jelképező galamb. A címlapkeretet a H. V. mesterjegy tanúsága szerint Heinrich Vogtherr készítette, aki 1550-től V. Károly császár udvari festőjeként Bécsben dolgozott. Manlius ezt a címlapkeretet már laibachi munkássága idején, 1578-ban is felhasználta.

Vogtherr címlapkeretével jelent meg 1588-ban Manlius leggazdagabban illusztrált magyarországi kiadványa, Frankovith Gergely *Hasznos és fölötte szükséges könyv* című munkájának második kiadása. A kötetben lévő számos illusztráció közül említésre érdemes az M. W. kézjegyű mester fametszete, amely palmaágak között Krisztus félalakos képét ábrázolja.¹⁴⁶⁴ Másik nevezetessége ennek a könyvnek, hogy ebben vannak a legkorábbi hazai rézmetszetek,¹⁴⁶⁵

1456 RMNy 254

1457 RMNy 209

1458 RMNy 194 és RMNy 525

1459 RMNy 86

1460 RMNy 86 (1550), RMNy 109 és RMNy 360

1461 RMNy 87

1462 RMNy 109

1463 RMNy 552 és 553

1464 RMNy 617

1465 A 2. kiad (RMNy 617) 1588-ból való, de az első, 1585-ös kiadásban (RMNy 532) is benne voltak eredetileg.

179. Botanikai ábrázolások a nagyszombati Telegdi-nyomdából

nyolc egész oldalas tábla, köztük a vízözön ábrázolásával, allegorikus képekkel, és a legismeretbellel, ami egy betegszobát ábrázol realiztikus módon.

Az erdélyi cirill betűs nyomdák közül Philip diakónus szebeni nyomdájából egy trónoló Krisztust és a négy evangélistát ábrázoló metszetet ismerünk 1546-ból, közülük kettőn görög *ph* mesterjeggyel, továbbá két címert.¹⁴⁶⁶ Lorinț diakónus gyulafehérvári nyomdájából egy töredezett díszlécet 1528-as évszámmal és C TR monogrammal.¹⁴⁶⁷

A fentiekben bővebben tárgyaltuk azokat a 16. századi könyvekben fennmaradt illusztrációkat, amelyeket egy-egy megnevezett mesterhez lehet kötni. A korszak illusztrációit és könyvdíszteit azonban többnyire ismeretlen fametszők készítették. A névtelen mesterek munkái közül kiemelkedik annak a húsz növénynek botanikai képe, amelyek magyar felirattal a nagyszombati Telegdi-nyomda egy kiadványát díszítik.¹⁴⁶⁸ Pécsi Lukács *A keresztyén szüzeknek tisztességes korszorúja* című könyv a nagyszombati Telegdi-nyomda leggazdagabban díszített kötete, amelyhez az illusztrációk az 1581. évi prágai kiadás fametszetei után készültek, minden bizonnyal magyarországi mestertől.

16. századi nyomdáink – a fennmaradt nyomtatványok alapján – 525 egyedi illusztrációt és 390 könyvdíszet használtak, emellett 595 díszes kezdőbetűt,¹⁴⁶⁹ vagyis a 16. századi magyarországi sokszorosított grafikának ennyi emléke maradt fenn. Stílusukat tekintve a késő reneszánsz jegyeit viselik magukon, technikájuk pedig túlnyomó többségükben fametszet, kivételnek számít a nyolc rézmetszet. 16. századi illusztrált könyveinket számba véve megállapítható,¹⁴⁷⁰ hogy

1466 RMNy 66

1467 RMNy 435 lásd erről újabban BORSA Gedeon: *Az első hazai nyomdászjelvény = Crescit eundo...* 39–44.

1468 RMNy 670 – A botanikai illusztrációk Lucas MARTINI: *Der christlichen Jungfrauen Ehrenkrantzlein* című könyve 1581. évi prágai kiadásának fametszetei után készültek. A nagyszombati kiadás 1591-ből való.

1469 A legkorábbi hazai nyomtatványokban előforduló teljes nyomdai betű- és díszanyagot, azaz nyomdáink felszerelésének repertóriumát lásd V. ECSÉDY Judit: *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600*. Budapest, 2004.

1470 VISKOLCZ Noémi: *Illusztrált könyvek, reprezentatív albumok, képes kiadványok a kora újkori Magyarországon = Crescit eundo...* 223–230.

a legtöbb illusztrációt Sylvester János sárvár-újszigeti *Új testamentuma* (1541)¹⁴⁷¹ tartalmazza, utána következik Kulcsár György *Postilla* kötete (Alsólindva 1574),¹⁴⁷² majd az *Evangeliumok és epistolák* szebeni 1597-es, illetve kolozsvári 1593-as kiadása.¹⁴⁷³

Ennek a sokszorosított grafikai anyagnak mintegy negyed része áthagyományozódott a következő századra. A magyarországi könyvnyomtatás egyik sajátossága, hogy a nyomdabetéket és díszeket hosszú ideig használták, akár ugyanabban a műhelyben, például Debrecenben vagy Kolozsvárott, akár más műhelyben, ahová a legkülönbözőbb módokon kerülhetett el egy-egy betű, iniciálé vagy könyvdísz. Különösen jellemző volt ez a 16–17. századra, amikor egy-egy műhely vagy egy-egy nyomdász kényszerűségből helyét változtatta. De vétel, örökség révén is eljuthattak máshová egyes tipográfiai felszerelésének darabjai. Máig sem tudni, hogy hogyan került el – az egyébként nyom nélkül eltűnt – sárvár-újszigeti nyomdából az a két iniciálé, amely a Bornemisza–Mantskovit-nyomdában Detrekőn 1580-ban, Galgócon 1585-ben tűnt fel. Huszár Gál két 1558-ból való iniciáléja előbb a bártfai városi nyomdába került, ott használták 1628-ban, majd mivel a bártfai nyomdát a kassai jezsuiták megvásárolták, még ott is feltűnik 1729-ben.

Vannak azonban olyan jelenségek a díszek vándorlásával kapcsolatban, amelyekre egyelőre nem tudunk választ adni. A sárvár-újszigeti nyomda a magyar nyelvű *Új Testamentum* ki-nyomtatása után megszűnt, felszerelése szinte nyomtalanul eltűnt. Betűi sehol sem bukkannak fel később. Rendkívül gazdag fametszetű illusztrációanyagából megszűnése után huszonegy évvel Debrecenben, Huszár Gál nyomdászága idején, egy 1562-ben nyomtatott könyv címlapján tűnik fel az Ádámot és Évát ábrázoló fametszetű díszléc. Ez a nagyon jellegzetes díszléc ezt megelőzően Sárvár-Újszigeten Sylvester János *Grammaticájának* címlapján volt látható. Huszár Gál közvetítésével került Debrecenbe, de hogy Huszár Gálhoz hogy került, ez ma is rejtély. Hasonlóan nincs magyarázat egyelőre arra, hogy hogyan került Johannes Manlius protestáns elkötelezettségű nyomdájába 1598 táján néhány, a nagyszombati katolikus Telegdi-nyomdából származó iniciálé akkor, amikor a nagyszombati nyomda még javában működött.

Különösen hosszú utat járt be az a sötét hátterű I iniciálé, amely a bécsi jezsuita nyomdában volt használatban 1560-ban, onnan vétel útján Nagyszombatba került 1578-ban, onnan Pozsonyon, Kassán át az ország másik végébe, a gyulafehérvári fejedelmi nyomdába Bethlen Gábor idejében, és még az 1636-os gyulafehérvári *Öreg Graduálban* is használták.¹⁴⁷⁴ A kolozsvári Heltai-nyomda illusztrációi és iniciáléi közül is vannak, amelyek – bár nem mozdultak el Kolozsvárról, de – legalább nyolc nyomdász kezén megfordultak és százötven évig használatban voltak.

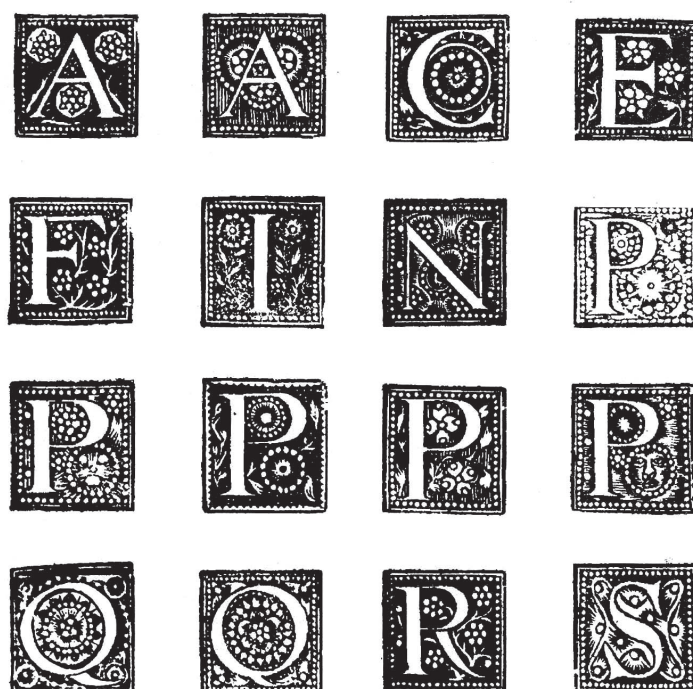
Hogy milyen sok régi könyvünk veszett el – vagyis egyetlen, akár csonka példánya sem maradt fenn –, azt jól mutatja az a különleges jelenség, hogy a kolozsvári Heltai-nyomda 16. századi sorsvetőkönyveiből egy sem maradt fenn, tehát illusztrációit sem ismernénk, ha

1471 RMNy 49

1472 RMNy 334

1473 RMNy 813 és RMNy 721

1474 RMNy 1643

180. A nagyszombati nyomda egyik iniciálésorozata, amelynek egyik darabja hatvan évvel később Gyulafehérvárott volt használatban, az erdélyi fejedelmi nyomdában

a következő századból fenn nem maradt volna egy 1605 körüli *Fortuna* sorsvetőkönyv.¹⁴⁷⁵ Ebben szerepel az a tizenkét fametszetű Sybilla-kép, amely nyilvánvalóan összetartozó sorozatot alkot, és amelynek egyikén az 1594-es évszámot és G. C. metsző monogramját olvashatjuk. A monogram sem ismeretlen: egy 1598-ból való kolozsvári nyomtatványon előfordul az általa metszett, és monogramjával jelzett szép reneszánsz jelvény.¹⁴⁷⁶ G. C. mester 1577 és 1599 között dolgozhatott Kolozsvárott, és nemcsak Enyedi György *Explicationes* című munkájának¹⁴⁷⁷ „Ex bello pax ex pace ubertas” feliratú címlapdíszét készítette, amely az újabb kutatások szerint egy 1573-ra datált nürnbergi érmére mint előképére vezethető vissza,¹⁴⁷⁸ hanem ő volt a metszője a *Fortuna* sorsvetőkönyv szerencsekerék-ábrázolásának, és valószínűleg a szép, reneszánsz levdíszes dobótáblának is.¹⁴⁷⁹

A könyvek külsejében történt változást leginkább a könyvek címlapján lehet tetten érni. A 16. századra jellemző egyedi fametszetes címlapkeretek már jóval ritkábban fordulnak elő címlapdíszként. A késő reneszánsz kedvelt címlapmegoldása, amely az előző század könyveire oly jellemző

1475 *Fortuna* (1604 körül)

1476 Hung. typ I, 333

1477 RMNy 836

1478 Lovas Borbála: *Ex bello pax, ex pace ubertas. G. C. mester egyik metszetének lehetséges forrásáról* = MKsz 2015. 322–325.

1479 RMNy 916, a dobótáblákat lásd Hung. typ XVII/2, 257.

181. Réznyomó sajtó

volt – amelyen a címlap építészeti tagolása, benne a legfontosabb tárgyi adatokkal, a mű „bejárata-ként” szolgált –, szinte teljesen eltűnt a nyomdák gyakorlatából (egy-két archaikusnak tűnő példáját látjuk még a kolozsvári református egyház nyomdájában az 1670-es években).

A szakemberek és könyvtörténészek szerint a 16. századi nyomdászainknak a késő reneszánsz külső jellemzőivel közreadott könyvei általában a mai szemlélő számára is szépek. Tipográfiai megformálásuk a modern kor ízlésének is megfelel. A címlapkeretekkel, iniciálékkal bővelkedő könyvek külsejét egységessé teszi a fametszettechnika, amely a nyomtatott szövegekhez sajátos illő díszítési mód.

Ezzel szemben a 17. századi hazai nyomtatványokról az az általánosan elfogadott nézet, hogy – néhány rézmetszettel gazdagon díszített könyvtől eltekintve – minőségük technikai szempontból silány. Pedig ha a 17. századi magyar könyvnyomtatás egészét nézzük, takarékos díszítésű, de kiváló tipográfiájú könyvek jelentek meg Sárospatakon, a Rákócziak által alapított fejedelmi nyomdában, és a század utolsó évtizedeiben, Rosnyai és Töltési István nyomdászok idejében a debreceni városi nyomdában. A barokk korszak könyveit szaporította a Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári sajtója alól kikerült könyvek sora is. Minthogy éppen e gondos kiállítású könyveket közreadó nyomdák voltak Magyarországon a legtermékenyebbek (nagyszombati, lőcsei, pozsonyi, váradi, pataki, a század végén a kolozsvári, debreceni), barokk kori nyomdászatunk árnyaltabb értékelést érdemel.

Magyarországon a rézmetszetekkel való illusztrálás a 17. században vált gyakorivá. Tévedés lenne azt hinni, hogy csak a katolikus nyomdák, sőt mintha csak a nagyszombati jezsuita Akadémiai nyomda adott volna ki ilyen könyveket. Az egyébként református elkötelezettségű

kolozsvári nyomda kiadványai között is találni rézmetszetsorozatokkal illusztrált könyveket, sőt a 17. század két nagyon korai rézmetszete Keresztúrról, Lackner Kristóftól¹⁴⁸⁰ szintén protestáns nyomdából, Farkas Imre keresztúri tipográfiájából való. De ismerünk rézmetszetekkel illusztrált könyveket a trencsényi, bártfai, löcsei, váradi és szebeni protestáns nyomdákban is. Néhány rézmetszetekkel ellátott könyvet a század utolsó harmadában Pozsonyban működő nyomdászok adtak ki: kiadványaikban portré Mauritius Langtól, és ismeretlen mesterektől származó látkép, szentkép egyaránt előfordul.

A 17. században a kép iránti igény jelentős megnövekedése, illetőleg a katolikus vallási, kulturális megújulás a 17. század elejétől nagymértékben elősegítette az új ikonográfia, az új kifejezésformák kialakulását és elterjedését.¹⁴⁸¹ A vallásos tárgyú képek fontos szerepet játszottak a hitmeggyőzés folyamatában, és a rézmetszetek térhódításával a 16–17. század fordulójától a könnyen terjeszthető sokszorosított kép a tudományos ismeretterjesztés, az egyházi tanítás és a politikai propaganda nélkülözhetetlen eszközévé lépett elő.

Úgy látszik, hogy az apró képekből álló evangéliumi képsorozat, amely Jézus életét mutatja be, több hazai nyomda illusztrációkészletében megtalálható volt századokon át, különféle változatban és számban a 17. században is (Bártfán, Lőcsén, Szebenben, Kassán, Kolozsvárott).

17. századi nyomtatványainkban összesen 1838 illusztráció található, ebből 1280 fametszet, 558 rézmetszet. Ez utóbbi szám jól mutatja a rézmetszetű illusztrációk előretörését a barokk századában. Ehhez járul még a 121 ábra és térkép, amelyek többsége szintén rézmetszetű eljárással készült. A század leggazdagabban illusztrált könyvei¹⁴⁸² kétségkívül Nagyszombatban, illetve Pozsonyban jelentek meg: Esterházy Pál: *Az egész világon...* (1690),¹⁴⁸³ Petrus Canisius: *Keresztényi tudomány...* (1624)¹⁴⁸⁴ és Szent Ignác életéről két díszes kiadvány 1655-ből.¹⁴⁸⁵

A nagyszombati Akadémiai nyomda illusztrációi között a rézmetszetek vannak többségben. Az 507 illusztráció közül 370 rézmetszet: ezek nagyobb részét négy szentképsorozat teszi ki: nyolcvan kép a negyedrét alakban kinyomtatott Szent Ignác életéhez,¹⁴⁸⁶ száz kép Szent Ignác életének nyolcadrét kiadásához,¹⁴⁸⁷ a Mária kegyképek 117 tagú sorozata Esterházy Pál: *Az egész világon levő csudálatos Boldogságos Szűz képeinek...*¹⁴⁸⁸ című nagyszabású művéhez, és egy ötven képből álló sorozat a magyar szentekről Hevenesi Gábor *Ungaricae Sanctitatis indicia*¹⁴⁸⁹ című könyvéhez. Ez utóbbit egyébként a 18. században is felhasználta a nyomda a mű új kiadá-

1480 RMNy 1135 és RMNy 1136

1481 KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor: *Populáris grafika a 17–18. században*. Budapest, 2004. 7–8.

1482 VISKOLCZ Noémi: *Illusztrált könyvek, reprezentatív albumok...* 223–230.

1483 RMK I 1394 (Nagyszombat)

1484 RMNy 1319 (1624)

1485 RMNy 2699 és RMNy 2598, mindkettő Nagyszombatban jelent meg.

1486 *Szent Ignacz a' Jesus kiseded társasága fundálójának élete*, 4-rét kiadás [Nagyszombat 1655] = RMNy 2598

1487 *Szent Ignacz a' Jesus kiseded társasága fondálójának élete*, 8-rét kiadás [Nagyszombat 1655] = RMNy 2599

1488 Nagyszombat 1690 = RMK I 1394

1489 Nagyszombat 1692 = RMK II 1718

sához, sőt a képek rézlemezei még a nagyszombati Akadémiai nyomda 1773-as leltározása alkalmából is megvoltak. Természetesen a nagyszombati nyomda illusztrációs anyaga sem teljesen rézmetszetekből állt, már csak azért sem, mert ide került a bécsi magyar nyomdatulajdonosnak, Ferenczffy Lőrincnek gazdag fametszetű szentképsorozata.

182. Szent Adalbert rézmetszetű képe Hevenes Gábor *Ungaricae Sanctitatis* című művéből (Nagyszombat 1692)

De a rézmetszet a könyvdíszítésben nálunk soha nem terjedt el annyira, hogy kiszorította volna a fametszeteket. Erre a lőcsei Brewer-nyomda 17. századi könyvtermése a legjobb példa: a kiadványaikat díszítő 322 illusztráció túlnyomó többsége újonnan készült fametszet, és csak kisebb részük rézmetszet. A fametszetek nagy számához mindenekelőtt J. A. Comenius *Orbis pictus*ának 153 illusztrációja járult hozzá, amelyek Jonas Bubenka fametszetei az 1685-ös lőcsei kiadáshoz.¹⁴⁹⁰ Nem ez az első *Orbis pictus*-kiadás Magyarországon, mert a brassói Pfannenschmied-nyomda már 1675-ben kiadott egy német–latin változatot 154, a lőcseiektől eltérő fametszetű illusztrációval.¹⁴⁹¹

Őskiadásnak számít, és ezért különösen érdekes az a tervezett, de meg nem valósult sárospataki *Orbis pictus*-kiadás, amelyhez hét darab fametszet készült el, a tervezett kiadás egy íve. Ezek még Comenius sárospataki tartózkodása idején készültek 1653-ban, és bizonyára Hell fa-

1490 RMK I 1339

1491 RMK II 1353

metsző munkái. Aktuális eseményt ábrázol a Zsolnán 1681-ben megjelent *Tractatus cometographicus* címlapja: a Magyarország egészen hosszú ideig látható üstökös pályájának fametszetű képét.¹⁴⁹² Egy másik különleges fametszetű illusztráció az egy évvel később, 1682-ben feltűnt és feltehetően a Halley-üstökössel azonosítható természeti tüneményt örökíti meg: a Szebenben 1682-ben kinyomtatott Wundern-Sternről szóló tudósítás illusztrációja már mérete miatt is különleges. A plakát alakú lapot nyolc, az égi jelenséggel kapcsolatos fametszetű kép tölti ki.¹⁴⁹³

Az erdélyi protestáns nyomdák rézmetszetű képhasználatához említésre érdemes az a huszonegy allegorikus rézmetszet, amely Baranyi Pál *Viaticum spirituale*¹⁴⁹⁴ című emblémáskönyvéhez készült 1695-ben – egyike a kolozsvári református nyomda katolikus megrendelésre készült könyveinek. Ugyanebből az évből, és ugyancsak Tótfalusi Kis Miklós idejében készült Haller János *Hármas históriája* rézmetszetű díszcímlappal,¹⁴⁹⁵ ennek metszője a bécsi Johann Jakob Hoffmann, aki egyébként ekkortájt Lőcse számára is dolgozott. Említhetjük a másik emblémáskönyvet, amely a kolozsvári református eklézsia nyomdájában készült 1693-ban, és a tizenhét rézmetszetű embléma mindegyike valószínűleg Friedrich Hintz kolozsvári metsző műve, nem csak Perényi Katalin *castrum dolorisa*. Tekintve, hogy Tótfalusi Kis Miklós ebben az évben kezdett ott dolgozni, feltehető, hogy már ennek az igényesen, nemcsak rézmetszetekkel, hanem képversekkel is díszített könyvnek nyomtatásában már közreműködött.¹⁴⁹⁶

Ez az emblémáskönyv arra is példa, hogy nemcsak bécsi (mint Mauritius Lang vagy a Kilian testvérek, Bartholomaeus és Philipp) vagy németalföldi (mint Johan Daniel Ther Portten vagy Justus van der Nypoort), hanem helyi rézmetszők is dolgoztak már az országban. Israel Hiebner eperjesi rézmetsző a lőcse Brewer-nyomda számára dolgozott, akárcsak Johann Croner eperjesi mester. Bártfáról Járay Mihály rézmetszőt ismerjük. Helybeli metsző volt Tobias Teutsch, aki Matthias Miles *Siebenbürgisches Würg-Engel*¹⁴⁹⁷ című könyvéhez készített díszcímlapot.

Egy-egy nyomda kiadványait nyomdai vagy kiadói jelvények is díszítették. Bár e jelvények használata nálunk nem vált általánossá, ezek is a korszak grafikai emlékei közé tartoznak. Nemcsak díszítették, hanem egyedivé is tették, és képi úton fejezték ki, hogy melyik tipográfiában készültek. A hazai könyvnyomtatás kezdeteitől 1830-ig 154-féle nyomdász-, illetve kiadói jelvényt tartunk számon.¹⁴⁹⁸ 16–17. századi nyomdász- és kiadói jelvényeinkkel kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy szinte kivétel nélkül csak protestáns nyomdászaink használták, és vagy ábrázolásuk, vagy mottójuk bibliai eredetű.

1492 RMK II 1394 (Zsolna 1681)

1493 Szeben 1682 *Wunderstern*

1494 BARANYI Pál: *Viaticum spirituale* (Kolozsvár 1695) = RMK II 1795

1495 HALLER János: *Hármas historia* (Kolozsvár 1695) = RMK I 1470

1496 *Braxy tón aretón* (Kolozsvár 1693) = RMK II 1731

1497 MILES, Matthias: *Siebenbürgische Würg-Engel* (Szeben 1670) = RMNy 3688

1498 V. ECSEDY Judit, SIMON Melinda: *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1488–1800. – Hungarian printers' and publishers' devices 1488–1800.* Budapest, 2009. és SIMON Melinda: *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1801–1900 – Hungarian printers' and publishers' devices 1801–1900.* Budapest, 2012.

183. Mantskovit Bálint egyik jelvénye: reneszánsz fülkében zászlós bárány

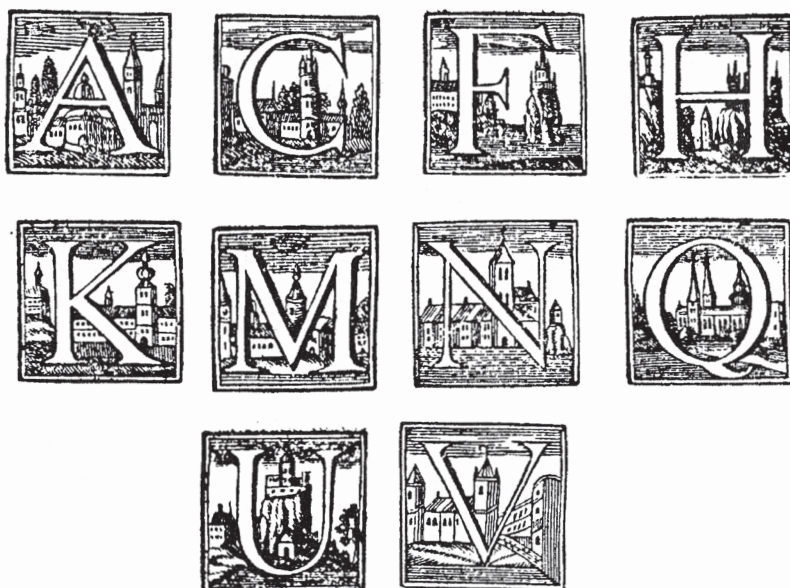
A legkorábbi hazai nyomdászjelvény 1528-ból való, Valentinus Corvinusnak és Lucas Trapoldnernek, a két legkorábbi szebeni, és egyúttal legkorábbi 16. századi nyomdászaink nevét örökíti meg a C & TR betűcsoport és az 1528-as évszám. Ez a jelvény, amelyet kétoldalt stilizált virágok díszítenek, mégsem szebeni nyomtatványon maradt fenn, hanem egy ötven évvel későbbi cirill nyomtatványon. Lorinț nyomdásznak ez a munkája, a liturgikus használatra szánt óegyházi szláv nyelvű evangéliumok,¹⁴⁹⁹ Gyulafehérvárott jelent meg, Báthory Krisztof erdélyi fejedelem megbízásából. Ebben a cirill betűs nyomtatványban Lorinț egy olyan fametszetű fejlécezt használ, amely ott idegen, tekintve, hogy az 1528-as évszám mellett a C és TR latin betűk olvashatók rajta. A hosszúkás lécszerű jelvényben fejjel lefelé áll, tehát ott csak dekoratív szerepe lehetett. A közelmúltban tisztázódott az első szebeni latin betűs nyomda alapításának ideje és a nyomdászok neve,¹⁵⁰⁰ ezáltal egyértelmű a betűcsoport értelmezése: C(orvinus) & TR(apoldner), minthogy ez a két személy nevezi meg magát a legelső, 1525-ből datált szebeni nyomtatványokon. Valószínűleg a szebeni város szolgálatában álló és cirill betűs műhelyében 1544-ben a románok számára nyomtató Philip mester közvetítésével került Lorințhoz.¹⁵⁰¹

A kéziszajtó korszakát nálunk szinte végigkíséri a könyvdíszek jellegzetes csoportja, a díszes kezdőbetűk, azaz iniciálék. Ez a kéziratosság korából öröklött mód teszi hangsúlyosabbá a szöveg kezdetét, amely a nyomtatott könyvekben fekete-fehér és fehér-fekete fametszetes képek formájában jelent meg. A kisebb-nagyobb, négyszög alakú kis képeken általában nemcsak a betű rajza található fekete alapon fehérén vagy fehér alapon feketén, hanem egyéb díszítés is:

1499 RMNy 435

1500 SIMON Zsolt: *Az első szebeni nyomtatványok 1525-ből* = MKsz 2009. 1–29.

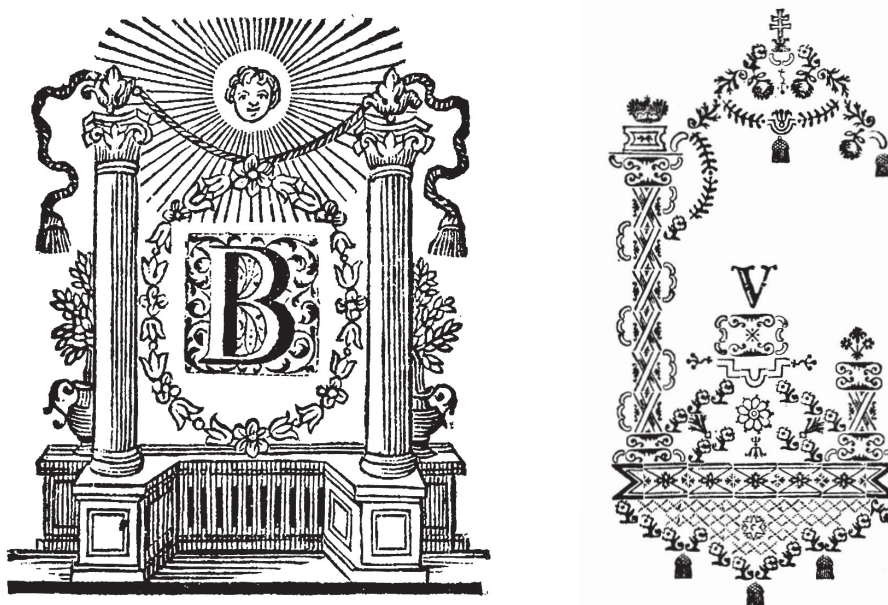
1501 BORSA Gedeon: *Az első hazai nyomdászjelvény* = *Crescit eundo...* 39–44.

184. Városképes iniciálesorozat a kolozsvári református kollégiumi nyomdából

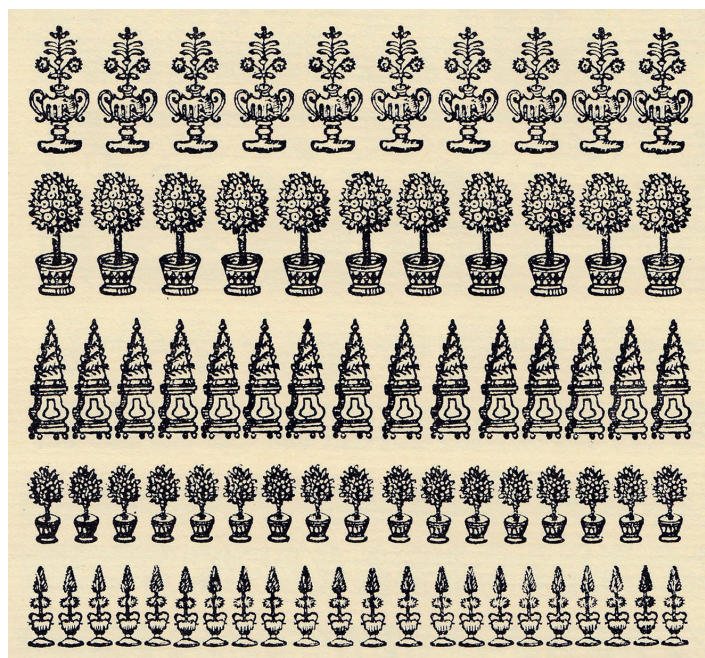
növényi ábrázolás, állat-, ember- vagy szörnyalakok és egyéb dekoratív motívumok. A 16. században hazai nyomdáinkból 595 díszes kezdőbetűt ismerünk, ez a szám a 17. században több mint kétszeresére nőtt: 1468 darab. Egy részük még egyedi fametszet, más részük fametszetről készült öntvény.

A kézműipari korszak nyomtatott könyvének legsajátságosabb díszítési eszköze a nyomdai cifra (újabb kifejezéssel: körzet) volt. A könyvdíszítés e kellékeit egyetlen régi magyarországi

185. Nyomdai cifrákból épített díszek a kezdőbetűk kiemelésére – iniciálék helyett – az esztergomi nyomdából

nyomda sem nélkülözhetette.¹⁵⁰² Ezek a 16. században beszivárgó, arab hatást mutató díszítő motívumok, amelyek először a reneszánsz könyvben jelentek meg, tovább éltek a barokk és a rokokó korában is. Úgy látszik, hogy az európai művészet nagy korszakai szinte nyomtalanul múltak el e fölött a sajátságosan könyvhöz kötött és a nyomtatással leginkább rokon formakincs fölött. A nyomdai körzetek ugyanúgy metszéssel és öntéssel készültek, mint a nyomtatóbetű, és pontosan úgy szedhetők és nyomtathatók is. A fametszetekkel jobban felszerelt műhelyek ritkábban és inkább csak a szöveg tagolására alkalmazták ezeket a szedett díszítéseket, más nyomdák kiadványait viszont éppen ezeknek az apró díszeknek nagy változatossága különbözteti meg. A 18. század derekán francia hatásra készülő új, rokokó körzetek elleplezni igyekeztek azt, hogy szedve vannak. Az apró, finom elemek már nemcsak a szedés képzeletbeli négyzetes hálózatába illeszkedtek, mint korábban, hanem átlósan vagy sarkaiknál érintették csak egymást és levegősen építkeztek egymásra. A körzetek segítségével egységes, csak tipográfiai eszközöket felhasználó címlapokat és díszeket lehetett alkotni, ahol az egyes apró elemek dísszé komponálásában tág tere volt a nyomdász képzelőerejének és leleményességének.

186. Nyomdai cifrák sorai az 1773-as nagyszombati betűmintakönyvből

A nyomdai cifrák használata ugyan 16. századi könyveinkre is jellemző, de a 17. században hétszeresre nőtt számuk jól mutatja közkedveltségüket és változatosságukat. Néhány számadat érzékelteti szaporodásukat: 16. századi nyomdáink közül a legtöbb a bártfai Klöss-nyomdának volt, tíz darab, Debrecennek nyolc. A következő században a debreceniek száma 45-re emelke-

¹⁵⁰² A 18. századi betűmintakönyvekben található nyomdai körzeteket is bemutatja SZENTKÚTY Pál: *Régi hazai nyomdák mintakönyvei. Adalékok a magyar betű és nyomdai „cifra” történetéhez.* Budapest, 1940.

187. A prágai Kisjézust ábrázoló fametszet a pozsonyi Landerer-nyomdából

dett, a bártfai 33-ra, de ugyanennyi volt a pozsonyi jezsuita akadémiái nyomdának is. A 18. századra számuk látványosan megnőtt, a legkisebb nyomdáknál is nyolcvan fölé emelkedett, a nagyszombati Akadémiai nyomdáknál pedig 217-féle cífrát használtak.

A nyomdai cifra a nyomdászatnak éppolyan nélkülözhetetlen kellékévé vált, mint a betű. A korabeli olvasó megkívánta, hogy a nyomtatvány lapjain díszítés is legyen. E közbevetett kis díszek az olvasás könnyítésére, a betűk sorainak megállítására szolgáltak: kiemelésre, elválasztásra, a gondolat lezárására.

A nyomtatott könyv díszítésére egyéb módok is kínálkoztak. Különlegesen igényes könyveknél gyakran a címlap egyes betűsorait, szavait pirossal (sőt egyes esetekben arannyal) nyomták. Van rá példa, hogy az iniciaisokat is piros festékkel nyomtatták. A kétszínnyomásnak különösen a kalendáriumok és liturgikus kiadványok előállításánál volt nagy hagyománya, minthogy itt a piros szín eligazításul, gyakorlati célt is szolgált. A kétszínnyomást a kézisajtó korában általában két nyomtatási menetben oldották meg. Szedésnél a másik szín helyére vakanyagot tettek, amely nem hagyott nyomot a papíron. Minden lapot kétszer szedtek: egyszer a feketén és másodszor a pirossal történő nyomtatáshoz. De van mód arra, hogy egyben szedjék és nyomtassák: ilyenkor a festékezésnél papírmazskot használtak a be nem festékezendő felület takarásához. A betűk kiemelésének ez a módja csak akkor érte el a kívánt esztétikai hatást, ha a műveletet pontosan végezték, és a sorok nem torlódtak egymásra.

Magyarországon a 17. században leginkább a könyvek díszcímlapja készült rézmetszéssel, míg a 18. században egyre gyakoribbak a nyomtatott címlappal szemben elhelyezett címlapelőzések, a rézmetszetű ábrák és illusztrációk.¹⁵⁰³ A külön lapra nyomtatott illusztrációk, arcképek, városképek, térképek akár külön is árusíthatók voltak, és nem alkottak olyan szerves egységet a könyvvel, mint a rézmetszetes címlap, amelyekre a címet is rámetsethették.¹⁵⁰⁴

Az előző századból áthagyományozódott dísz- és fametszetű illusztrációanyag legfeljebb a 18. század első felében volt használható, amely nálunk a könyvművészetben még a késő barokk korszaka. Utána azonban olyan változás állt be a könyvek külsejében, hogy a korábbi díszítőelemek nem feleltek meg a korabeli ízlésnek. A könyvdíszek közül visszaszorultak a vallásos ábrázolások és jelvények, helyüket puttók, romos építmények, koszorúk, virágfüzérék, vázák váltják fel.

A 18. századi, illusztrációkat tartalmazó könyvek egyik csoportja a vallásos tárgyú ponyvafüzet, a búcsújáró helyekkel, kegyképekkel kapcsolatos füzetek, amelyekben azonban fontos szerepet játszottak a képi ábrázolások. Ehhez a képi világhoz fértek hozzá a legszélesebb társadalmi csoportok, nagy példányszámban készültek, és hozzátartoztak a korszak katolikus vallási gyakorlatához. Szinte minden hazai nyomdánk foglalkozott ezek előállításával, minthogy biztos piacuk volt. A rézmetszetű illusztráció ennél a nyomtatványtípusnál ritkább, nagyrészt fametszetek, gyakran helyi kézművesek munkái díszítik. Számuk a 18. század utolsó évtizedeiben és a 19. század elején rendkívüli mértékben megnövekedett azzal összefüggésben, hogy minden városunkban volt már nyomda, bár e nyomtatványok túlnyomó többsége a nyomdának és a kiadás dátumának feltüntetése nélkül jelent meg, és nyilvánvalóan cenzor sem látta. A képek közül a búcsújáró helyek kegyképei a legkedveltebbek, és olyan témák, amelyek templomok, búcsújáró helyek képzőművészeti alkotásain (szoborokon, oltárképeken, freskókon) nagy számban láthatók.¹⁵⁰⁵ Ezek reprodukálása még kevésbé művészi színvonalon is alkalmas volt a vallásos érzület felkeltésére. Ehhez képest az ugyancsak közkedvelt világi témájú ponyvák ritkábban illusztráltak.

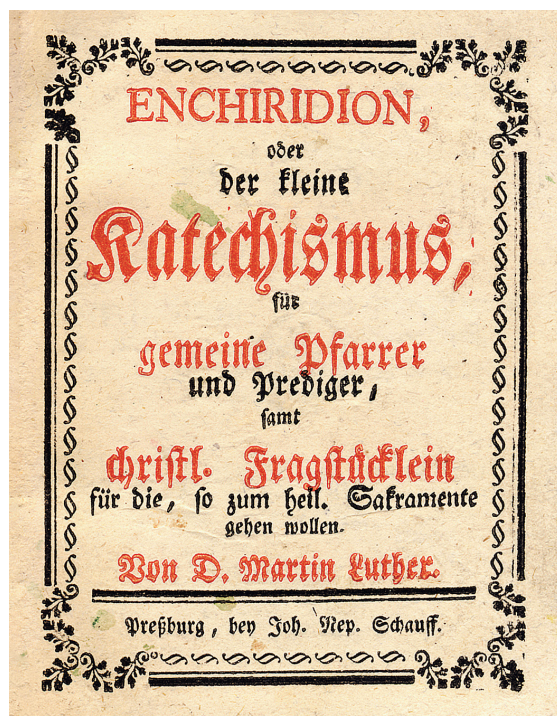
A fametszetű illusztrációk a 18. században sem tűntek el. Nemcsak az illusztrációknak, hanem a könyvdíszeknek legnagyobb része is még fametszet, vagy korszakunkban inkább fametszetről készült fémöntvény, amely jóval hosszabb életű. A sok száz könyvdísz névtelen mesterek munkája, nagy részüket az egyéb felszereléssel együtt szerezték be nyomdáink, főleg külföldről. Egy részük azonban hazai fametszők munkája.

A kolozsvári református kollégiumi nyomda vezetője, Páldi Székely István (1717–1769) a 18. század derekán a könyvnyomtatás és -díszítés több területén egyaránt kiemelkedőt alkotott. Azok sorát folytatta, akiket a kolozsvári református egyház anyagi támogatással külső országba küldött, hogy ott a könyvnyomtatás, betűmetszés művészetét megtanulják. Páldi 1741-től tíz

1503 A könyvekben található rézmetszeteket is regisztrálja: PATAKY Dénes: *A magyar rézmetszés története*. A debreceni nyomdához kapcsolódó rézmetsző tevékenységről lásd TÓTH Béla: *A debreceni rézmetsző diákok*.

1504 A magyarországi könyvnyomtatás történetének legszebb címlapjait mutatja be SZÁNTÓ Tibor: *A szép magyar könyv*. Budapest, 1974.

1505 KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor: *Populáris grafika a 17–18. században*. Budapest, 2004.

188. A pozsonyi Schauff műhelyében készült ez a német nyelvű és színezett fametszetű illusztrációkat tartalmazó evangéliumos könyv a paradicsom ábrázolásával

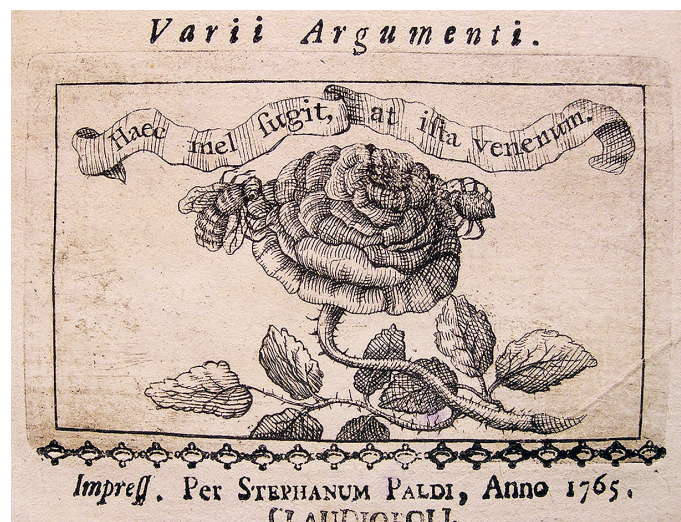
évig tanult a Németalföldön, a leideni egyetemen bölcsészetet, természettant és vegytant, Utrechtben pedig a könyvnyomtatást. Fametszéssel és rézmetszéssel egyaránt foglalkozott. A református egyház által küldött újabb háromszáz forint segélyt saját betűivel nyomtatott lapon nyugtázta, ez, több más személyhez köthető korabeli dokumentummal együtt, ma már elveszett. A Leidenben 1744-ben készített, Gyöngyössi Pettyen Pált ábrázoló mezzotinta¹⁵⁰⁶ ma már nem lelhető fel. Ez utóbbi szignált volt: *Steph. Páldi edidit Lugd. Bat. Ao. 1744.* Ugyancsak ő készített egy metszetet az orosz cárnő patikusának *Ad plausus metricus Samueli Szatmario* című könyve számára, ma ez sem azonosítható.¹⁵⁰⁷ Portrét metszett vargyasi Dániel István báróról, „St. Páldi fecit” szignált rézmetszete Dániel István: *Monita paterna* című, 1752-ben megjelent munkájában található, és ugyanitt egy rézmetszetű táblán Magyarország, Erdély és a Dániel család címere látható, amely jelöletlen ugyan, de bizonyára szintén Páldi metszete.¹⁵⁰⁸ Minthogy Páldi éppen ebben az évben tért haza németalföldi tanulmányaiból, bizonytalan, hogy ezek a metszetek még kint, vagy már idehaza készültek-e.

A közelmúltban viszont azonosítani lehetett Páldi Istvánnak két olyan rézmetszetét, amelyeket utrechti tanulmányai alatt készített. Két címlapvignettáról van szó, az egyik az utrechti

1506 PATAKY 195.

1507 Az utóbbi hármat csak PATAKY sorolja fel, 194–195.

1508 DÁNIEL István: *Monita paterna* (Szeben 1752). NAGY Iván a Századok 1874. évfolyamában, 187. tudósít erről a metszetről.

189. Páldi Székely István kolozsvári nyomdász rózsát ábrázoló rézmetszetű emblémája

főiskola rézmetszetű képe szignálva *St. Páldi fecit.*¹⁵⁰⁹ a másik allegorikus jelvény, ugyancsak szignálva: *St. Páldi inv. et fec.*¹⁵¹⁰ Mindössze egy itthon készült rézmetszete őrződött meg: a Lázár János *Opera poetica* című verseskötetének 1765-ös kolozsvári kiadását díszítő embléma rózsaszállal és pókkal.¹⁵¹¹ Abban a másfél évtizedben (1755–769), amíg ő vezette a kolozsvári református kollégiumi nyomdát, látványosan megnőtt az új, korábbiól nem ismert fametszetek száma, amint azt a korszak nyomtatványai jól tanúsítják. Bár munkáit nem jelölte nevével, több tucat új dísznek lehetett ő a mestere: fejlécek, záródíszek, emblémák, címerek, virágos keretdíszek egyaránt az ő keze nyomán kerültek a kollégiumi nyomda felszerelésébe. Egyik legérdekesebb az a nagy méretű fejléc, amelyen a virág- és levéldíszek között apró épületek láthatók, köztük a Farkas utcai templom, a református kollégium régi épülete, és magának a tipográfiának az épülete is azonosítható.¹⁵¹² Egy másik alkotása a nyomdászat allegóriáját ábrázoló fametszet látható Andreas Boehmius: *Logicája* 1764-es kolozsvári kiadásának címlapján.¹⁵¹³ A fametszés azonban csak az egyik művészeti ág, amelyben Páldi maradandót alkotott: halála alkalmával írt megemlékezés szerint „tudna aranyból, ezüsből, rézből, vasból, fából mindenféle művet mesterséggel csinálni.”¹⁵¹⁴ Betűmetszőként is kiváló alkotott, amikor megújította a kolozsvári betűkészletet, és a latin betűk mellett új cirill betűket metszett a balázsfalvi nyomda számára.

1509 FRISO, W. K. H.: *Naeuwkeurige beschryving van alles wat de heeren studenten der Utrechtsche Hooge Schole*. Utrecht, 1747. Hermannus en Johannes Besseling – Ezúton is köszönetet mondok Prof. Dr. Ferenc Postmának (Amsterdam, Vrije Universiteit), aki ezekre a rézmetszetekre felhívta figyelmünket.

1510 RELAND, Adrian: *Poemata*. Trajecti ad Rhenum 1748, apud Henricum Spruit.

1511 LÁZÁR János: *Opera poetica* (Kolozsvár 1765)

1512 Fametszetű fejléc kolozsvári épületekkel KOLOSVÁRI K. Zsigmond: *Epithalamium* (Kolozsvár 1768)

1513 Boehmius: *Logica* (Kolozsvár 1764)

1514 V. ECSÉDY Judit: *A magyar Bésaléel. Páldi Székely István kolozsvári nyomdász grafikai munkássága* = „Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem.”... 226–242. Petrik III 857

Nem Páldi Székely István az egyetlen nyomdász, aki egyúttal fametszőként vagy rézmetszőként is működött. Az ő tanítványa volt a kolozsvári református kollégiumi nyomdában Ioanițiu Endrédi, aki később két nyomdának is dolgozott. Tehetsége különösen a balázsfalvi görögkatolikus érseki nyomdában tűnt ki a liturgikus könyvekhez készített színvonalas fametszetű illusztrációival. Az eredetileg kálvinista Endrédi Balázsfalván belépett a görögkatolikus bazilita szerzetesrendbe, egy darabig ő vezette a nyomdát, majd visszatért eredeti vallásához, és átmenetileg, legalábbis 1766–1767-ben Debrecenben telepedett le. Itteni munkásságát az a fametszetű képsorozat őrizte meg, amelyet H. N. J. Crantz: *Baba mesterség...* című művéhez metszett, némelyiket nevével, némelyiket csak monogramjával jelölve.¹⁵¹⁵ A Weszprémi István által fordított könyvhöz 17 fametszetű ábrát készített, német és holland anatómiai ábrázolások alapján.

18. századi fametszőink azonban, akik a könyvek díszítéséhez munkájukkal hozzájárultak, többnyire névtelenek és ismeretlenek maradnak. A néhány monogrammal jelzett könyvdísz alkotóját sem sikerül személyhez kötni. Így a pozsonyi Landerer-nyomdában egy *Memento mori* feliratú záródíszet metszett 1751-ben „I. R.”, a budai Landerer-nyomda „G. F.” és „F. G.” jelű záródíszeknek alkotóját sem ismerjük 1760–1761-ből, sem a nagyszombati Akadémiai nyomda egyik fametszetű, emelvényen virágkosarat ábrázoló záródíszének „G” jelű mesterét. Nem sikerült azonosítani annak a fametszőnek személyét, aki „Hafe” névvel jelölte a pozsonyi Patzkó-nyomda 1776 és 1783 közötti kiadványain előforduló könyvdíszzeit.

190. „Hafe” szignójú fametszetű fejléc a pozsonyi Patzkó-nyomdából

Tipográfus és rézmetsző volt a kolozsvári püspöki nyomdában Johann Baptist Simon,¹⁵¹⁶ a nagyszebeni városi nyomda faktorának, Sárdi Sámuelnek is ismerjük egy rézmetszetét, amelyet Johann Gerhard *Liliomok völgye* című emblémáskönyvének szebeni, 1745-ös kiadásához készített.¹⁵¹⁷ Egy másik helyi rézmetsző, Vizi István kolozsvári nyomdász, aki 1775-ben a nagy-

¹⁵¹⁵ (Debrecen 1766); Endrédi tevékenységéről lásd TATAI-BALTĂ, Cornel: *Gravorii în lemn de la Blaj...* és UŐ: *Pagini de artă Românească.*; Az első ábrát Ios. Endredi formában szignálta, ami félreértésre adott okot, meglehet, hogy személyazonosságát akarta titkolni. Endrédi pályájáról lásd TATAI-BALTA, Cornel: *Ioanițiu Endrédi 18. századi balázsfalvi fametsző az európai bibliográfiákban = Ars Hungarica*, 2004/2. 185–194.

¹⁵¹⁶ MÁRTONFI Antal: *Initia astronomica* (Gyulafehérvár 1798)

¹⁵¹⁷ GERHARD, J.: *Liliomok völgye* (Szeben 1745)

enyedi nyomdát megvásárolta, és aki III. Teleki Sándor temetése alkalmából a nagyenyedi nyomdában megjelent gyászbeszédgyűjtemény mellékleteit metszette a Teleki-kriptáról.¹⁵¹⁸

Ritka kivételként ismerjük egy 18. század végén, 19. század első évtizedeiben Magyarországon működő fametszőnek, J. Gritnernek nevét és alkotásait.¹⁵¹⁹ Számos fametszetű könyvdíszben jelezte nevét, jellegzetes alkotásai azok a fejlécek, amelyek keretbe foglalt jelenteket ábrázoló táblaképecskék.

Gritner franciaországi működéséről vannak először adatok, majd feltehetően Pozsonyban ismerkedett meg Rát Mátyással az 1780-as évek elején, így kerülhetett a pozsonyi Magyar Hírmondó 1780-as évfolyamának fejléce, amely már az ő metszete.

Szacsvay Sándor Bétsi *Magyar Kurirjának* 4. esztendeje címlapján szintén az ő szignált emblémája található. Ezt követően a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* Bécsben kiadott, 1789–1791-es évfolyamában lehet figyelni arra a ritka, és művészi öntudatot jelentő sajátosságra, hogy fametszetű díszítőelemeit nevével jelezte. Az újság alapítóival-szerkesztőivel, Görög Demeterrel és Kerekes Sámuellel való kapcsolata továbbra is megmaradt, amint a bécsi *Magyar Hírmondó* fejléce bizonyítja. Egyik legelső, jelzett munkája éppen ennek a bécsi magyar újságnak fametszetes fejléce, de több más díszítmény is tőle származik az újság füzeteiben. Gritner, de más illusztrátorok esete jól mutatja azoknak az irodalomszervezőknek szerepét, akik a magyar nyelv fejlesztésén, a magyar irodalom pártolásán munkálkodtak. De jelentős szerepet játszanak azok a kiadók és nyomdák is, amelyek kiadványaikat illusztrációk révén akarták a közönséggel megkedveltetni.

Már a nyolcvanas évek végétől kezdve a magyarországi nyomdák kiadványaiban sorra megtalálhatók a Gritner névvel jelzett fametszetű díszítő motívumok, vagy az azokról készített öntvények lenyomatai, így például a Pozsonyban és Kassán kiadó Landerer Mihály, a Pozsonyban és Komáromban dolgozó Weber Simon Péter, a Vácon és Nagyváradon egyaránt működő máramarosi Gottlieb Antal, a Debrecenben, Nagyváradon, sőt még Miskolcon is dolgozó Szigethy Mihály, a kolozsvári és szebeni helynevekkel kiadó Hochmeister Márton, a pesti Trattner Mátyás és a győri Streibig József könyveiben.

Egyik legsikerültebb munkája az a két magyar témájú, egész oldalas metszete, amely a Szent Jobbot és Szent István királyt ábrázolja, amint koronáját felajánlja Szűz Máriának¹⁵²⁰ a váci Gottlieb-nyomdából.

Gritner 1790-ben így annak a Kömlei Jánosnak a *Szükségben segítő könyvéhez* készített illusztrációkat, aki Szacsvayék írói köréhez tartozott. A „Stáhel József és Kilián könyv-Árossnál” megjelent kötetben Gritner mintegy ötven képecskét másolt a német eredetiből¹⁵²¹ úgy, hogy az alakokat és környezetüket megmagyarította.

1518 *A' Jehovától...* című temetési beszédgyűjtemény (Nagyenyed 1768)

1519 VAYERNE ZIBOLEN Ágnes: *Gritner J. magyarországi munkásságának körvonalai = Ars Hungarica* 9. 1981. 225–231.

1520 Mindkettő SIMONCHICH, I.: *Oratio de reliquiis Sanctorum* című nyomtatványban (Vacii é. n. Gottlieb), valójában a metszeten évszám is található: 1796.

1521 BECKER, Rudolf Zacharias: *Noth und Hülfsbüchlein für Bauersleute...* (Sulzbach 1789) <https://doi.org/11588/digit.38842>

191. Gritner szignójával ellátott fametszetű fejléc – ez a könyvdíszre megvolt a veszprémi Streibig- és a pozsonyi Patzkó-nyomdának is

A bécsi irodalomszervező, művészetpártoló hazafias körnek egyik későbbi tagja, Márton József is tevékeny részt vett Gritner foglalkoztatásában. Az 1810-es években egyike volt Gritner megbízóinak. Márton gondozásában jelentek meg Bécsben Csokonai Vitéz Mihály versei, Anton Pichler nyomdájában. Az *Anakreoni Dalok* és a *Dorottya* címlapján is a címlap-illusztráció rézmetszet, amely stílusjegyei alapján bizonyára Gritner rajza alapján készült.¹⁵²² Ugyanígy Fazekas Mihály *Lúdas Matyija* ugyancsak bécsi 1817-es kiadásának illusztrációi.¹⁵²³ Ezeknek a korai 19. századi magyar irodalmi alkotásokat kísérő korabeli ábrázolások erénye nem a metszettek színvonala, hanem a mondanivalóval való azonosulás, a környezet és a figurák pontos megfigyelésén alapuló rajz. Bár Gritner könyvdíszei és illusztrációi alapján több évtizedes magyarországi jelenlétére kell következtetnünk, életkörülményeiről alig tudunk valamit. Lakóhelye Bécs, Pozsony, alkalmanként talán Győr vagy Pest is lehetett. Működésének legkorábbi nyoma, amint láttuk, 1780 volt, legkésőbbi pedig 1817.

Ugyanakkor eddig soha nem látott mértékben megnőtt a rézmetszetes illusztrációk, ábrák, térképek alkalmazása. A rézmetszetes illusztrációk a 18. századi könyvekben leggyakrabban címlapelőzékként láthatók: ez az elhelyezés az előző századokhoz képest újdonság. A kép a könyv tartalmát előlegezi, lényegét foglalja össze képi formában. Egyre gyakoribbak a rézmetszetű ábrák, illusztrációk, portrék.¹⁵²⁴ A külön lapra nyomtatott illusztrációk, arcképek, városképek, térképek akár külön is árusíthatók voltak, és nem alkottak olyan szerves egységet a hivatásos mesterek mellett a rézmetszés mint amatőr tevékenység is divatba jött. A Ratio Educationis egyik követelménye volt, hogy a városokban rajziskolák is létesüljenek. Tudunk ilyenről Pozsonyban, Sopronban, Temesváron és szinte minden, középfokú oktatási intézménnyel rendelkező városban. Itt a diákok a kalligráfiát, rajzolás, szemléltető ábrák készítését tanulták, és tanáraik általában Bécsben végzett rézmetszők voltak.

¹⁵²² CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Anakreóni dalok* (Béts 1813, Márton József kiad.) és CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Dorottya* (Béts 1813, Márton József kiad.)

¹⁵²³ FAZEKAS Mihály: *Lúdas Matyi* (Béts 1817, Pichler Antal betűivel)

¹⁵²⁴ A könyvekben található rézmetszeteket is regisztrálja: PATAKY Dénes: *A magyar rézmetszés története*. A debreceni nyomdához kapcsolódó rézmetsző tevékenységről lásd TÓTH Béla: *A debreceni rézmetsző diákok*.

Különleges ebből a szempontból Debrecen, ahol az 1794–1817 közötti években a diákok rézmetszőtársaságot alapítottak, ahol egyidejűleg többen is foglalkoztak rajzolással, betűmetszéssel és -öntéssel és rézmetszéssel. Már a korábbi évtizedekben is volt hagyománya Debrecenben a rajzolásnak, rézmetszésnek, mert a rajzolás művészete már kollégiumi tantárgy volt. A rézmetsző diákok munkájuk eredményét egyrészt a debreceni városi nyomdában készült tankönyvekben látni, de saját nyomdát is felállítottak, ahol munkáikat kinyomtathatták és árusíthatták. Itt készült az első magyar nyelvű kéziatlasz (1800) és többek között egy természetrajzi könyv 19, állatokat ábrázoló képtáblája. A társaság legaktívabb tagja, Erös Gábor betűmintát is közreadott (1811), amelyből betűket is öntött. Innen indult a későbbi neves térképkészítő rézmetsző Karacs Ferenc is.

A 18. században már nem csak külföldi vagy átmenetileg hozzánk látogató, és itt alkotó művészek dolgoztak magyar megrendelésre. Megnőtt a kereslet a rézmetszés mint alapvetően a polgárság igényeit kiszolgáló díszítőművészet iránt. Konjunktúrája különösen a 18. század második felétől érződik. Megjelentek a magyar rézmetszők, és egyre több művész akadt, aki a rézmetszés mesterségét, a könyvek és folyóiratok illusztrálását, a térképkészítést választotta élethivatásul, mint Gottfried Prixner, Czetter Sámuel, Karacs Ferenc, Beregszászi Pál. A 18. század két legkedveltebb, legtöbbet foglalkoztatott rézmetsző-illusztrátora Binder János Fülöp és Zeller Sebestyén volt,¹⁵²⁵ a 19. század elejének pedig Karacs Ferenc és Blaschke János. Nekik köszönhetően vált a rézmetszet a közönség széles rétegei számára szükségletté. Személyükkel és munkásságukkal részletesebben foglalkozunk.

Binder Pozsonyban született, tanulmányait a bécsi Képzőművészeti Akadémián végezte, itt is házasodott meg. Felesége, Gruber Éva is grafikus volt, és egyik házassági tanújuk Bécsben a budai nyomdász, Landerer Lipót Ferenc volt. Ismeretségük tehát már Binder Budára költözése előtt fennállt, kettejük szoros együttműködése 1761-ben kezdődött, amikor Binder már Budán élt. Számos városkép, címeres levél mellett nagyszámú szentképet is metszett, a budai Landerer-nél ő készítette a máriaradnai kegykép történetét bemutató *Virágos berkes hegy* 1762-es, rézmetszetű képsorozatot.¹⁵²⁶ (Ennek a közkedvelt áhítatossági könyvnek fametszetsorozattal illusztrált kiadásai ismertek.) Binder a budai 1762-es kiadáshoz címlapelőzőket és teljes képsorozatot is metszett. Bindernek Budán saját műhelye volt, ahol több rézmetszőt alkalmazott.

Számos városképes céhlevél őrzi metszeteit, érdekes, hogy megbízásait sok helyről kapta, Komáromtól Aradig, Eszékig. Az 1770-es években különösen sokat foglalkoztatták, legfőbb tevékenysége volt, hogy az 1777-ben Budára költözött Egyetemi nyomda számára számtalan illusztrációt készítsen. A Landerer-nyomdán kívül dolgozott más pest-budai tipográfiák számára is, de megrendelői között találni az egri, esztergomi, kalocsai, kassai, győri, székesfehérvári, pozsonyi és veszprémi nyomdákat is. Ennek oka, hogy rendkívül széles a szakrális vonatkozású grafikai tevékenysége. Ezért a katolikus nyomdák előszeretettel bízták meg szentképek,

¹⁵²⁵ RÓZSA György: *Grafikatörténeti tanulmányok. Fejezetek a magyar vonatkozású grafikai ábrázolások múltjából*. Budapest, 1998.

¹⁵²⁶ BÁNFI Szilvia: *Binder János Fülöp metszetei a máriaradnai kegyképről a budai Landerer-nyomda kiadványaiban (1762–1771) = Művészettörténeti Értesítő*, 65. 2016. 99–111.

192. Rézmetszetű könyvillusztráció Zeller Sebestyéntől:
a posta allegóriája

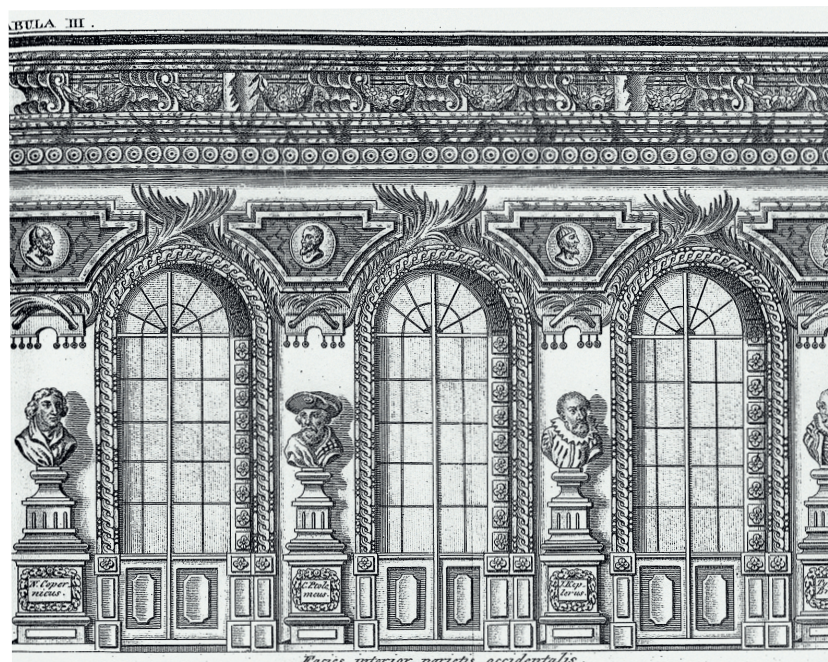
oltárábrázolások, kegyképek megtervezésével. A budai Egyetemi nyomdában 1790-ben megjelent *Officium Rakocianum*hoz¹⁵²⁷ ő készítette a rézmetszetű illusztrációkat. A veszprémi Számmer-nyomda a *Természet históriájához* rendelt tőle illusztrációkat.¹⁵²⁸ Tankönyvek mellett szépirodalmi munkákat is illusztrált, a fordításoknál az eredeti metszeteket átdolgozta. Schönwisner István római emlékekről írt munkájában tőle származnak a római mér földkőről készült metszetek, amelyeknek rézlemeze ma is megvan.¹⁵²⁹ Ennek a termékeny művésznek ma 388 rézmetszetét ismerjük.

Zeller Sebestyén élete nagy részét Pozsonyban töltötte, rézmetsző munkái 1740 és 1777 között ismertek. A *Pressburger Zeitung* hirdetései szerint rézmetszeteit Johann Michael Landerer helybeli nyomdász árulta. Második felesége is rézmetszőként működött, és házassági tanújuk is egy bécsi réznyomtató volt. A pozsonyi Landerer-nyomdában kiadott *Dávid király zsoldáraihoz* a Dávid királyt hárfával ábrázoló címlapelőzőket Zeller felesége, Barbara Zellerin

1527 KNAPP Éva: Egy XVI. századi népszerű imádságoskönyv: az *Officium Rákócziánium* története = MKsz 113 (1997), 149–166., II. uo., 282–298. és uó: *Officium Rákócziánium: az I. Rákóczi Ferencről...* 77. sz.

1528 *Természet história a gyermekeknek*, melyet RAFF György Kristián után... a maga költségén magyarul kiadott, és ki-nyomtatott Fábián József 14 réztábla rajzolattal. Veszprém, Számmer, 1799.

1529 SCHÖNWISNER, St.: *Romanorum iter per Pannoniae* (Buda 1780–1781, typis Universitatis)

193. A gyulafehérvári Batthyaneum csillagvizsgálóról készült metszetek egyike Quirin Mark bécsi rézmetszőtől

szignálta.¹⁵³⁰ Tudományos könyvek mellett vallásos könyveket is szívesen illusztrált, amelyek között olyanok is vannak, amelyek saját rajzai alapján készültek. Leginkább a pozsonyi nyomdák és kiadóktól kapta megbízásait, Royernek és Landerernek dolgozott legtöbbet, de emellett a kassai akadémiai nyomda és a pesti Eitzenberger-nyomda számára is. A könyvillusztrációk mellett alkotásai között mesterlevelek, látképek, síremlékek szerepelnek. Legtöbb műve azonban szakrális jellegű grafika, és leginkább nyugat-magyarországi vonatkozásúak.

Első pozsonyi illusztrációsorozata a *Vier Bücher von der Nachfolge Christi* című német áhítatossági munka számára készült.¹⁵³¹ Ugyancsak az 1745-ös évben készítette Esterházy József castrom dolorisának képét, Pozsonyból datálva, a *Vég nélkül való nagyság* című műben.¹⁵³² Metszetei változatos témájúak, így az *Einleitung zum universal... Post-Recht* című, a postai szabályozásról szóló munkához, a posta allegóriájának A. Rosier a rajzolója, Zeller a metszője.¹⁵³³ Megörökítette többek között a pozsonyi, homok-komáromi, kolozsvári, makkosmáriai Mária-kegyképeket. Térképet metszett Tomka-Szászky János pozsonyi professzor *Introductio in geographiam Hungariae* című munkájához.¹⁵³⁴ Binder Jánoshoz hasonlóan ő is készített illusztrációsorozatot az *Officium Rakocianum*hoz, annak 1770-es kassai kiadásához.¹⁵³⁵ Egyik leg-

1530 *Szent Dávid soltári* (Pozsony 1770, Landerer)

1531 (Pressburg 1745, zu finden bey Christoph Spaiser)

1532 (Pozsony 1745, Royer Ferenc Antal)

1533 (Pressburg 1749, Royer)

1534 (Pozsony – Kassa 1777, Landerer)

1535 *Officium Rákóczianum sive varia...* (Cassovia 1770, typ. Acad.) lásd KNAPP Éva: *Officium Rákóczianum: az I. Rákóczi Ferencről...* 57. sz.

ismertebb alkotása Mikovinyi Sámuel képmása Pozsony látképével Bél Mátyás *Compendium* című művének előzéklapján.¹⁵³⁶ Mintegy 140 rézmetszete ismert ma, köztük kamarai térképek, portrék,¹⁵³⁷ allegorikus könyvdíszek.¹⁵³⁸

Az erdélyi nyomdák közül a kolozsvári jezsuita akadémiai nyomda tűnt ki számos, rézmetszettel is illusztrált könyvével, ezek egy része azonban a nagyszombati kiadások átvétele volt. Úgy látszik, hogy a Batthyány Ignác erdélyi püspök székhelyén, Gyulafehérvárott működő püspöki nyomda kiadványai az alapító-tulajdonos bibliofil ízlését tanúsítják. A nyomdában megjelent *Leges ecclesiasticae Regni Hungariae* rézmetszetű pecsétábráit az egri Tischler Antal metszette,¹⁵³⁹ akit a főpap még bizonyára egri prépost korából ismert. Mártonfi Antal *Initia astronomica* című reprezentatív kiadványa címlapját a kolozsvári Johann Baptist Simon allegorikus kompozíciója díszíti, a kötet mellékleteként pedig a Batthyaneum épületében lévő csillagvizsgálóról, annak felszereléséről, gazdag díszítéséről Quirinius Mark bécsi rézmetsző táblái tanúskodnak. Tischler Antal egyébként számos egri könyv díszítésében is részt vett 1756 és 1777 között, így rézbe metszette Szent Bonaventúra és Duns Scotus arcképét,¹⁵⁴⁰ és rézmetszeten örökítette meg az egri „öreg” templom Mária-kegyképét.¹⁵⁴¹

Czetter Sámuel (1765–1829 körül) 1783–1784-ben a bécsi Képzőművészeti Akadémián tanult, Jacob Matthias Schmuzer tanítványaként. Éveken keresztül Bécsben élt, egyike volt Görög Demeter és Kerekes Sámuel pártfogoltjainak. Metszetei rendszeresen jelentek Görögék újságában, a *Hadi és Más Nevezetes Történetekben*, mint II. József ravataláról készült metszete 1790-ben. Dolgozott más bécsi magyar lapoknak is, így a *Magyar Kurír*nak. Megrendelői között volt a Széchényi és a Teleki család is, egyik legismertebb portréja Széchényi Ferencé (1798) és Teleki Sámuelé, ez utóbbi a Teleki-könyvtár nyomtatott katalógusának címlapelőzéke (1796).¹⁵⁴² Munkái között ismert festmények rézbe metszett másolatai is szerepelnek, emellett tájképek, viseletrajzok, térképek. Korabinszky Magyarország atlaszához (1804), Prixnerrel együtt ő is készített térképlapokat.¹⁵⁴³ 1805 és 1809 között a budai Egyetemi nyomdának is dolgozott: tőle származnak az *Officium Rakocianum* 1806-os kiadásának pontozott modorú rézmetszetes illusztrációi.¹⁵⁴⁴ 1809-ben Sándor orosz cár meghívására Szentpétervárra költözött, onnan 1819-ből datált metszetei ismertek, de további életútja bizonytalan.

1536 (Pozsony 1753, Landerer).

1537 Például Padányi Bíró Márton arcképe a *Compendiosa genuina* című mű címlapelőzéke (Jaurini 1760, Streibig), I. Lipót és I. József portréja 1760 körül.

1538 RÓZSA György: *Grafikatörténeti tanulmányok. Fejezetek a magyar vonatkozású grafikai ábrázolások múltjából*. Budapest, 1998.

1539 *Leges ecclesiasticae Regni Hungariae I.* (Gyulafehérvár 1785) = PETRIK I 194

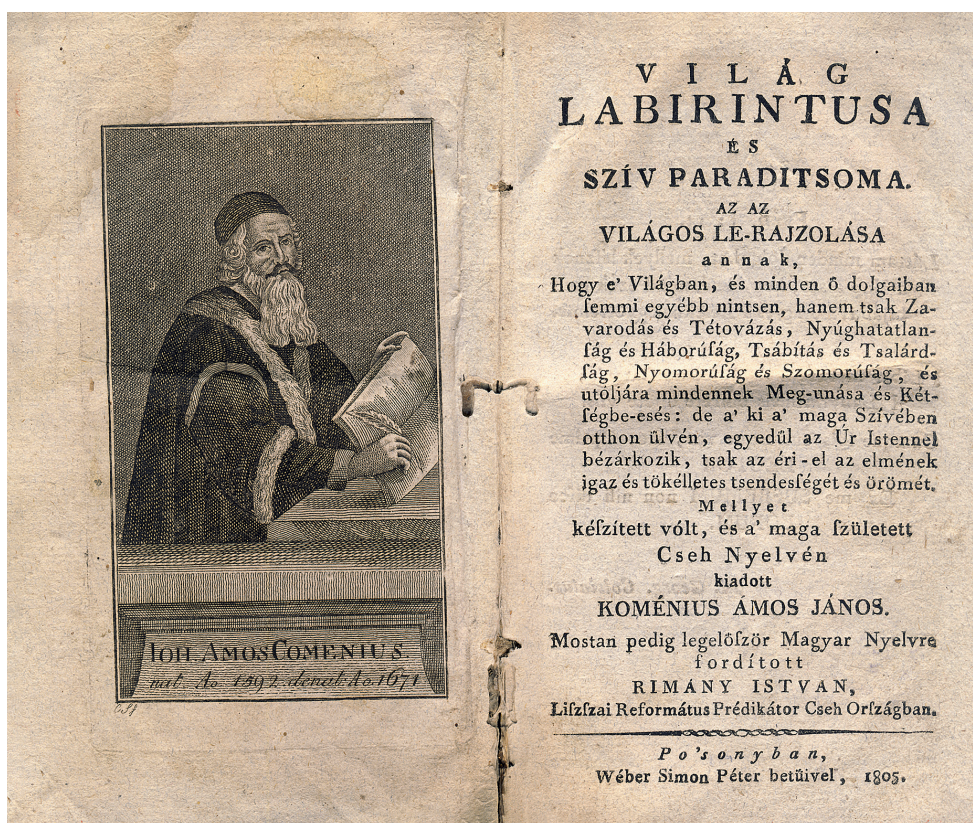
1540 A Szent Bonaventúra és Duns Scotus képét tartalmazó könyveket nem sikerült azonosítani.

1541 A Mária-kegyképet tartalmazó egri könyvet nem sikerült azonosítani.

1542 *Bibliotheca Samuelis Teleki de Szék pars prima: Auctores classicos*. Viennae, 1796. Excud. Fr. Markid. Pulio, typ. per Sam. Falka Bikfalvenssem sculptis in typogr. Baumeister.

1543 KORABINSKY, Johann Matthias: *Atlas regni Hungariae portatilis* (Wien, 1804) Az atlaszban 60 térkép van.

1544 *Officium Rakocianum seu varia pietatis...* (Buda 1806, typ. Universitatis) lásd KNAPP Éva: *Officium Rákócianum: az I. Rákóczi Ferencről...* 87. sz.

194. J. A. Comenius arcképe, Czetter Sámuel rézmetszete

A cseh származású, de élete nagy részét Pozsonyban töltő Johann Nepomuk Schauff (1757–1827) pályája is Bécsben kezdődött, ahol a Képzőművészeti Akadémiát látogatta, majd a pozsonyi rajziskola tanára lett.¹⁵⁴⁵ Ezt az állami hivatalát mindvégig megtartotta, bár emellett könyvkiadással, könyv- és metszetárusítással és művészeti szakírói munkásságával is hozzájárult Pozsony század végi kulturális életéhez. *Theorie der Säulenordnungen* című munkájában¹⁵⁴⁶ a „magyar nemzeti” jelleget akarta kifejezésre juttatni, például huszárcsákóra emlékeztető oszlopfőterveivel. *Beiträge zur Kunstgeschichte Ungerns* című írása egyike első művészettörténeti tanulmányainknak.¹⁵⁴⁷ Mint képzőművészt, különösen foglalkoztatta II. Lipót pozsonyi magyar királlyá koronázása mint látványosság. Reprezentatív kötetben örökítette meg a koronázás emlékét,¹⁵⁴⁸ rajzai között szerepel a Szentkorona rajza is, amelyet a koronázás alkalmából nyilvánosan bemutattak. Könyvkiadóként az almanach formátumot részesítette előnyben, és saját mű-

1545 V. ECESEDY Judit: *Egy pozsonyi könyvkiadó és rézmetsző: Johann Nepomuk Schauff (1757–1827) = Művészettörténeti Értesítő*, 65 (2016). 113–127.

1546 SCHAUFF, J. N.: *Theorie der Säulenordnungen* (Pozsony 1790). Illusztrációit Schauff rajzai alapján I. Alberti metszete rézbe.

1547 SCHAUFF, J. N.: *Beiträge zur Kunstgeschichte Ungerns = Zeitschrift von und für Ungern zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur*, 1804.

1548 SCHAUFF, J. N.: *Die Feyerlichkeiten bey der Krönung seiner kaiserlich-königlich-apostolischen Majestät Leopold des Zweyten...* Pressburg – Wien, 1790. Schauff – Alberti.

veit maga illusztrálta, a fametszetű és rézmetszetű képek egyaránt tőle származnak. Utolsó, építészeti témájú értekezése Bécsben, Anton Dollnál jelent meg,¹⁵⁴⁹ ugyanannál a kiadónál, aki Blaschkének is számos megbízást adott. Művei között szerepelnek portrék, mint Karl Gottlieb Windisch arcképe, ennek rajzolója volt Schauff, metszője J. Gerstner volt. (1791), rézmetszetű illusztrációkat készített Ludwig Franz Bilderbeck *Ciane vagy-is szerentse játéka* című könyvéhez, amely saját kiadásában, saját nyomdájában készült.¹⁵⁵⁰

Bizonyos tekintetben hasonló Schauffhoz mint művészeti szakíróhoz Beregszászi Pál (1790–1865) munkássága, aki különösen a műszaki tankönyvkiadás kezdetei szempontjából érdemel figyelmet, tekintve, hogy tankönyveinek szemléltető ábráit maga rajzolta és maga metszette rézbe.¹⁵⁵¹ A debreceni református kollégium diákjaként az ottani rézmetsző diákok társaságának irányadó tagjait, mint Erös Gábor és Papp József, már nem ismerhette, mert 1806-ra már eltávoztak Debrecenből. Ezért a rézmetszést nem is ott tanulta, hanem Pesten, Karacs Ferencnél, aki maga is egykor debreceni rézmetsző diák volt. Beregszászi debreceni tanári működése az országszerte felállított vasárnapi rajziskolákkal függ össze, amelyek látogatását az inasok számára, különösen bizonyos foglalkozásokban, kötelezően előírták. Debrecenben a céhbe lépés feltételei között szerepelt már 1800-ban, 1813-ban pedig önálló debreceni rajziskola is létesült, amelyet a református kollégium teljes erővel támogatott. 1819-ben Beregszászit a kollégium a rajzolás professzorává nevezte ki, és még ebben az évben megjelent első tankönyve az építéset tanításához,¹⁵⁵² amely különösen szívügye volt. (Érdekes, hogy Schauffhoz hasonlóan Beregszászi is írt későbbi éveiben egy könyvet a magyaros oszloprendekről.) 1823-ban *A szabad kézzel való rajzolás tudományának kezdete* című, tizenkét saját, rézmetszetű táblával illusztrált tankönyve jelent meg a debreceni városi nyomdában,¹⁵⁵³ két évvel később egy másik, építészettel kapcsolatos tankönyve.¹⁵⁵⁴ Tankönyvei, úttörő témájuk mellett, műszaki tankönyvkiadásunk remekei.

A 18. század végének, 19. század első évtizedeinek jelentős rézmetszője Johann Gottfried Prixner, aki mint Lipszky János Magyarország térképének metszője tűnt ki. Pozsonyi evangélikus polgárcsalád tagjaként a nagy hírű pozsonyi evangélikus líceumban tanult, ahol különös hangsúlyt fektettek a földrajz és a honismeret tanítására. A család rokoni kapcsolatban állt a helybéli evangélikus gyülekezet több befolyásos polgári családjával (távolról Bél Mátyással is). Prixnert is elküldték, az iskola hagyományainak megfelelően, „magyar szóra”. Rajzoló pályájára

1549 SCHAUFF, J. N.: *Grundbegriffe zur schönen Baukunst und Schicklichen Anwendung ...* Wien, 1806 im Verlag bey Anton Doll.

1550 BILDERBECK, L. F.: *Ciane vagy-is szerentse játéka* (Pozsony 1794, Schauff). A képek rajzolója a bécsi Kininger volt.

1551 DUNKA Sándor: *Az építéset és a rajz tanítása Debrecenben a XIX. század első felében. Beregszászi Pál munkássága = Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve, XXVIII., 2002. 33–59.*

1552 BEREGSZÁSZI Pál: *Az építés tudománya azon része, amelyben az építésre teendő költségek számbavétele, adódik elő.* (Debrecen, Tóth F. ny., 1819).

1553 BEREGSZÁSZI Pál: *A szabad kézzel való rajzolásnak kezdete* (Debrecen, Tóth F. ny., 1823).

1554 BEREGSZÁSZI Pál: *Az építés tudományának azon része, melybenn az épületeknek erős és alkalmas volta adódik elő.* (Debrecen, Tóth F. ny., 1825).

valószínűleg a Mária Terézia idejében alapított rajziskolák voltak hatással, és feltételezhető, hogy a bécsi Képzőművészeti Akadémián tökéletesítette rajztudását, és tanulta a rézmetszést. Bécsbe később még visszatért, de dolgozott Varsóban és Lembergben is. Bécsi tartózkodását követően hosszabb ideig szülővárosában, Pozsonyban élt, majd végleg Pesten telepedett meg.

Rajz- és rézmetszői tehetsége mellett az evangélikus értelmiségi közegbe való beágyazottsága is hozzájárult ahhoz, hogy Lipszky János térképének rézbe metszésével megbízták. A megállapodás a térképet rajzoló Lipszky és a metsző Prixner között már 1799-ben megszületett, majd aktualizálták 1804-ben.¹⁵⁵⁵ Közvetítőként és mentorként szerepet játszott Schedius Lajos egyetemi tanár, korábban szintén pozsonyi diák. A Lipszky-féle térkép elkészítése bizonyos mértékig evangélikus vállalkozásnak látszhatott. Hogy fogalmat alkothassunk a munka méretéről: a *Mappa generalis* együttesen mintegy négy négyzetméter területű térkép Magyarország első, felmérésen alapuló térképe.¹⁵⁵⁶ A térkép tizenkét szelvényének metszésében részt vett Prixner mellett Karacs Ferenc is.

Pozsonyi és pesti kiadóktól egyaránt kapott megbízást rézmetszetű illusztrációk készítésére, többek között Joseph Leyrer pesti kiadó is megbízta az általa összeállított *Die Stadt Pest und ihre Gegend* című könyvének látképekkel való illusztrálására.¹⁵⁵⁷ Alkotásai között arc képeket, céhleveleket, látképeket egyaránt találunk. Különösen érdekes Prixner képes hirdetése, amelynek felső részén rézmetszőt látni munkában, alsó részén pedig a szöveges hirdetést.¹⁵⁵⁸

A korszak egyik legismertebb rézmetszője Karacs Ferenc (1770–1838) főleg mint térkép-metsző volt rendkívül termékeny, ezért könyvillusztrátori tevékenysége kevésbé ismert.¹⁵⁵⁹ Egyike volt a debreceni rézmetsző diákoknak, és az egyetlen, aki egész életében ezt a hivatást gyakorolta. A térképek rézbe metszését is ott kezdte meg. Tanulótársai közül Márton József, a későbbi bécsi tanár és nyelvész, valamint Pethe Ferenc Karacs későbbi pályáját is támogatta. Tanárai biztatására választotta a rézmetszői pályát, és tudását Bécsben tökéletesítette. Itt került kapcsolatba a bécsi *Magyar Hírmondó* szerkesztőivel, Görög Demeterrel és Kerekes Sámuellel, akik, amint láttuk, a fametsző Gritner pályáját is egyengették. Az újság több rézmetszőt taníttatott és alkalmazott abból a célból, hogy az összes előfizetőnek elkészíttessék és megküldhessék a Magyarország vármegyéinek térképét. E pártfogoltak egyike volt Karacs.¹⁵⁶⁰ Valamikor 1796 és 1798 között visszatért Pestre, és ettől kezdve haláláig itt élt, és mint kiváló rézmetsző mű-

1555 TÓTH Árpád: *A Lipszky-térkép rézmetszője, Johann Gottfried Prixner = Térképtörténeti Közlemények*, 2016. 73–90.

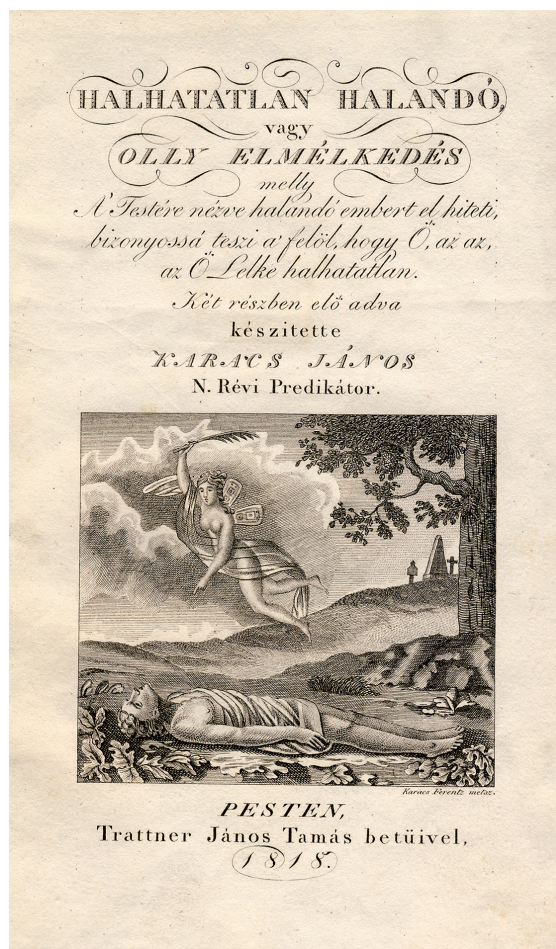
1556 LIPSZKY, Johannes: *Mappa generalis Regni Hungariae partiumque adnexarum Croatiae, Slavoniae et Confinitiorum Militarium, Magni item Principatus Transylvaniae*. Pest (Buda, typis Regiae Universitatis Pestanae, 1806).

1557 (Pest, Trattner, 1803)

1558 Lelőhelye: Budapest Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványtár 26907

1559 FOGTHÚY Krisztina: *Karacs Ferenc rézmetsző tevékenysége a korabeli sajtó tükrében = MKSz 2000*. 94–99.

1560 SZEMZŐ Piroska: *A magyar folyóirat-illusztráció kezdetei = A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve*, 1953. (Budapest, 1954) 153.

195. Karacs Ferenc rézmetszetű címlapképe bátyjának, Karacs Jánosnak a pesti Trattnernél megjelent könyvéhez

vész a város és az ország ismert és megbecsült polgára volt. Pesti lakása a 19. század első évtizedeiben a társasági élet egyik központja lett, hol a kibontakozó magyar művelődés sok kiválósága fordult meg. Pesten készítette el egyik legjelentősebb munkáját, Magyarország térképét, amely Vályi András *Magyar Országának leírása* című, háromkötetes művének mellékleteként jelent meg.¹⁵⁶¹ Több rézmetszetű illusztrációt készített Dugonics András műveihez.¹⁵⁶² Az 1800-as évek elején Lipszky János Magyarország térképének metszésében is közreműködött, Johann Gottfried Prixner mellett. Megbízói közé tartozott a pesti Trattner János Tamás is, aki a *Tudományos Gyűjtemény* VII–XII. kötetének címlapdíszét vele metszette rézbe, amelyen a magyar

¹⁵⁶¹ VÁLYI András: *Magyar Országának leírása. Mellyben minden hazánkbéli vármegyék, városok, falvak, puszták, uradalmak, fábrikák, huták, hámorok, savanyú és orvosló vizek, fürdőházak, nevezetesebb hegyek, barlangok, folyók, vizek, tavak, szigetek, erdők azoknak hollétek, földes urok, fekvések, történettyek, külömbféle természeti tulajdonságaik a betűknek rengye szerint feltalálhatók. I–III.* (Buda 1796–1798).

¹⁵⁶² DUGONICS András: *Szerecsenek* (Pozsony–Pest 1798, Landerer), *úő: Római történetek* (Pozsony–Pest 1800, Landerer) stb.

nemtő látható, aki az ország címerét tartja egyik kezében, másikon égő fáklyát emel magasra, a tudományt és hazaszeretetet szimbolizálva. Ugyancsak Trattnernél jelent meg Karacs János nagyrévi prédikátornak *Halhatatlan halandó* című könyve, amelyhez a rézmetszetű címlapképet testvére, Karacs Ferenc készítette.¹⁵⁶³

Karacs kortársa volt a grafikai művészetek más stílusát képviselő, pozsonyi születésű Blaschke János, akinek tevékenysége az 1790-es évektől az 1800-as évek első harmadáig terjedt. Különösen az antik irodalom által ihletett klasszicista témájú rézkarcokkal tűnt ki.¹⁵⁶⁴ Életének nagy részét Bécsben töltötte ugyan, de szoros kapcsolata volt pozsonyi és pesti kiadókkal. A bécsi Képzőművészeti Akadémiát végezte, ahol az akadémia igazgatója Jacob Schumtzernél és a rajztanárként működő Clemens Kohnnál tanult. Ez utóbbival később több közös munkájuk is volt. Első illusztrációi Ignaz Alberti bécsi nyomdájában Ovidius *Metamorfózisához* készült nyolc rézmetszete volt. De Blaschkét hamar felfedezték a népszerű kalendáriumok és almanachok kiadói is. 1798-ban kapcsolatba lépett Franz Anton Schrömbel kiadóval, aki a pozsonyi kiadódinasztiából származó Anton Doll mellett a későbbiekben a legtöbbet foglalkoztatta. Legfontosabb megbízásait 1800-tól kezdve a bécsi Anton Dolltól kapta, egy antik témájú könyv illusztrációjának elkészítésére, egy 225 rézmetszettel illusztrált díszes kötet a művészetbarátok számára.¹⁵⁶⁵ Nagyszabású megbízatás volt, amikor Doll Blaschkétól rendelte meg a 63 kötetes Wieland-összkiadás illusztrációit.¹⁵⁶⁶

Itthoni munkássága: 1802-ben Ludwig Albrecht Gebhardi népszerű *Magyarország története* számára metszett történelmi jeleneteket, amely Pesten Joseph Leyrernél jelent meg.¹⁵⁶⁷ Pest-budai nyomdák és kiadók számára folyamatosan dolgozott: az ő címlapképe díszíti Himfy *Kesergő szerelem* című költeményeit,¹⁵⁶⁸ és a *Regék a magyar elő-időből*¹⁵⁶⁹ című munkáját, amely 1807-ben a budai Egyetemi nyomdában jelent meg. Más esetben a megbízás nem a kiadótól érkezett: Kazinczy Ferenc ragaszkodott hozzá, hogy *Egyveleg írásaihoz* az illusztrációkat Blaschke készítse. Ezek között volt Kazinczy *Marmontel*-fordítása is, végül Anton von Haykul bécsi kiadó is és Blaschke is késett a munkával, így 1807 helyett csak egy évvel később jelent meg a könyv.¹⁵⁷⁰ Kedvelt illusztrátora volt az almanachoknak is, mint Igaz Sámuel *Hébéje*, Kisfaludy Károly *Aurórája*. Az almanachok szerkesztői ugyanis tisztában voltak azzal, hogy ennek az új műfajnak a hagyományos kalendáriumoknál gyönyörködtetőbbeknek, díszesebbeknek kell lenniük. A mintegy negyven hazai és külföldi kiadó számára dolgozó Blaschke a maga hatáznál több illusztrációjával kiemelkedő alkotója volt a magyar klasszicista és a már kezdődő romantikus stílusú könyvművészetnek.

1563 KARATS Ferenc: *Halhatatlan halandó* (Pest, Trattner János Tamás, 1818) = PETRIK II 327

1564 PAPP Júlia: *Illusztrátorok, írók és könyvkiadók kapcsolata Bécsben és Pest-Budán a 18–19. század fordulóján – Blaschke János rézmetsző munkásságának tükrében* = MKsz 2008. 141–169.

1565 *Iconologie für Dichter...* Wien, A. Doll, 1801.

1566 C. M. WIELANDS: *Sämmtliche Werke*. Wien, Anton Doll, 1811–1823.

1567 GEBHARDI, L. A.: *Geschichte des Reiches Ungarn I–III*, Pest, Leyrer, 1802 = PETRIK I 875

1568 [KISFALUDY Sándor] *Himfy: Kesergő szerelem*. Buda 1801 = PETRIK II 397

1569 [KISFALUDY Sándor]: *Regék a magyar elő-időből*. Buda, Egyetemi nyomda, 1807 = PETRIK II 397

1570 KAZINCZY Ferenc: *Egyveleg írások*. Széphalom [Bécs, Haykul] 1808.

196. Rokokó könyvdísz a pozsonyi Oderlitzky-nyomdából

Főleg a nagyszombati Akadémiai nyomda számára dolgozott Marton Prokes 1730 és 1761 között, és Joseph Jäger prágai származású rézmetsző is nagyjából ugyanekkor: 1742-től 1766-ig Nagyszombatban telepedett le. A 18. század folyamán alkotó magyar vagy Magyarországon letelepedett rézmetszők mellett természetesen továbbra is találkozni szinten minden hazai nyomda kiadványaiban a közismert bécsi mesterek, így Joseph és Andreas Schmutzer, Franz Leopold Schmitner, Jeremias Gottlob Rugendas vagy Leopold Assner munkáival. Ez utóbbi egyébként hosszabb ideig Pozsonyban élt, Johann Nepomuk Schauff elődje volt a pozsonyi rajziskola élén. Franz Leopold Schmitner bécsi rézmetsző számos rézmetszetet készített a nagyszombati Akadémiai nyomda számára, főleg vallásos tárgyú metszeteket, így ő szignálta az *Officium Rakocianum* 1742-es nagyszombati kiadásának illusztrációit, és ugyanezek szerepelnek az 1749-es kiadásban is.¹⁵⁷¹ Ebben a században már nem volt olyan különbség a katolikus és protestáns nyomdák illusztrációhasználatában, bár továbbra is kiugróan nagy mennyiségű rézmetszettel díszített könyv jelent meg a katolikus, elsősorban jezsuita tulajdonú nyomdákban és mindenekelőtt Nagyszombatban. Bizonyos rézmetszetű képsorozatok az előző századból valók, mint az ötven képből álló, magyar szenteket ábrázoló sorozat Hevenesi Gábor *Ungaricae Sanctitatis indicia*¹⁵⁷² című könyvéhez, amelyet az első kiadás után még a 18. században is felhasznált a nyomda a mű új kiadásához, sőt a képek rézlemezei még a nagyszombati Akadémiai nyomda 1773-as leltározása alkalmából is megvoltak. Utódának, a budai Egyetemi nyomdának tulajdonosa és profilja is megváltozott, és más volt a könyvdíszítési gyakorlata. Ebben mindenekelőtt a klasszicista ízlésnek és Bikfalvi Falka Sámuelnek volt szerepe.

Bikfalvi Falka Sámuelre (1766–1826) szombati iskolaévei alatti figyelt fel Neuhauser Ferenc rajztanár, aki a rajzolás felé irányította. Ebben segítségére volt gróf Teleki Sámuel, akinek párt-

¹⁵⁷¹ *Officium Rakocianum sive varia...* (Tyrnaviae 1742, typ. Acad.) lásd KNAPP Éva: *Officium Rákócianum: az I. Rákóczi Ferencről...* 9. sz. Címlap-előzéke F. L. Schmitnertől, a további rézmetszetek szignálatlanok.; Az *Officium Rakocianum* ugyancsak latin nyelvű kiadását (Tyrnaviae 1749, typ. Acad.) lásd KNAPP Éva: *Officium Rákócianum: az I. Rákóczi Ferencről...* 24. sz. A rézmetszetek F. L. Schmitnertől valók.

¹⁵⁷² Nagyszombat 1692 = RMK II 1718

fogásával Bécsbe utazott, és a bécsi Képzőművészeti Akadémiát látogathatta, itt elsajátította rézmetszést is, a betűmetszést pedig a császári-királyi pénzverdében. Betűmetszői munkájának első nagy teljesítménye a Teleki-könyvtár katalógusához¹⁵⁷³ metszett betűk, amelyeket a bécsi Mannsfeld műhelyében öntöttek ki. A katalógus tehát Bécsben, 1796-ban magyar művészek közreműködésével jött létre: Teleki portróját Czetter Sámuel metszette rézbe, a katalógus betűi pedig Bikfalvi Falka Sámuel alkotásai. Bécsből hamarosan meghívták a budai Egyetemi nyomda betűöntődjének igazgatójává, ahol rendkívül magas színvonalú betűmetszés is folyt, Falkának köszönhetően. Az 1810-es 1820-as években szinte az egész ország nyomdái az Egyetemi nyomda betűöntődjéből rendelték betűiket. Betűin kívül nagyszámú rézmetszetű könyvdísz is készített, némelyiket jelezte is F betűvel. Címlapjai elegáns, klasszicista stílusúak. Az általa készített könyvdíszek metszett fejlécek és különféle méretű díszes kezdőbetű-sorozatok. Művészi ízlése évtizedekre meghatározta a budai Egyetemi nyomdában készült könyvek külsejét.

Időközben a nyomtatott könyvek külseje alaposan megváltozott. A 18. század derekáig még jellemző késő barokk, zsúfolt címlapokat az 1770-es 1780-as évek rokokó díszítésmódja, majd előbb az empire, végül korszakunkban a jóval hosszabb uralkodó stílus, a klasszicizmus váltotta fel. Ennek jegyében készültek a magyarországi könyvek a 19. század első harmadában. Jellemzői egyrészt a hangsúlyos, kontrasztos, kissé hosszúkás betűtípusok, a takarékos díszítés és a világos, csak néhány sort tartalmazó címlapok. Gyakran a címlapokra helyezett emblémák, vignetták a klasszicista könyv egyetlen díszei.

Az új nyomdatechnikai módszer, a könyvnyomtatás (litográfia) különösen az illusztrációk sokszorosítása terén hozott forradalmi változást a korábbi fametszet és rézmetszet helyébe. Ez kémiai eljárás alapul: speciális, vízszívó kőlapok kellettek hozzá, a használt kréta vagy festék pedig zsíros anyag, amellyel kőre rajzolva az a rész a vízzel szemben ellenállóvá válik. Feltalálója a prágai Alois Senefelder, aki 1796-ban megkezdett kísérleteit az 1800-as évek elején tökéletesítette. A könyvnyomtatás magyarországi elterjedése az 1810–1820-as években kezdődött. Noha szövegek sokszorosítására is alkalmas volt, elsősorban mégis illusztrációk, szemléltető ábrák készültek ezzel az eljárással.

Bár az idők során a sokszorosított grafikai alkotásait önállóan is előállították és forgalmazták, megőrzésüknek legnagyobb esélye a könyvekben volt. Ugyanígy a hazai sokszorosított grafika régi emlékeinek legfőbb megőrzői a nyomtatott könyvek.

1573 *Bibliotheca Samuelis Teleki de Szék, Pars Prima* (Bécs, 1796).

Könyvtörténeti fogalmak

- antikva* – A napjainkban is használt latin nyomtatott betű. Eredete a 15. századi reneszánsz ősnyomtatványokig vezethető vissza.
- arabesk* – A keleti díszítőművészetből származó, egyszerűsített növényi száraz és levelek lendületes szövevényét tartalmazó díszítmény.
- betű* – A nyomdai betű betűfémből öntött kis fémhasáb, amelynek felső síkjában helyezkedik el a betű képe. A fémhasáb nagysága az úgynevezett betűmagasság.
- betűfém* – Történetileg és helyileg változó összetételű fémötvözet a nyomdai betűk öntésének céljára. Fő alkotórészei az ólom, antimon és ón.
- betűfokozat* – A betű nagysága, amelynek a 18. században egységes mértékrendszere is kialakult. Lényege, hogy a különböző műhelyekben készült betűket egységes betűtestre öntve készítsék és hozzák forgalomba. A betűfokozat mértéke a tipográfiai pont.
- betűkészlet* – A betűtípusoknak valamely nyomda birtokában lévő együttese, amelyben különféle írásmódú (például antikva, kurzív, cirill stb.) és különböző méretű betűsorozatok találhatóak. A régi nyomtatványok meghatározásához, helyhez és időhöz kötéséhez jelentősen hozzájárul az a körülmény, hogy minden egyes régi nyomda felszerelése a betűtípusok jellegzetes együtteséből áll.
- betűmetszés* – Olyan fémmegmunkálási eljárás, amelynek során egy keményfém ötvözetből a betűmetsző a betűk pozitívját (patricát) egyenként kimetszi, ezáltal egyedi darabokat hozva létre. Ezekről készülnek a negatív öntvények (matricák), és végső soron az ismét pozitív, betűfémből öntött nyomtatóbetűk.
- betűöntés* – Az az eljárás, amelynek során a betű negatív képét mutató matrica segítségével a kézi szedésű nyomtatáshoz szükséges ólombetűket előállítják. Betűöntés csak azoknál a régi nyomdáknál folytatható, ahol matrica is volt, tehát a régi magyarországi nyomdák többségében nem. Kivéve azt az esetet, ha a vándor betűöntő hozott magával matricát.
- betűszekrény* – A nyomdai betűk tárolására szolgáló állvány, lapos fiókokkal, amelyek mindegyikét kb. 140 kis rekeszre osztották, ezekből történt a szedés. Ezekben helyezték el egy-egy betűtípus minden jelét: kisbetűk, nagybetűk, számjegyek, írásjelek és kizárások. Latin elnevezése: *casta*.
- casta* → betűszekrény
- cifra* – A könyvnyomtatás kézműipari korszakának kedvelt díszítési eszköze. Olyan könyvdísz, amelyet betűk módjára öntött, apró, összerakható elemekből állítottak össze a kívánt formára, akár mint címlapkeret, akár mint díszléc, záródísz alakjában. Újabb, 19. századi elnevezése a körzet.
- címlap* – A nyomtatványnak az a lapja, amely a műre vonatkozó leglényegesebb adatokat közli, így a szerzőt, a címet és az úgynevezett impresszumatadatokat. Az idők során az adatok közlésének

bizonyos szokáson alapuló rendje alakult ki, amennyiben az impresszum a címlap alján helyezkedik el. Az ősnymtatványok még címlap nélkül jelentek meg: a címlap állandósulása az 1500 körüli évekre tehető.

compactor → könyvkötő

dúc (vagy nyomódúc) – Olyan fatömb, esetleg fémlap, amelynek felső oldalán egy síkban helyezkednek el a festékezést kívánó rajzi elemek, míg a festékezést nem igénylő részek bemélyednek. A dúcot mint iniciálét, díszet, illusztrációt rendszerint a szedett szöveggel együtt nyomtatták, tekintve, hogy ezek mindegyike magasnyomással készült.

faktor – A latin *factor* szó szolgált a nyomdai művezető vagy nyomdavezető megjelölésére. A kézműipari korszakban ő volt a képzett nyomdai szakember a többnyire ebben járatlan tulajdonos mellett.

formátum – A könyvészetben a régi nyomtatványok alakját, nagyságát jelenti, amely attól függően, hogy a nyomtatásra kerülő papírvet hányszor és milyen alakban hajtogatták, illetve vágták el, különböző alakú és méretű lehet. A régi nyomtatványok leírásánál a méretet nem centiméterben, hanem a formátumot jelölő arab számokkal és a kitevőbe tett „o” betűvel (°) adják meg.

füzetjel → ívjel

impresszum – A latin *impressum* szó könyvészeti értelemben azoknak az adatoknak összességét jelenti, amelyek a kiadás vagy nyomtatás helyét, évét, a könyvkiadó és/vagy nyomda, nyomdász nevét adják meg. Ezeket a könyv létrejöttének körülményeire vonatkozó fontos adatokat általában a címlap közli vagy – különösen a Gutenberget közvetlenül követő évtizedekben – a könyv végén található kolofon.

incipit – A kódexeknek és a legkorábbi nyomtatott könyveknek kezdőszava, amely a címlap kialakulása előtt a kódexek és nyomtatott könyvek szövegének azonosítására szolgált.

iniciálé – Díszes kezdőbetű. Írásos munkákban az iniciálé a mű, a fejezet vagy a bekezdés díszes vagy díszített első betűje, amely általában nagyobb a szöveg többi karakterénél. Az iniciálé szó a latin *initialis* szóból származik, melynek jelentése elöl álló, kezdet.

ívfüzet – A papírvéből összehajtogatással és vágással létrejött füzet, amelyből a kézműipari korban a kész könyvet összehordták. Régi nyomtatott könyveknél az ívfüzeteket betűjellel, az íven belül az egyes leveleket a betű mellé nyomtatott számmal jelölték.

ívjel – Az ívjel vagy füzetjel a régi nyomtatványt alkotó füzetek megkülönböztető jelzése, amely leggyakrabban az ábécé nagy- vagy kisbetűjéből és egy szám kombinációjából áll. Ezt mindig a páratlan lap alján helyezték el. A régi nyomdászok és könyvkötők az ívek helyes sorrendbe rakásánál erre, és nem a lapszámra támaszkodtak.

kolláció – A régi nyomtatványok bibliográfiai leírása során a terjedelem jelölésének kiegészítő módja. Tartalmazza a nyomtatványban lévő ívfüzetek betűjelét, azok leveleinek számával együtt.

kolofon – Zárósortok, vagyis a kiadásra vonatkozó különféle adatok közlése a régi könyveknél a könyv végén. Az ősnymtatványoknál elsősorban azokat az adatokat közölte, amelyek később a címlapon kaptak helyet. Címlappal ellátott régi könyveknél is található egy ideig kolofon a könyv végén. Neve a görög tetőpont, csúcs szóból származik.

könyvkötő (*compactor*) – A kézműves korszakban akár a tipográfiához tartozó compactoriában, akár saját, külön műhelyében végezte a nyomdákban általában krúdában kikerült könyvek bekötését.

körzet → cifra

krúda – (cruda) a kinyomtatott, összehordott ívekből álló, még bekötetlen könyv.

lapszámozás – A lapszámozás az olvasót a könyvben való eligazodásban segítő számozás, amely a tartalomjegyzék vagy mutatók alapján a visszakeresést megkönnyíti. A lapszámozás csak a 16. század során kezdett elterjedni. Ekkor rögződött, hogy a könyv leveleinek jobb oldala kapja a páratlan, bal oldala a páros számot. A régi könyvek korában a lapszámozás majdnem mindig fent, a szedéstükör fölött helyezkedik el.

litográfia (könyvnyomtatás) – A görög *lithosz*: kő és *graphein*: írni szóból származik. Kémiai elven alapuló síknyomású grafikai eljárás, amelynél a rajzot sima kőlapra viszik rá. Alois Senefelder német nyomdász találta fel (1797–1798), találmányát később többen továbbfejlesztették. Az ezzel a sokszorosító eljárással létrehozott kép a könyvnyomat vagy litográfia.

makulatúra – Nyomdai selejtpapír, azaz a nyomtatás során elrontott papír, vagy régebbi, a nyomdában visszamaradt kinyomtatott ívek, amelyekből például a könyvek kötéséhez táblákat ragasztottak össze.

matrica – Az acélból, egyedileg metszett patricát vas- vagy rézpálcikába sajtolják, kalapálják, és így megkapják a matricát, ami a patrica negatív mintája. A matricából készül betűöntéssel az ismét pozitív nyomdabetű, amelynek anyaga puhább fém. Matrica segítségével szükség esetén az elkopottak helyébe új betűk önthetők.

nyomdafelszerelés – A főleg fából, kisebb részben fémből készült sajtó, ehhez járult többek között a betűk tárolására szolgáló szedőszekrény a betűkkel, a festéktároló edény és a festékezéshez szükséges labda. A nyomdafelszerelés legjellegzetesebb része volt a betűkészlet, amely különböző méretű ólombetűtípusokból állt, és amelyet a különböző nyomdai cifrák, könyvdíszek dúcai egészítettek ki. Mindezek együttese, ahogy az a nyomtatott könyvön megjelenik, teszi a régi nyomdák kiadványait egyedivé és jól megkülönböztethetővé.

ősnyomtatvány – A Johann Gutenberg nevéhez fűződő, összerakott, majd újra felhasználható, öntött fémbetűkkel készült legkorábbi nyomtatványok elnevezése, amelyek a feltalálásától az 1500. év végéig láttak napvilágot. Latin elnevezése, *incunabulum*, bölcsőnyomtatványt jelent. A korai nyomdászok arra törekedtek, hogy az ősnymtatványok külsejükben a kéziratos könyvekhez, azaz kódexekhez hasonlítsanak. Általában nincs címlapjuk, a nyomtatás és kiadás körülményeire vonatkozó adatokat a könyv végén, a kolofonban találni. Az ősnymtatványokat ritkán pergamenre, általában papírra nyomtatták, és egy részük gótikus (az itáliai reneszánsz) kötésben maradt fenn.

papírmalom – A nyomdák működéséhez fontos volt az elérhető földrajzi közelségben lévő papírmalom, amely a könyv alapanyagát szolgáltatta. A kézműipari korszakban vízkerékkel hajtott papírmalmokban állították elő a rongyalapú papírpépet és az ebből merített papírt. Az első hazai papírmalmok az Erdélyi Fejedelemség területén létesültek. A régi nyomtatványok meghatározásánál segíthet az egyes papírmalmok termékeit megkülönböztető, egyedi vízjel.

patrica – A nyomdabetű acélba vésett formája, amely egyedileg, vésők és reszelők segítségével készült. Azáltal válik sokszorosíthatóvá, hogy vas- vagy vörösréz pálcikába sajtolják, így kapják a matricának nevezett negatívot. A régi magyar nyomdászok *stempelynek* nevezték.

szedéstükör – A könyvnek az a megnyomtatott felülete, amelyet a szöveg a papírlapból elfoglal. Megtervezésénél a nyomdászok azzal is számoltak, hogy az összehajtott ívekből a könyvkötő mennyit vág majd le. Díszes munkáknál a szedéstükör viszonylag kisebb, mint a közönségesebb könyveknél, vagyis nagyobb papírfelület marad üresen.

szedőszekrény → betűszekrény (*casta*)

sztereotípiá – A görög eredetű *stereós* (szilárd) és a *típos* (forma, sablon) szavak összetételéből áll.

A sztereotípiá nyomdai sokszorosító eljárás, amelynek lényege, hogy a kiszedett szövegre képlékeny

nyirkos anyagot (gipszet vagy papírpépet) borítanak, az rápacskolják, majd megszáritják. Megszáradva és megkeményedve negatív képet ad, azaz matrica, majd erről olyan nyomólemezt öntenek, amelyen laponként rajta van a teljes szedéstükör. A papírmaticák vagy a nyomólemezek elraktározhatók, és segítségével bármikor azonos nyomatok, utánnyomások készíthetők, így megtakarítva a betűszedés munkáját.

vándornyomdász – A magyar könyvtörténeti irodalomban korábban meghonosodott kifejezés, amelyet – mintegy a vándorárusokkal azonosítva – azokra a 16. századi magyarországi nyomdászokra alkalmaztak, akik nem egyetlen állandó nyomdahelyen dolgoztak, hanem sűrűn változtatták helyüket.

vízjel (vagy vízjegy) – A papír minőségét vagy a malmot jelölő, rézhuzalból hajtogatott vonalas figura, esetleg betű vagy szám, amely megkülönböztethetővé tette a kézzel gyártott papírt és azonosította a papírmalmot.

Irodalmi hivatkozások rövidítése

Bibliográfiák és adattárak

BRV

Ioan Bianu – Nerva Hodoş (Dan Simonescu): Bibliografia românească veche, I–IV., Bucureşti, 1903–1944.

Busa

BUSA Margit: Magyar sajtóbibliográfia 1705–1849. A Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent, valamint a külföldi hungarika hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. Budapest, 1986, Országos Széchényi Könyvtár

BÚST/19

Klimekova, Agáta – Ondrousková, Janka: Bibliografia územe slovacikálnych tlačí 19. storočia. Zv. I–VII. Martin, 2016, Slovenská národná knižnica

Čaplovič

Čaplovič, Ján: Bibliografia tlačí vydaných na Slovensku do roku 1700. Diel 1–2. Martin, 1972, 1984.

Hung. typ I

V. Ecsedy Judit: A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600. Budapest, Balassi – OSZK, 2004. (Hungaria typographica I.)

Hung. typ II/1

V. Ecsedy Judit: A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei. XVII. század, 1. kötet: Nyugat-és Észak-Magyarországi nyomdák (Közreműk. Farkas Ágnes). Budapest, Balassi – OSZK, 2010 (Hungaria typographica II.)

Hung. typ II/2

Bánfi Szilvia – Pavercsik Ilona – Perger Péter – V. Ecsedy Judit: A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei XVII. század, 2. köt.: Kelet-magyarországi és erdélyi nyomdák, Lőcse, Kassa. Tanulmányok és katalógus – Illusztrációk. Budapest, Balassi K. – OSZK, 2014 (Hungaria typographica II.)

Knihopis

Knihopis českých a slovenských tisků 1501–1800, I–IX. Praha, 1939–1967.

Pataky

Pataky Dénes: A magyar rézmetszés története: a XVI. századtól 1850-ig. Budapest, Közoktatásügyi Kiadóvállalat, 1951.

Petrik

Petrik Géza: Magyarország bibliographiája 1712–1860, I–IV. köt. Budapest, 1888–1892. – V. köt. Pótlások. Szerk. Kojáthy Miklósné. Budapest, 1971., VI. köt. Nyomda- és kiadástörténeti mutató. Szerk. Markos Béla. Budapest, 1972, VII. köt. Pótlások. Szerk. Pavercsik Ilona. Budapest, 1989., VIII. köt. Függelék – Nyomda és kiadástörténeti mutató. Szerk. V. Ecsedy Judit. Budapest, 1991., IX. köt. Pótlások. Szerk. Kovács Eszter és V. Ecsedy Judit. Budapest, 2017., X. köt. Nyomda- és kiadástörténeti mutató. Szerk. Kovács Eszter és V. Ecsedy Judit. Budapest, 2018.

RMK I

Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár, I. Az 1533–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Budapest, 1879.

RMK II

Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár, II. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Budapest, 1885.

RMK III

Szabó Károly – Hellebrant Árpád: Régi Magyar Könyvtár, III. Magyar szerzőktől külföldön 1480–1711 megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok, I–II. Budapest, 1896–1898.

RMK III P

Szabó Károly – Hellebrant Árpád: Régi Magyar Könyvtár, III. kieg: Pótlások, kiegészítések, javítások. Borsa Gedeon irányításával összeállította Dörnyei Sándor és Szálka Irma. Budapest, 1990–1996.

RMK III/18.

Régi Magyar Könyvtár III /XVIII. század. Magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai 1–2. köt. – Alte ungarische Bibliothek. Im Ausland erschienene fremdsprachige Werke ungarländischen Autoren, XVIII. Jh.. Bd. 1–2. (Összeáll. Dörnyei Sándor és Szávuly Mária.) Budapest, 2005–2007, Országos Széchényi Könyvtár

RMNy

Régi Magyarországi Nyomtatványok, 1. Borsa Gedeon – Hervay Ferenc – Holl Béla – Käfer István – Kelecsényi Ákos, 1473–1600, Budapest, 1971; 2. Borsa Gedeon – Hervay Ferenc – Holl Béla, 1601–1635 (Szerk. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc), Budapest, 1983; 3. Heltai János – Holl Béla – Pavercsik Ilona – P. Vásárhelyi Judit, 1636–1655 (Szerk. Heltai János), Budapest, 2000; 4. Heltai János – Pavercsik Ilona – Perger Péter – P. Vásárhelyi Judit, 1656–1670 (Szerk. P. Vásárhelyi Judit), Budapest, 2012.; 5. 1671–1685, szerk. Perger Péter és P. Vásárhelyi Judit (2021-ben előkészületben, de a tételszámokat kötetünkben már közzöltük)

Simon

Simon Melinda: Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1801–1900. – Hungarian printers' and publishers' devices 1801–1900. Budapest, 2012, Balassi K.– Országos Széchényi Könyvtár

Sztripszky

Sztripszky Hiador, Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár című munkájának I–II. kötetéhez. Budapest, 1912; utánnomás: Budapest, 1967.

V. Ecsedy Judit: *Titkos*

V. Ecsedy Judit: *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800*. Budapest, 1996, Borda K.

V. Ecsedy J. – Simon M. V.

Ecsedy Judit – Simon Melinda: *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1488–1800 – Hungarian printers' and publishers' devices 1488–1800*. Budapest, 2009, Balassi K. – Országos Széchényi Könyvtár

Gyűjteményes kötetek és monográfiák

BORSA, Gedeon (Hrsg.): *Alte siebenbürgische Drucke*

BORSA, Gedeon (Hrsg.): *Alte siebenbürgische Drucke (16. Jahrhundert)*. Köln – Weimar – Wien, 1996. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 21.)

Catholice reformare

Catholice reformare. A katolikus egyház a fejedelemség korában. Szerk. DIÓSI Dávid, MARTON József. Budapest – Kolozsvár, 2018.

Crescit eundo

Crescit eundo. Tisztelgő tanulmányok V. Ecsedy Judit 65. születésnapjára. Szerk. SIMON Melinda, PERGER Péter). Budapest, 2011. (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei, 4.)

Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának

Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002. Szerk. DEÉ NAGY Anikó, SEBESTYÉN-SPIELMANN Mihály, VAKARCS Szilárd. Marosvásárhely, 2002.

Erdélyi féniks

Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége. Bev., jegyz.: JAKÓ Zsigmond. Bukarest, 1974.

Érték és értelmezés

Érték és értelmezés. Szerk. BOKA László, SIRATÓ Ildikó. Budapest, 2010. (Bibliotheca Scientiae et Artis 1.)

Ezeréves múltunk

Ezeréves múltunk. Tanulmányok az erdélyi egyházmegye történetéről. Szerk. MARTON József, BODÓ Márta. Budapest – Kolozsvár, 2009.

Fata libelli

Fata libelli: A nyolcvan éves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai. Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Budapest, 2003.; <http://real.mtak.hu/35797>

Gesta typographorum

Gesta typographorum. A hetven éves Borsa Gedeon tiszteletére ajánlják e könyvet barátai és tanítványai. Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Budapest, 1993, Borda K.

HAIMAN, György: *Nicholas Kis*

HAIMAN, György: *Nicholas Kis. A Hungarian punch-cutter and printer 1650–1702* (The creator of the „Janson” type). Budapest, 1983.

HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós*

HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós. A betűművész és a tipográfus. Élete műve betűinek és nyomtatványainak tükrében*. Budapest, 1972.

- HAIMAN György, MUSZKA Erzsébet, BORSA Gedeon: *A nagyszombati kollégium*
 HAIMAN György, MUSZKA Erzsébet, BORSA Gedeon: *A nagyszombati jezsuita kollégium és az Egyetemi nyomda leltára 1773.* Tanulmány és hasonmás. Budapest, 1997.
- Ige-Idők*
Ige-Idők. A reformáció 500 éve. Magyar Nemzeti Múzeum 2017. április 26. – november 5. 1. köt. Tanulmányok. Szerk. KISS Erika, ZASZKALICZKY Márton, ZASZKALICZKY Zsuzsanna. Budapest, 2019.
- IVÁNYI Béla, GÁRDONYI Albert: *A Királyi Magyar Egyetemi*
 IVÁNYI Béla, GÁRDONYI Albert: *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1577–1927.*; a tárgyi emlékek ismertetésével kiegészítve, szerk. CZAKÓ Elemér. Budapest, 1927.
- JAKÓ ZSIGMOND: *Írás, könyv*
 JAKÓ ZSIGMOND: *Írás, könyv, értelmiség.* Tanulmányok Erdély történetéhez. Bukarest, 1976.
- Jubileumi könyv- és nyomdatörténeti*
Jubileumi könyv- és nyomdatörténeti szimpózium legrégebbi folyamatosan működő nyomdánkról – 450 éves a debreceni nyomda. (Szerk. ZENTAI Csilla.) Debrecen, 2011.
- KÄFER István: *Az Egyetemi nyomda*
 KÄFER István: *Az Egyetemi nyomda négyszáz éve: 1577–1977.* Budapest, 1977.
- „Kezembe vészem, olvasom
 „Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem” Emlékkönyv FEKETE Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára. Szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, OLÁH Róbert. Debrecen, 2015, (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai)
- KNAPP Éva: *Officium Rákóczianum*
 KNAPP Éva: *Officium Rákóczianum: az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadásai.* Budapest, 2000, Borda K.
- Kniha*
Kniha. Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry. Martin, Slovenská národná knižnica.
- Könyvek által a világ*
Könyvek által a világ... Tanulmányok DEÉ NAGY Anikó tiszteletére. Szerk. BÁNYAI Réka, SPIELMANN-SEBESTYÉN Mihály. Marosvásárhely, 2009.
- A magyar könyvkultúra múltjából*
A magyar könyvkultúra múltjából. IVÁNYI Béla cikkei és anyaggyűjtése. Sajtó alá rendezte, függelékét összeállította HERNER János és MONOK István, Szeged, 1983.
- „mint az gyümölczös és termett szőlöveszszöc”.
 „mint az gyümölczös és termett szőlöveszszöc”. Tanulmányok P. VÁSÁRHELYI Judit tiszteletére. Szerk. STEMLER Ágnes, VARGA Bernadett. Budapest, 2010.
- Monographia.* Tanulmányok
Monographia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára. Szerk. NYERGES Judit, VERÓK Attila, ZVARA Edina. Budapest, 2016.
- Művelődési törekvések ... Adattár III*
Művelődési törekvések a század második felében. HERPEI János cikkei. Budapest – Szeged, 1971. (Adattár 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, III.)

Ötszáz esztendő

Ötszáz esztendő: tizenegy írás a félévezredes magyar nyomdászatról. BORSA Gedeon tanulmányával. Budapest, 1974.

Summa. Tanulmányok

Summa. Tanulmányok SZELESTEI N. László tiszteletére. Szerk. MACZÁK Ibolya. Piliscsaba, 2007 (Pázmány irodalmi műhely, Tanulmányok)

Szöveg – emlék – kép

Szöveg – emlék – kép. Szerk. BOKA László, P. VÁSÁRHELYI Judit. Budapest, 2011. (Bibliotheca Scientiae et Artis, 2.)

A Telekiek és a kultúra

A Telekiek és a kultúra. A 2016. októberi marosvásárhelyi konferencia tanulmányai. Szerk. BÁNYAI Réka. Marosvásárhely, 2017.

Tipográfia régtől fogva

Tipográfia régtől fogva. A nagyváradi nyomdászat 450 éves története. Szerk. BOKA László, EMÓDI András. Budapest, 2016.

„Üstököst látni”

„Üstököst látni”. Az 1680-as üstökös művelődés- és tudománytörténeti emlékei. Szerk. FARKAS Gábor Farkas, SZEBELÉDI Zsolt, VARGA Bernadett, ZSOLDOS Endre. Budapest, 2017. (Lichniae)

Rövidítések

ELTE BTK	Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Itk	Irodalomtörténeti Közlemények
MKsz	Magyar Könyvszemle
MTA KIK	Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ
MTA ITI	Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézet
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár
OSZK RNYT	Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tára
PPKE BTK	Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar

A képek jegyzéke és forrása

1. A kézisajtó korának fa nyomtatóprése
2. „A könyv” címszó szemléltető ábrája (Comenius, J. A., *Orbis pictus*, Lőcse, Brewer 1685), közli Hung. typ XVII/2, 474
3. A nyomdászat és könyvkereskedelem allegóriája: kolozsvári címlapdísz, Páldi Székely István nyomdász metszete Boehmius, A., *Logica*, Ed. 3. (Kolozsvár, Páldi Székely [Református kollégiumi nyomda] 1764) című könyvéhez, lelőhely: MTA KIK, Kézirattár, Philos. O. 102
4. Az első magyarországi nyomtatvány, a *Chronica Hungarorum* kolofonja a nyomtatás helyéről, idejéről és a nyomdászról (*Chronica Hungarorum*, Bude 1473, Hess), RMNy 2, lelőhely: OSZK RNyT Inc 326
5. A *Chronica Hungarorum* első lapja: a nyomdász ajánlása RMNy 2
6. Ebben a középkori eredetű budavári házban (ma Hess András tér 4.) működhetett Hess nyomdája
7. Részlet Antoninus Florentinus *Confessionáléjának* első szöveglapjáról (Antoninus Florentinus, *Confessionale*, S. I. 1477), RMNy 3, lelőhely: ELTE Központi Könyvtár és Levéltár, Inc 46
8. A Johannes Han által 1480. május 11-én Pozsonyban kiállított bűnbocsánati levél a második magyarországi ősnymdából (Han, Johannes, *Litterae indulgentiarum*, S.I. 1480) RMNy 6
9. Szent Pál levelei: az egyik legkorábbi nyomtatott magyar szöveg (*Epistolae Pauli... az szent Pál...* Krakkó, Vietor-nyomda 1533), RMNy 13, lelőhely: OSZK RNyT RMK I 3
10. Magyarországi nyomdahelyek a 16. században
11. Az első Magyarországon, magyarul nyomtatott könyv, az Új testamentum, egyúttal a leggazdagabban illusztrált 16. századi könyvünk. A címlap keretdíszét négy külön fametszetből állították össze (*Uj Testamentum magyar nyelven*, Sárvár-Újsziget, Abádi-Sylvester 1541) RMNy 49, lelőhely: OSZK RNyT RMK I 15
12. Az első szebeni nyomtatvány: a német nyelvű *Credo* töredéke díszes fametszetű kerettel (*Credo*, Szeben, Városi nyomda, Corvinus–Trapoldner, 1525) S RMNy 6C, lelőhely: Marosvásárhely, Teleki–Bolyai Könyvtár, töredékgyűjtemény
13. Az első szebeni nyomdászok, Valentinus Corvinus és Lucas Trapoldner nevét örökíti meg a C & TR betűcsoport és az 1528-as évszám – egyúttal a legkorábbi hazai nyomdászjelvény, RMNy 435, közli Hung. typ I/463 és Simon, *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon... 1801–1900* (Budapest, 2012), 1. sz. jelvény
14. Szőlőleveles címlapkeret Honterus, J.: *Kirchenordnung aller Deutschen...* című művéhez (*Kirchenordnung*, Brassó [Honter] 1547), RMNy 68, közli Hung. typ I/ 244

15. Brassó lófej pajzsos címere, amelyet maga Honterus metszett, és fennmaradt fadúca, közli Hung. typ I/55
16. A 13. századi tüzesvas-próbák jegyzőkönyve, Kolozsvár babérmagány címérével a Heltai–Hoffgreff-nyomdából (1550) (*Ritus explorandae*, Kolozsvár, Hoffgreff 1550), RMNy 87, lelőhely: OSZK RMK II 47
17. Dobótábla a kolozsvári sorsvető könyvhöz a Heltai-nyomdából, Kolozsvár [1599–1610], RMNy 916 (*Fortuna*, [Kolozsvár 1599–1610]), közli Hung. typ XVII/2, 111, lelőhely: OSZK RNYT RMK I 361b
18. A gyógynövényekről szóló *Herbarium* címlapján az SJR jelű kolozsvári fametsző illusztrációja (Melius Juhász P., *Herbarium, az fáknak ...* Kolozsvár, Heltai 1578), RMNy 413, lelőhely: OSZK RNYT RMK I 141
19. Állatalakos iniciálésorozat darabjai a kolozsvári Heltai-nyomdából, az 1591–1631-es évekből, közli Hung. typ I/ 347
20. Melius Juhász Péter prédikációi, Török Mihály debreceni nyomdász idejéből (Melius Juhász P., *Magyar prédikációk*, Debrecen, Török 1563), RMNy 194, lelőhely: OSZK RNYT RMK I 53
21. A debreceni Komlós András nyomdász kiadványain gyakran látni szőnyegszerű díszítést (Kákonyi P., *Historia*, Debrecen, Komlós 1574), RMNy 341, közli Hung. typ I/409
22. Debreceni öröknaptár 1592-ből (*Cisio magyar nyelven*, Debrecen, Csáktornyai 1592), RMNy 678, lelőhely: OSZK RNYT RMK I 251
23. Bártfa város címere (*Liber bibliothecae Bartphanae*, Bártfa, Gutgesell 1596 körül), RMNy 772, lelőhely: OSZK RNYT RMK II 259a
24. Huszár Gál reformátor és nyomdász énekeskönyve fametszetű kottákkal jelent meg (Huszár G., *Isteni dicséretetek*, Óvár – Kassa – Debrecen, 1560–1561), RMNy 160, [két kép] hasonmás kiad. (Budapest, 1983), lelőhely: OSZK MA 20.561
25. Huszár Gál rézkígyót és horgonyt ábrázoló nyomdászjegye, használata 1561-től kezdve, közli Hung. typ I/ 410 és V. Ecsedy – Simon, *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon... 1488–1800* (Budapest, 2009), 56. sz. jelvény
26. Debrecen címere 1563-as évszámmal, Hoffhalter Raphael metszete, közli Hung. typ I/ 410, 440 V. Ecsedy – Simon, 63. sz. jelvény
27. Hoffhalter Raphael címere, használata 1565–1574 között, közli Hung. typ I/411, 440 és V. Ecsedy – Simon, 44. és 45. sz. jelvény
28. Bornemisza Péter prédikációinak első kötete és kolofonja, amelyből megtudni, hogy nyomtatását Komjátin kezdte és Semptén fejezte be (Bornemisza P., *Első része az evangéliomokból... Komjáti – Sempte*, Huszár–Bornemisza 1573), RMNy 333, lelőhely: OSZK RNYT RMK I 95
29. Bornemisza Péter *Foliopostillájának* címlapja és kolofonja (Bornemisza P., *Prédikációk egész esztendő... Detrekő – Rárbók*, Bornemisza 1584), RMNy 541, lelőhely: OSZK RNYT RMK I 207
30. A *Vizsolyi Biblia*, Mantskovit legnevezetesebb nyomtatványa (*Szent Biblia... ford. Károli Gáspár... Vizsoly*, Mantskovit 1590), RMNy 652, lelőhely: OSZK RNYT RMK I 236
31. Frankovics orvosi könyvének a vízözönt ábrázoló rézmetszete – egyúttal a legkorábbi hazai rézmetszetek egyike. F jelű tábla: Vízözön, közli Hung. typ I/583 (Frankovics G., *Hasznos és fölötte szükséges... Monyorókerék*, Manlius 1588), RMNy 617, lelőhely: MTA KIK, Kézirattár, RM I 4-r 222

32. A nagyszombati Telegdi-nyomda egyik korai kiadványa: Magyarország története (Ransanus, P., *Epitome rerum Hungaricarum...*, Nagyszombat, Telegdi 1579), RMNy 444, lelőhely: OSZK RNYT RMK II 152
33. Fametszetű illusztráció a vimpáci ferences kolostor alapítását megelőző látomásról, S RMNy 767A (1595), közli Hung. typ I/611
34. Az erdélyi románság számára készült cirill betűs nyomtatvány fejléce, közepén a kiadást támogató Báthoryak sárkányfogas címere, közli Hung. typ I/374 (*Palia*, Szászsebes, Serban-Marien 1582), RMNy 519, lelőhely: OSZK RNYT RMK II 170
35. Johann Walo egyetlen kiadványa, amely kérdéses, hogy valóban Pozsonyban jelent-e meg (*Zwo warhafftige Newezeitung*, Pozsony, Walo, 1594), RMNy 750
36. Magyarországi nyomdahelyek a 17. században
37. Áttekintés 17. századi hazai nyomdahelyeinkről
38. A Bártfán megjelent könyv címlapján ugyanazzal az oroszlános magyar címerrel, mint a *Vizsolyi Biblia* (Draskovich J., Prágai A., *Fejedelmeknek serkentő órája*, Bártfa 1628), RMNy 1400, lelőhely: OSZK RNYT RMK I 566
39. Állatfigurák egy bártfai sorsvető könyvből (Bocatus, J., *Hexasticha votiva*, Bártfa 1612), RMNy 1029, közli Hung. typ XVII/ 1, 279–281, lelőhely: OSZK RNYT RMK II 345a,
40. A kassai Schultz-nyomda egyik kiadványa (Alvinczi P.: *Postilla azaz egymásután...*, Kassa, Schultz 1634), RMNy 1566, lelőhely: OSZK RNYT RMK I 634
41. A híres kis alakú lőcsei naptárak egyike Magyarország címerével (*Uj és O Kalendárium 1675-re*, Lőcse), Sztripszky I 2082/268 = RMNy 3973, lelőhely: OSZK RNYT RMK I 1182a
42. Nagy alakú naptár díszes címlapkerettel Lőcseről (Neubarth, J., *Uj és O kalendárium 1676-ra*, Lőcse), RMK I 1200 = RMNy 4030, lelőhely: OSZK RNYT RMK I 1200
43. Lakodalmi köszöntő galambokat ábrázoló képverssel a lőcsei Brewer-nyomdából (Kemmel, J., *Amoris illibati*, Lőcse, Brewer 1664), RMNy 3166, közli Hung. typ XVII/2
44. Az 1680. évi üstökösről készült metszet Zsolnáról (Madevisius, F., *Tractatus Cometographicus*, Zsolna, Dadan 1681), RMK II 1498, lelőhely: MTA KIK, Kézirattár, RM Ir II 219
45. Szív alakban szedett köszöntőszöveg a pozsonyi Gründer-nyomdából (*Ehe-Verbündnuß*, Pozsony, Gründer 1669), RMNy 3604, közli Hung. typ XVII/1
46. Fametszetű illusztráció: Szent Antal a halaknak prédikál. Valószínűleg J. G. Zerweg pozsonyi nyomdász saját metszete (*Officium cum brevi... S. Antonii Paduani*, Pozsony 1677–1678), RMK II 1412 = RMNy 4164, közli Hung. typ XVII/1, 907
47. A pozsonyi Zerweg-nyomda iniciálésorozata az 1675–1676-os évekből, közli Hung. typ XVII/1, 914
48. Korzenski németújvári nyomdász bemutatkozó nyomtatványa (Beythe Imre: *Typographo*, Németújvár, Korzenski 1617), közli MKsz 2011, 99–103, Zvara Edina, RMNy S1143 C, lelőhely: OSZK RMK II 376a
49. Ábécéskönyv a dunántúli reformátusok pápai nyomdájából (*Abecedarium Latino-Hungaricum*, Pápa, Szepesváraljai Bernhard Máté 1630), RMNy 1484, lelőhely: OSZK RNYT RMK I 594a
50. A kolozsvári naptárakat a város színezett címere díszítette 1630 és 1647 között, közli V. Ecsedy – Simon, 69. sz.

51. Kapubejáratra emlékeztető címlapmetszet Kolozsvárról (Némethi M., *Mennyei tárház*, Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel 1673), RMK I 1149 = RMNy 3897, lelőhely: OSZK RNYT RMK I 1149
52. Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomtatványai közül kettő: Tótfalusi Kis Miklós: *Siralmas panasza*, Kolozsvár 1697 és Tótfalusi Kis Miklós *Mentsége*, Kolozsvár 1698, RMK I 1505 és RMK I 1528, lelőhelyük: OSZK RNYT RMK I 1505 és RMK I 1528
53. Az erdélyi szászok törvénykönyvének díszes címlapkerete Szeben város címerével és szebeni iniciálékkal 1684-ből, közli V. Ecsedy – Simon, 83. sz.
54. Az 1680. évi üstökösről nemcsak Zsolnán, hanem Szebenben is kinyomtattak egy értekezést (Schnitzler, J., *Comet-Stern Predigt*, Szeben 1681), RMK II 1494 MTA KIK, Kézirattár, RM II 219
55. Fát ábrázoló nyomdászjelvény Töltési István debreceni nyomdász idejéből (Ross, A., *Virgili evangelizantis...* Debrecen 1684), RMK II 1534 = RMNy 4514, Közli Simon, 7. sz. jelvény, lelőhely: OSZK RNYT RMK II 1534
56. Egy másik, szintén fát ábrázoló nyomdászjelvény a debreceni Kassai Pál nyomdász idejéből (*Alkalmatos időben...* Debrecen 1694), RMK I 1450, közli Simon, 4. sz. jelvény, lelőhely: OSZK RNYT RMK I 1450
57. Ugyanaz a jelenet kétféle ábrázolásban: Comenius *Orbis pictus*ának 1675-ös brassói (Sztripszky I 2078/285 = RMNy 4002) és 1685-ös lőcsei kiadásából (RMK I 1339 = RMNy 4661), közli Hung. typ XVII/2, 1119 és Hung. typ XVII/2, lelőhely: OSZK RNYT RMK I 1173a és RMK I 1339
58. A *Várad Biblia* (Várad – Kolozsvár 1660–1661), RMNy 2982, lelőhely: OSZK RNYT RMK I 970/1. példány
59. Várad címere és a várad könyvek címlapját gyakran díszítő Elzevier-embléma, közli V. Ecsedy – Simon, 93. sz. (használat 1640) és 94. sz. (használat 1650 és 1658 között)
60. A népszerű protestáns kegyességi műnek, a *Praxis pietatis* várad kiadásának rézmetszetű címlapja (Medgyesi P. ford., *Praxis pietatis az az keresztyén...* Várad, Szenci Kertész 1643), RMNy 2042, lelőhely: OSZK RNYT RMK I 751
61. A keresdi várkastély, ahol 1684-től néhány éven át nyomda működött (19. századi metszet)
62. Erdély és a Rákóczi-család egyesített címere gyulafehérvári nyomtatványokon, két változatban, közli Hung. typ XVII/2, 99
63. A gyulafehérvári akadémia számára készült tankönyvek egyike: héber nyelvkönyv (Alsted, J. H., *Rudimenta linguae Hebraicae*, Gyulafehérvár 1635), RMNy 1609, lelőhely: OSZK RNYT RMK II 496
64. Fametszetű kottasorok az Öreg Graduálból (Keserüi Dajka J., Geleji Katona I., *Az keresztyéni üdvözítő hitnek...* öreg graduál, Gyulafehérvár, fejedelmi nyomda, 1636), RMNy 1643, közli Hung. typ XVII/2
65. Comenius jelvénye a sárospataki nyomtatványokon 1651 és 1653 között, közli Hung. typ XVII/2, 682
66. A sárospataki fejedelmi nyomda egyik kiadványa (Pósaházi J., *Igazság istápjja*, Sárospatak, Rosnyai 1669), RMNy 3591, lelőhely: OSZK RNYT, RMK I 1096
67. Református vitairat címlapja, amely nem árulja el, hogy Sárospatakon készült (*Egy Posonból repült huholó bagolynak*, H. n. [Sárospatak, fejedelmi nyomda, 1662], RMNy 3064, lelőhely: MTA KIK, Kézirattár, Ráth 274
68. Nagyszombati kalendárium címlapja 1658-ra, utólag színezett címerekkel és a város látképével (*Kalendárium Kristus Urunk születése után ... 1658*, Nagyszombat), RMNy 2724, lelőhely: OSZK RNYT RMK I 931

69. Lippay György esztergomi érsek fametszetű címere díszíti a Nagyszombatban kiadott gazdasági öröknaptárt (Lippay, J., *Calendarium oeconomicum perpetuum az az ...*, Nagyszombat, Akadémiai nyomda 1662), RMNy 3054, közli Hung. typ XVII/1, 723
70. Pázmány Péter *Kalauzán*ak első kiadása (Pázmány P., *Isteni igazságra vezérlő Kalauz*, Pozsony [Érseki ny.] 1613), RMNy 1059, lelőhely: OSZK RNYT RMK I 443
71. Képes katekizmus Pozsonyból (*Keresztyéni tudomány*, Pozsony, jezsuita kollégiumi nyomda 1624), RMNy 1319, lelőhely: OSZK RNYT RMK I 544
72. Jézus nevét rejtő IHS jelvény a pozsonyi jezsuita nyomdából, közli Hung. typ XVII/1, 433 (1650)
73. Nádasdy Ferenc *Mausoleumán*ak metszetek nélküli pottendorfi kiadása Verdussen nyomdásztól (Pottendorf, Verdussen [Nádasdy-nyomda]1667), RMK III 2397, lelőhely: OSZK RNYT RMK III 2397
74. Katolikus énekgyűjtemény a csíksomlyói nyomdából (Kájoni J., *Cantionale catholicum régi és új...*, Csíksomlyó, Kassai A. 1674), RMK I 1188 = RMNy 4063, lelőhely: OSZK RNYT RMK I 1188
75. Nagy Konstantint és Szent Ilonát a kereszttel ábrázoló, bukaresti eredetű fametszet az erdélyi ortodox érseki nyomdából (*Bucoavna*, Gyulafehérvár 1699), RMK II 1951, közli Hung. typ XVII/2, 1203 (1699)
76. A 18. századi magyarországi nyomdahelyek
77. Áttekintés a 18. századi magyarországi nyomdahelyekről, a nyomdák működési ideje szerint
78. Az első magyarországi hetilap a pozsonyi Royer-nyomdában jelent meg: a latin nyelvű *Nova Posoniensia* 1721–1722-ben, PETRIK VI. 379
79. Royer pozsonyi kalendáriumsorozatának egy darabja, a címlapkeret alján a város látképe (Pozsony 1738), a címlapkeretet a Royer-nyomda 1738–1749 között használta
80. A soproni Siess-nyomda német nyelvű kis katekizmusa (*Kleiner Catechismus D. Petri Canisii*, Sopron, Siess 1774), PETRIK I. 378
81. A győri Streibig-nyomda naptárait az eget kémlelő csillagász képe díszíti az 1753–1761-es években
82. Köleséri Sámuelnek az erdélyi aranybányákról szóló könyve (Köleséri S., *Auraria Romano-Dacica*, Szeben, Városi nyomda, 1717), [két kép] PETRIK II. 479, lelőhely: OSZK 51.147
83. Debreceni zsoldárkönyv fametszetű címlapja a hárfán játszó Dávid királlyal (*A' Szent Dávid királynak száz ötven soltári*, Debrecen, Városi nyomda, Vintze Gy., 1703), PETRIK VII. 74, lelőhely: OSZK RNYT RMK I 1667a
84. Debreceni tankönyv, rézmetszetű címlapelőzékkel, Farkas István rézmetszete (La Placette, Debrecen 1750), PETRIK II. 547, lelőhely: OSZK M 278.094
85. A debreceni fűvészkönyv egyik növényrendszerező táblázata (Diószeghi S., Fazekas M., *Magyar fűvész-könyv*, Debrecen, Városi nyomda, Csáthy Gy. 1807), PETRIK I. 535, lelőhely: OSZK 262.343
86. Református kegyességi mű a kolozsvári református kollégiumi nyomdából (Viski Pál, *Mennyei épület*, Kolozsvár 1767), PETRIK II. 716, és III. 20, lelőhely: OSZK 319.518
87. Az erdélyi törvénygyűjtemény 1779. évi kiadása a kolozsvári református kollégiumi nyomdából (*Compilatae constitutiones... Erdély országnak...*, Kolozsvár 1779, typ. Coll. Reform.), PETRIK I. 662, lelőhely: OSZK 287.952

88. Kolozsvári épületek Páldi Székely István kolozsvári nyomdász és fametsző könyvdíszén, középen a Farkas utcai templom (Kolozsvári S., *Auspiciatissimo connubio...* S. Kemény, Kolozsvár, Ref. Koll. ny., Páldi I. 1768), PETRIK IX. 259
89. Díszcímlap Pápai Páriz Ferenc szótárához. A kép alján a Brewer János nyomdász, nyomdatulajdonos kalligrafikus monogramja, feltehetően I. G. Wolfgang rézmetszete (Pápai Páriz F., *Dictionarium*, Lőcse, Brewer 1708), RMK I 1746, közli V. Ecsedy – Simon, 107. sz. jelvény
90. *Mercurius Veridicus*, II. Rákóczi Ferenc hadiújsága (*Mercurius Veridicus ex Hungaria*, Bártfa, Városi nyomda 1710. február–márciusi szám), PETRIK VII. 332, lelőhely: Evangélikus Országos Gyűjtemény, Könyvtár, R 278-a
91. Könyvdísz a késmárki nyomdából az 1706–1710-es évekből
92. Pázmány Péter Imádságoskönyvének újabb kiadása a nagyszombati nyomdából (Pázmány P., *Imádságos könyv*, 11. kiad. Nagyszombat, Egyetemi nyomda, Buda, 1791), PETRIK III. 60, lelőhely: OSZK 832.450
93. Szűz Máriát ábrázoló csíksomlyói könyvdísz, valószínűleg helyi metszőtől: több évtizedig használták, közli Hung. typ XVII/2, 1187
94. A kolozsvári könnyező Mária-képről szóló könyv a kolozsvári akadémiai nyomda kiadásában (*A kolozsvári könnyező Szűznek históriája*, Kolozsvár 1770), PETRIK III. 570
95. A kolozsvári akadémiai, később püspöki nyomda fejlécei [három fejléc] az 1760–1780-as évekből
96. A nagyváradai szemináriumi nyomda egyik kiadványa (Neumayr, *Okosok hite*, Nagyvárad 1769), PETRIK V. 348
97. Nagyváradai nyomtatvány a szemináriumi nyomda bérlőjétől, Gutmanntól (*Arma gentilitia*, 1801), PETRIK I. 116, lelőhely: OSZK 502.913
98. Balázsfalvi román nyelvű, cirill betűs könyv fametszetű kerettel (*Acatist*, Balázsfalva 1786, Typ. Szeminarulu), BRV 497 és PETRIK V. 18
99. Méhészeti illusztráció az egri nyomdából (Gedde, Angliai méhes, Eger, Bauer 1759), PETRIK I. 877, lelőhely: OSZK 821.540
100. A Cato-mű kiadásának költségeit Barkóczi Ferenc egri püspök viselte. Szövegkezdő dísz és záródísz a kötetből (Cato, *A jó erkölcsre*, Eger, Royer 1756), [három kép] PETRIK III. 347, lelőhely: OSZK 282.568
101. Nyomdai cifrák különféle funkcióban egy esztergomi nyomtatványban (*Liber regulae pastoralis*, Esztergom, Royer 1764), PETRIK I. 933
102. II. József tiszteletére kiadott váci nyomtatvány, a nyomdász előszavával (Varjas, J., *Josepho II.*, Vác, Ambró 1794), PETRIK III. 748, lelőhely: OSZK 817.749
103. Allegorikus címlapdísz a Batthyaneum épületével, a csillagvizsgálóval, a tudományokat képviselő tárgyakkal és Batthyány Ignác püspök címerével (Mártonfi, A., *Initia astronomica speculae*, Gyulafehérvár, püspöki nyomda, 1798), PETRIK II. 686, a jelvényt közli V. Ecsedy – Simon, 123. sz. jelvény
104. A pécsi Engel-nyomda kiadványa 1777-ből, címlapján a nyomdász jelvényével (Salagi, St. *De statu*, Pécs, Engel 1777), PETRIK III. 268, lelőhely: OSZK 282.755
105. Kaprontzai Nyerges Ádám impresszuma egyetlen marosvásárhelyi nyomtatványából (*Temetési oszlop*, Marosvásárhely, Kaprontzai Ádám 1786), PETRIK V. 76, lelőhely: OSZK 810.230

106. Zrínyi Miklós *Török áfium* című művének új, marosvásárhelyi kiadása *Ne bántsá a magyart!* címmel (Zrínyi M., *Ne bántsá a magyart*, Marosvásárhely 1790), PETRIK III. 890, lelőhely: OSZK 629.626
107. Katolikus imádságoskönyv a nagyszombati Jelínek-nyomdából (*Jó nap*, Nagyszombat, Jelínek 1790), PETRIK VII. 238, lelőhely: OSZK 321.467
108. A pozsonyi Weber-nyomdának Komáromban is volt fióknyomdája (*Lelki kalendárium*, Weber 1790), PETRIK II. 318
109. A komáromi Weinmüllerné népszerű kiadványa Napóleonnól (*Bonaparte Napoleon volt frantzia*, Komárom 1822), lelőhely: OSZK 819.850
110. Mikes Kelemen törökországi levelei Szombathelyen jelentek meg először nyomtatásban (Mikes K., *Törökországi levelek*, Szombathely, Siess 1794), PETRIK II. 736, hasonmás kiad., lelőhely: OSZK MB 278.830
111. Gyermekeknek szóló természettan egyik illusztrációja Binder János Fülöptől, részlet (Raff, Ch., *Természethistória a gyermekeknek*. Veszprém, Számmér 1799), PETRIK II. 173, lelőhely: OSZK 269.669
112. Címlapdísz a tengeri kereskedelmet népszerűsítő fiumei kiadványon (Benzoni, V., *Vorschlag*, Fiume, Karletzky 1791), PETRIK I. 239, lelőhely: OSZK 222.732
113. Horvátország és Fiume címere egy könyvdíszon: koronás sas, bal lábával tartja a korsót, amelyből víz folyik (*Leopoldo II. Fluminensis*, Fiume, Karletzky 1790), PETRIK V. 298, lelőhely OSZK KnyT 1790, 2°
114. Rézmetszetű kép részlete latintankönyvhöz. A háttérben Pozsony látképe (Cellarius, Ch., *Latinitatis probatae*. Ed. 3. Pozsony, Landerer 1777), PETRIK I. 404, részlet, lelőhely: OSZK 266.377
115. A *Pressburger Zeitung* nyomdai cífrákból összeállított fejléc az 1767 és 1773 közötti évekből (Pozsony, Landerer)
116. A *Pressburger Zeitung* címeres fejléce, amely 1774-től 1790-ig volt használatban (Pozsony, Landerer)
117. A Patzkó-nyomda emléktáblája azon a házon, amelyben 1780-tól működött, a pozsonyi belvárosban, a Ventur-utcában (Venturska 9.)
118. Plutarkhosz művének pozsonyi kiadása a Weber-nyomdából (Plutarkhosz, *Némely görög*, Pozsony, Weber 1807), PETRIK III. 112, lelőhely: OSZK 259.556
119. Weber nyomdász háza a pozsonyi belvárosban, a Mihálykapu utcában (Michalska 12.)
120. A pozsonyi Oderlitzky-nyomda betűmintakönyve (*Specimen characterum seu typorum*, Pozsony, Oderlitzky 1792), PETRIK III. 419, lelőhely: OSZK 199.322
121. Johann Nep. Schauff rézmetszete a magyaros oszloprendekről (Schauff, J. N., *Theorie der Säulenordnungen*, Pozsony, Oderlitzky 1790), PETRIK III. 295, lelőhely: OSZK 276.222
122. Schauhff szíves emblémáskönyvének egyik színezett metszete (*Der getreue Herzerl-Kalender auf 1797* (Pozsony, Schauhff 1796), PETRIK IX. 186
123. A pozsonyi Belnay-nyomda kiadványa (Fába S., *Carmina*, Pozsony, Belnay 1804), PETRIK I. 732, lelőhely: OSZK 203.415
124. Landerer János Mihály (1726–1795) és Landerer Lajos (1800–1854) portréja, forrás: wikipedia.org
125. Fáy András költeményei a pesti Trattner-nyomda kiadásában (Fáy András, *Friss bokréta*, Pest, Trattner 1818), PETRIK I. 756, lelőhely: OSZK 814.257

126. A pesti Trattner könyvkatalógusa 1810-ből (*Index librorum... Trattner*, Pest 1810), PETRIK III. 679, lelőhely: OSZK 66.586
127. A máriaradnai kegyképről szóló könyvhöz a címlapelőzők Binder János Fülöp rézmetszete (*Világos berkes hegy*, Buda, Landerer 1762), PETRIK I. 249, lelőhely: OSZK 329.645
128. Kétnyelvű tankönyv a budai Egyetemi nyomdából (Révai M., *ABC könyvetske a nemzeti – ABC Buch...* Buda, Egyetemi nyomda 1782), PETRIK V. 426, lelőhely: OSZK 284.267
129. Klein (Micu) Sámuel négy nyelvű szótára a budai Egyetemi nyomdából (Klein, S., *Dictionarium valachico-latino-germanico-hungaricum*. Buda 1806, Egyetemi nyomda), PETRIK II. 408
130. Bikfalvi Falka Sámuel fametszetű fejlécei a budai Egyetemi nyomdából
131. Szeged látképe egy korai Grünnt-nyomtatványból (Vedres I., *A Dunát a Tiszával öszve kaptolsó...* Szeged, Grünnt 1805), PETRIK III. 755, lelőhely: OSZK 824.758
132. Az Esterházy Udvari nyomdában jelent meg Haydn: *Die Schöpfung – A Teremtés* (Eszterháza 1804), lelőhely: OSZK 803 158
133. Kazinczy-mű Széphalomról, de valójában a sárospataki nyomdából (Kazinczy F., *Vitkovics Mihály barátomhoz*, Sárospatak, Szentés 1811), PETRIK, II. 350, lelőhely: OSZK M 814.367
134. Az esztergomi Beimel-nyomda egyik címlapját mákgubók díszítik – a könyvdísz fadúca máig megmaradt (Lipovniczky, I., *Ioanni e comitibus Keglevich...* Esztergom, Beimel 1825), lelőhely: OSZK 503 029. A nyomódúc lelőhelye: Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár
135. J. Schmid litográfiája az esztergomi várról (Máthes, J. N., *Veteris arcis Strigoniensis*, Esztergom 1827), PETRIK II. 689, lelőhely: OSZK 406 260
136. A Károli-biblia első külföldi kiadása Hanauban jelent meg, 1608-ban (*Szent Biblia az az Istennek Ó és Új Testamentomanak*, Hanau, Halbejus 1608), RMNy 971, lelőhely: OSZK RNyT RMK I 411
137. Két, Bécsben nyomtatott magyar katolikus könyv a 17. századból: Tarnóczy I., *Választott nyíl*, Bécs 1685, RMK I 1326 = RMNy 4563 és Kopcsányi M., *A boldog Szűz Mária*, Bécs 1631), RMNy 1489, [két kép] lelőhelyük: OSZK RNyT RMK I 1326 és RMK I 596
138. Bécsi magyar naptár a Kürner-nyomdából 1660-ra (*Új és ó kalendárium... 1660. esztendőre*, Bécs, Kürner 1659), RMNy 2817, lelőhely: OSZK RNyT RMK I 953
139. Bécsben megjelent értekezés a pócsi kegyképről (Olsavszky M., *Rede*, Bécs, Ghelen 1765), PETRIK II. 924, lelőhely: OSZK 304.127
140. A *Magyar Kurir* (Bécs) fametszetű fejléce 1813-ból, a tarsolyon I. Ferenc névbetűjével
141. A bécsi *Magyar Hírmondó* 1793. évfolyamának szignált fejléce Gritner fametszőtől
142. Henry doktornak szemorvosi munkája a bécsi Haykul-nyomdában jelent meg (*Henry doctornak...* Bécs, Haykul 1816), PETRIK II. 100, lelőhely: OSZK 284.586
143. Gróf Teleki Sámuel portréja Czetter Sámueltól és Bikfalvi Falka Sámuel rézmetszetű címlapja a marosvásárhelyi Teleki Téka katalógusához (*Bibliothecae Samuelis Com. Teleki*, P. 1. Bécs, Markid. Pulio 1796), PETRIK I. 281, lelőhely: OSZK M 69.163
144. A debreceni nyomda szedőszekrényének beosztása (1697)
145. A brassói Honterus-nyomda egykori fasajtója, amely 1940-ben még megvolt
146. Öntöttvas sajtó az 1820-as évekből. Forrás: Novák László, *Grafikai sokszorosító művészetek*. Budapest, 1925 (Grafikai művészetek könyvtára 1.)

147. Az unitáriusok kolozsvári nyomdájának bécsi eredetű betűi az 1697–1703 évekből, közli Hung, typ XVII/2, 1027
148. A nagyszombati Akadémiai nyomda 1773-as betűmintakönyvének nyomdai cifrákból felépített lapja (részlet), (*Specimen characterum seu literarum – Abdruck der deutschen...*, Nagyszombat, Akadémiai nyomda 1773), PETRIK V. 17 és IX. 414
149. Rekonstruált betűsorozat Váradról: a Szenci Kertész Ábrahám által 1640–1660 között használt betűtípusok egyike, közli Hung. typ XVII/2, 798
150. A *Chronica Hungarorum* (1473) papírjának egyik vízjele és a znióváraljai I. papírmalom vízjele 1712-ből: ez a papírmalom főleg a nagyszombati nyomda számára dolgozott
151. A papírmerítés művelete
152. Betű képe a betűtesten és a matrica, azaz az öntőforma
153. A nagyszombati Telegdi-nyomda reneszánsz antikva betűi (*Agendarius*, Nagyszombat, Telegdi 1583), RMNy 528, lelőhely: OSZK RNYT RMK II 178
154. Reneszánsz, átmeneti és klasszicista betűformák – a középső oszlopban Tótfalusi Kis Miklós betűi
155. Bikfalvi Falka Sámuel sztereotípiával készült nyomtatványa József nádor feleségének, Alekszandra Pavlovnának köszöntésére (A. E. v. S., *An Ihre Kayserl. Hochheit*, 1800), lelőhely: OSZK KnyT, 1800, 94. doboz, 4°
156. A budai Egyetemi nyomda Watts-féle sztereotípiával készült kiadványa (Kovachich, J. N., *Scholae Salernitae*, Buda, Stereotyp. Wattiano, 1821), PETRIK II. 464, lelőhely: OSZK 260.952
157. Részlet Tótfalusi Kis Miklós amsterdami betű mintalapjából (1686 körül), közli Jakó Zsigmond, *Erdélyi féniks* (Bukarest 1974), melléklet
158. Tótfalusi grúz betűmintalapjának részlete (Amsterdam 1685). Közli Haiman György, *Tótfalusi* (Budapest 1972), melléklet és Jakó Zsigmond, *Erdélyi féniks*, melléklet
159. Tótfalusi Kis Miklós Amsterdamban nyomtatott, úgynevezett „aranyos bibliája” (1685), RMK I 1324 = RMNy 4562, lelőhely: OSZK RNYT RMK I 1324
160. Ferenczffy Lőrinc betűmintakönyvének egy lapja (*Diversa forma typorum*, Bécs? 1640 előtt), RMK II 2054b, közli Holl Béla, *Ferenczffy Lőrinc, egy magyar könyvkiadó a XVII. század első felében* (Budapest 1980), melléklet, lelőhely: OSZK RNYT RMK II 2054b
161. A *Chronica Hungarorum* (Buda 1473) prágai példányának eredeti, budai kötése
162. Legyeződíszes motívumok egy 1680 körüli erdélyi kötésen, *Szent Biblia*, Várad – Kolozsvár 1660–1661, lelőhely: OSZK RNYT RMK I 970/ 2. példány
163. Kiadói papírkötések Komáromból és Pozsonyból (*Győri magyar alphabetum*, Komárom, Weinmüllerné, 1807 és Schauff, J. N., *Almanach einiger Freunde...* Pozsony, Schauff 1800), PETRIK I. 55 és PETRIK I. 51, lelőhely OSZK 309.475 és P 3.372/1800
164. A lőcsei Samuel Brewer nyomdász és örököseinek jelvénye az 1672–1700-as évekből és a pozsonyi Patzkó-nyomda egyik jelvénye, amelyet 1775 és 1779 között használt, mindkettőt közli V. Ecsedy – Simon, 75., 76. és 119. sz. jelvény
165. A szebeni Hochmeister és a kolozsvári Kollmann akadémiai és egyetemi nyomdászjelvénye, Martin Hochmeister 1783-ból származó jelvényét közli V. Ecsedy – Simon, 110. sz., Josef Franz Kollmann 1770 és 1788 között használt jelvényét közli Simon, 19. sz.

166. A hamis „frankfurti” impresszumú zsoltároskönyv is Sopronban jelent meg, a frankfurti kiadást lásd V. Ecsedy J., *Titkos nyomdahelyű*, 115. sz., a soproni kiadás PETRIK V. 63
167. A nyomtatási helyüket elhallgató kiadványok legnagyobb része vásári árusításra szánt ponyvanyomtatvány (*Kováts Pistának és Varga Sándornak siralmas napjai*. H. ny. n. 1824), lelőhely: OSZK 819.855
168. Enyedi György unitárius bibliamagyarázata: egy betiltott könyv (Enyedi G. *Explicationes*, Kolozsvár, Heltai 1598), RMNy 836, lelőhely: OSZK RNyT RMK II 281
169. Az üstököst ábrázoló nyomtatványt politikai tartalmúnak vélte a bécsi udvar, ezért példányaikat elkobozták (Bocatus, J., *Hornus cometa*, Kassa 1618), RMNy 1157, közli Hung. typ XVII/2, 589
170. A katolikus egyház által tiltott könyvek jegyzékének két római kiadása 1581-ből és 1764-ből (*Index librorum prohibitorum*, Velence 1581, apud Andream Muschium), lelőhely: OSZK RNyT Ant 5365 és *Index librorum prohibitorum*, Roma 1764, Typ. Camerae Apostolica), lelőhely: OSZK 820.714
171. Sylvester János *Újtestamentum*-fordításának második kiadása Bécsben a császár privilégiumával jelent meg 1574-ben (*Uj Testamentum magyar nyelven*, Bécs, Stainhofer 1574), RMNy 335, lelőhely: OSZK RNyT RMK I 98
172. A görög–latin nyelvű *Újtestamentum* Brassóban János Zsigmond erdélyi fejedelem privilégiumával jelent meg (*Novum Testamentum*, Brassó, Wagner 1557), RMNy 138, lelőhely: OSZK RNyT RMK II 74
173. A 16. századi magyarországi kiadványok számának megoszlása műhelyek szerint
174. A 16. századi magyarországi műhelyek teljesítménye ívekben számolva
175. A hazai nyomdák sorrendje a kiadványok száma alapján 1601 és 1670 között
176. A hazai nyomdahelyek produktivitása a kinyomtatott ívek száma szerint 1601 és 1670 között (egy példányra számítva)
177. Az egyes nyomdahelyeken készült könyvek átlagterjedelme 1601 és 1670 között
178. Máté apostolt ábrázoló fametszet Sárvár-Újszigetről az I. S. monogrammal (*Új Testamentum*, Sárvár-Újsziget 1541), RMNy 49, közli Hung. typ I/214, lelőhely: OSZK RNyT RMK I 15
179. Botanikai ábrázolások a nagyszombati Telegdi-nyomdából: rózsa, szekfű, ruta, rozsmaring (Pécsi L., *Az keresztyén szüzeknek...* Nagyszombat, Telegdi 1591), RMNy 670, közli Hung. typ I/546, lelőhely: OSZK RNyT RMK I 250
180. A nagyszombati nyomda egyik iniciálésorozata, amelynek egyik darabja hatvan évvel később Gyulafehérvárott volt használatban, az erdélyi fejedelmi nyomdában, használata Nagyszombatban 1578–1600 között, közli Hung. typ I/556
181. Réznyomó sajtó, közli Novák László: *Grafikai sokszorosító művészetek* (Budapest, 1925)
182. Szent Adalbert rézmetszetű képe Hevenesi Gábor magyar szentekről szóló könyvének 1692-es magyar és 1737-es latin kiadásában is szerepelt (Hevenesi G., *Ungaricae sanctitatis*, Nagyszombat, Akadémiai nyomda 1737), PETRIK III. 596, sőt rézlemeze megvolt az 1773-as leltározáskor is, lásd Haiman – Muszka – Borsa, *A nagyszombati* (Budapest, 1997)
183. Mantskovit Bálint egyik jelvénye: reneszánsz fülkében zászlós bárány (*Evangeliumok és epistolák*, Detrekő, Bornemisza 1581/1582), RMNy 486, közli Hung. typ I/474, és V. Ecsedy – Simon, 58. sz. jelvény, lelőhely: OSZK RMK I 361f

184. Városképes iniciálésorozat a kolozsvári református kollégiumi nyomdából, 1755-től a 19. század elejéig volt használatban
185. Nyomdai cifrákból épített díszek a kezdőbetűk kiemelésére – iniciálék helyett – az esztergomi nyomdából, az 1763–1765-ös évekből
186. Nyomdai cifrák sorai az 1773-as nagyszombati betűmintakönyvből (*Specimen characterum seu literarum – Abdruck der deutschen...*, Nagyszombat, Akadémiai nyomda 1773), PETRIK V. 17 és IX. 414
187. A prágai Kisjézust ábrázoló fametszet a pozsonyi Landerer-nyomdából (*Obrazek milostnéha Gezjssa*, Pozsony, Landerer 1784)
188. A pozsonyi Schauff műhelyében készült ez a német nyelvű, és színezett fametszetű illusztrációkat tartalmazó katekizmus a paradicsom ábrázolásával (*Enchiridion oder der kleine Katechismus*, Pozsony, Schauff 1792), lelőhely: OSZK 328.870
189. Páldi Székely István kolozsvári nyomdász rózsát ábrázoló rézmetszetű emblémája (Lázár J., *Opera poetica*, Kolozsvár, református kollégiumi nyomda Páldi, 1765), PETRIK II. 558, közli Simon, 25. sz. lelőhely: OSZK 262.587
190. „Hafé” szignójú fametszetű fejléc a pozsonyi Patzkó-nyomdából, az 1776 és 1783 közötti évekből
191. Gritner szignójával ellátott fametszetű fejléc – ez a könyvdísz megvolt a veszprémi Streibig- és a pozsonyi Patzkó-nyomdának is
192. Rézmetszetű könyvillusztáció Zeller Sebestyéntől: a posta allegóriája (*Einleitung zum Post-Recht*, Pozsony, Royer 1749), PETRIK II. 88, lelőhely: OSZK 807.447
193. A gyulafehérvári Batthyaneum csillagvizsgálóról készült metszetek egyike Quirin Mark bécsi rézmetszőtől (Mártonfi A., *Initia astronomica speculae*, Gyulafehérvár, püspöki nyomda 1798), PETRIK II. 686, lelőhely: OSZK 197.060
194. J. A. Comenius arcképe, Czetter Sámuel rézmetszete (Comenius, J. A., *Világ labirintusa*, Pozsony, Weber 1805), PETRIK I. 432, lelőhely: OSZK 295.423
195. Karacs Ferenc rézmetszetű címlapképe bátyjának, Karacs Jánosnak a pesti Trattnernél megjelent könyvéhez (Karacs J., *Halhatatlan halandó*, Pest, Trattner 1815), PETRIK II. 327, lelőhely: OSZK 636.393
196. Rokokó könyvdísz a pozsonyi Oderlitzky-nyomdából

Mutatók

A magyarországi nyomdák és nyomdászok jegyzéke működési helyükkel és idejükkel, 1473–1830

Ab Hage, Laurentius Benjamin (Trencsén)	1648–1654
Abádi Benedek (Sárvár)	1541
Abrugi György (Kolozsvár)	1630–1660
Akadémiai nyomda (Kassa)	1715–1773
Akadémiai nyomda (Kolozsvár)	1726–1773
Akadémiai (Egyetemi) nyomda (Nagyszombat)	1648–1777 (1797)
Aksamítek, Zacharias Dominik (Pozsony)	1647–1649
előbb (Prága)	
utóbb (Róma)	1657-től
Albrich-nyomda (Brassó)	1773–1797
Almási József (Balásfalva)	18??
Ambró Ferenc Ignác (Eger)	1769–1772?
(Vác)	1772–1792
Avram (Szeben)	1696
Bagó Márton (Buda)	1833-tól
Bálent Ignác János (Eger)	1767–1771
(Nagyvárad)	1771–1786
Banci, Mihai (Szeben)	1696
Barra Gábor (Kolozsvár, Ref.Koll.ny.)	1830
kőnyomdája (Kolozsvár)	1831-?
Bártfa város nyomdája (Bártfa)	1668–1710
(Kassa)	1710–1714
Barth, Johann I. (Nagyszeben)faktor	1692–1693, 1696–1702
bérlő	1702–1706
Barth, Johann II. (Nagyszeben)	1714, 1716–1746
(Nagydisznód)	1717, 1738
Barth, Johann III. (Nagyszeben)	1747–1775
Barth, Johann IV. (Nagyszeben)	1776–1779
Barth, Johann Andreas (Nagyszeben)	1805–1829?
Barth-nyomda (Nagyszeben)	1747–1832/1840?
(Kolozsvár)	1796–1803

Barth, Peter (Kolozsvár)	1790–1803
(Nagyszeben)	1779–1801
Bartók Lukács (Kolozsvár)	1838–1871
Bauer, Karl Josef (Pozsony)	1740–1748
(Eger)	1759–1766
Beck, Johann Christoph (Nagyszombat)	1688
Becskereki Mihály (Kolozsvár)	1739–1745
(Nagyvárad)	1746–1755
(Balázsfalva)	1756–1757 (1758†)
Beichel József (Temesvár)	1829–1857
(Arad)	1830–1848
Beimel József (Esztergom)	1821–1850?
(Pest)	1830–1852
Béla József (Gyulafehérvár)	1785-től
Belnay György Alajos (Pozsony)	1801–1832†
Belnay örökösök (Pozsony)	1832–1842
Beregszászi Péter (Kolozsvár)	1770–1772
Beretzki György (Pozsony)	1644
Berger, Josef Leopold (Nagyszombat)	1732–1739
Bernhard Máté, Szepesváraljai (Németújvár)	1618–1619
(Pápa)	1624–1632
Bielz Mihály könyomdája (Nagyszeben)	1822–...
Binnart, Petrus (Bécs)	1665–1666†
előbb: /Antwerpen)	1664
Biró Mihály (Debrecen)	1752–1753
(Nagykároly)	1756 (1754?–1757)
Bistra, Gheorghe (Balázsfalva)	1795–1800
Blöszl József → Plöszl József	
Bornemisza Péter (Sempte)	1574–1578
(Detrekő)	1579–1584
(Rárbók)	1584†
Bosytz, Stephan (Kassa)	1677–1686
Brassai Major Márton (Brassó)	1637–1646?
(Gyulafehérvár)	1647–1658
(Szeben)	1662–1665 v. 1666
(Kolozsvár)	1667
Brenndörffer, Martin (Brassó)	1761–1772
Brewer, Johann (Lőcse)	1705/1715? –1739
Brewer, Lorenz (Lőcse)	1625–1664†
Brewer-nyomda (Lőcse)	1625–1739
Brewer, Samuel (Lőcse)	1665–1699
Brewer, Samuel örökösei (Lőcse)	1699–1712
Brewer, Sophia, özv. (Lőcse)	1699–1705
Brexel, Johann (Lőcse)	1630 körül
Calin (Brassó)	1557, 1561–1563, 1569–1578, 1579

Chrastina, Daniel (Zsolna)	1712–1715
(Puhó)	1717–1742†
Chrastina, Johann (Zsolna)	...
Čížek, Nikodém (Trencsén)	1655–1664†
Confessionale nyomdája (Buda? Pozsony?)	1477– (1480)
Constandin, Vasilie (Balázsfalva)	1751
Coresi (Brassó)	1557, 1561–1563, 1569–1578, 1579, 1581, 1583
(Erdély)	1567
(Szászsebes)	1580
Crato, Johann Heinrich (Szeben)	1591–1594
Corvinus, Valentinus (Szeben)	1525–1528
Csáktornyai János (Debrecen)	1590–1594
Csáthy György (Pozsony)	1800–1803
(Debrecen)	1804–1817†
Cseh exuláns nyomda (Szenice)	1636
(Trencsén)	1637–1664
(Zsolna)	1665–1715
(Puhó)	1715?–1742?
Dadan, Jan id. (Zsolna)	1665–1674†
Dadan, Jan, özv. Elisabeth Wetterini (Zsolna)	1675–1683
Dadan, Jan ifj. (Zsolna)	1684–1704†
Dadan-nyomda (Zsolna)	1665–1708?
Daniil (Szászsebes)	1683
Deáki (Filep) Sámuel (Kolozsvár)	1784–1787
Debreczeni Sámuel (Nagyenyed)	1768–1774
Deutsche Schulanstalt (Temesvár)	1784
Diwalt, Johann Martin (Eszék)	1775 /1773?–1806
Diwalt, Martin Aloys (Eszék)	1819–1846
Diwalt nyomda (Eszék)	1773? –1857
Dobner, Sebastian Ferdinand (Sopron)	1723–1727
Dobre pap (Gyulafehérvár)	1640–
Dunántúli református nyomda (Németújvár)	1617–1619
(Pápa)	1624–1632
(Tejfalu)	1637–1645
(Somorja)	1650
(Kőszeg)	1651–1668?
Eckhardt, Peter (Beszterce)	1789–1799
utóbb (Czernowitz)	1799-től
Effmurdt Jakab, Lignicei (Gyulafehérvár)	1628–1634
Egyetemi nyomda (Buda)	1777–2006
Eisenführer, Josef (Temesvár)	1787–1788
Eisenführer, Josef, özvegye Anna Lechner (Temesvár)	1789–1790
Eisenführer-nyomda (Temesvár)	1787–1790

Eitzenberger, Anna Maria (Pest)	1770–1784
Eitzenberger, Franz Anton, id. (Pest)	1756–1776†
Eitzenberger, Franz Anton, ifj. (Nagykároly) (Nagyvárad)	1778–1782/1781? 1786–1797?
Eitzenberger, Franz Josef, özvegye Anna Maria (Pest)	1769–1784
Eitzenberger, Dominik Josef (Pest)	1766? 1768–1769
Eitzenberger-nyomda (Pest)	1756–1784
Eitzenberger örökösök (Pest)	1769
Ellinger István (Kassa)	1809–1842
Ellinger, Johann Josef (Kassa)	1786–1810
Ellinger-nyomda (Kassa)	1786–1876
Elsholtz, Matthias (Gyulafehérvár)	1636-tól
Endrédi, Joan (Balázsfalva)	178?–178?
Engel, Johann Josef (Pécs)	1773–1795†
Engel, Johann Josef, özv. Vizer Christina (Pécs)	1795–1813
Engel-nyomda (Pécs)	1773–1813
Erich, Ericus (Kassa)	1669–1674
Erős Gábor (Debrecen) (Kolozsvár)	1807–1811 1807
Érseki nyomda (Pozsony) (Nagyszombat)	1609–1617 1619–1621
Érseki nyomda (Balázsfalva)	1747–1948
Érseki nyomda (Kalocsa)	1765–1767
Esterházy Udvari nyomda (Kismarton) (Eszterháza)	1711–1712, 1720–1721 1801–1803, 1805–1853? 1804
Fabricius, Johann (Szeben)	1595–1597 (1601†)
Falka Sámuel, Bikfalvi (Buda)	1789–1826
Farkas Imre (Keresztúr) (Csepreg)	1608–1620 1625–1643
Fejedelmi nyomda (Gyulafehérvár) (Szeben) (Kolozsvár)	1623–1658 1662–1666 1667– (1672?)
Fejedelmi nyomda (Sárospatak)	1650–1671
Ferences kolostor nyomdája (Csiksomlyó)	1676–1897 / 1900?
Ferences nyomda (Eszék)	? – 1773
Ferences nyomda (Vimpác)	1593–1601
Ferenczffy Lőrinc nyomdája (Bécs) (Pozsony)	1628? – 1640
Fernolend, Martin (Brassó)	1740–1752
Fest, Johann (Kassa)	1614–1622†
Fey, Andreas (Kolozsvár)	1739–1741, 1746–1747, 1766?
Fiedler, Gottfried (Marosvásárhely)	1819–1828
Filtsch, Johann Emanuel (Beszterce)	1813–1835†
Filtsch, Samuel (Nagyszeben)	1825–1848
Finta, Dimitrie (Balázsfalva)	1787–1800

Fischer, Johann (Kassa)	1610–1614†
Fleischer, Friedrich August (Sárospatak)	1807–1809
Fliess, Stephan (Lőcse)	1660
Fodorik Menyhért (Debrecen)	1631–1651
Frauenheim, Johann Heinrich (Kassa)	1721–1737
Frautliger, Gregor (Szeben)	1576
Frey, Johann Georg (Nagyszombat)	1695
Friedl, Johann Adam (Nagyszombat)	1690–1693
Gál László, H. (Marosvásárhely)	1787–1790
(Gyulafehérvár)	1798
Gall, Friedrich Arnold (Nagyszombat)	1715–1732
Geich, Johann Heinrich (Nagyszombat)	1711–1712
Gevers, Valentin (Kassa)	1653–1657†
Glevitzky, Fr. von (Székesfehérvár)	1828
Gottlieb, Anton Venzel, Máramarosi (Vác)	1793 vagy 1792?–1823†
(Nagyvárad)	1802–1803, 1804–1808?
(Máramarossziget)	1806–1817 / 1803-tól?
Gönyei nyomda (Nagykároly)	1827–1887
Gönyei Pócs Gábor, id. (Nagykároly)	1797–1827
Gönyei Pócs Gábor, ifj. (Nagykároly)	1827–1887
Gött, Johann (Brassó)	1834–1888†
Greus, Georg (Szeben)	1580–1582, 1584
(Brassó)	1583
Gründer, Gottfried (Pozsony)	1669–1673
előbb (Boroszló)	1669-ig
utóbb (Boroszló)	1673-tól
Grüngras, Simon (Zöldfü) (Szeben)	1601–1608
Grünn János (Szeged)	1835–1857
Grünn-nyomda (Szeged)	1801–1857
Grünn Orbán Fülöp (Szeged)	1801–1828†
Grünn Orbán Fülöp örökösei (Szeged)	1829–1835
Grünn Orbán Fülöp, özvegie Borbála (Szeged)	1828–1829
Gutgesell, David (Bártfa)	1577–1599†
Guttman, Johann Paul (Nagyvárad)	1798–1803 / 1802?
Gübesch, Johann (Szeben)	1585–1590
Györfi István (Marosvásárhely)	1804–1808 v. 1818?
Gyurján József (Buda)	1833–1847
Hacque, Johann Baptist (Bécs)	1666–1677?
előbb (Antwerpen)	
Hardt, Johann (Brassó)	1796–1797
Has, Adam (Gyulafehérvár)	1636
Hauck, Johann Andreas (Nagyszombat)	1689
Haykul, Anton von (Sárospatak)	1807–1818
közben (Bécs)	1805–1834

Heckenast Gusztáv (Pozsony)	1842–1848
(Pest)	1841–1873
Heimerl, Josef Matthias (Temesvár)	1771? –1784
Heller, Johann Konrad Heinrich (Nagyvárad)	1768 vagy 1766? –1769
Heltai Anna (Kolozsvár)	1624
Heltai Gáspár, id. (Kolozsvár)	1550–1553, 1559–1574†
Heltai Gáspárné, özv. (Kolozsvár)	1574–1582
Heltai Gáspár, ifj. (Kolozsvár)	1586–1618†
Heltai-nyomda (Kolozsvár)	1550–1660 (1667)
Heltai örökösök (Kolozsvár)	1619–1660
Heltzdörffer, Michael (Kolozsvár)	1702
(Brassó)	1702, 1720–1739
(Nagyszeben)	1706 / 1707?–1716
Herfurth, Friedrich August (Brassó)	1800–1812
Hermelius, Johann (Szeben)	1691
Herrmann, Michael (Brassó)	1638–1660
Herrmann-nyomda (Brassó)	1637–1692
Hess, Andreas (Buda)	(1472) 1473
Heusler, Martin (Szeben)	1575, 1576
Hildebrand, Christoph (Szeben)	1659–1660
Hindringer, A. E. (Székesfehérvár)	1829
Hochmeister, Martin, id. (Nagyszeben)	1778 vagy 1779? –1789
Hochmeister, Martin, ifj. (Nagyszeben)	1789–1837
(Kolozsvár)	1790–1809
Hochmeister-nyomda (Nagyszeben)	1789–1847 / 1842?
(Kolozsvár)	1790–1809
Hoffgreff, Georg (Kolozsvár)	1550–1552, 1554–1558
Hoffhalter, Raphael (Bécs)	1556–1563
(Debrecen)	(1563)–1565
(Várad)	1565–1567
(Gyulafehérvár)	1567–1568†
Hoffhalter, Raphael, özvegye (Gyulafehérvár)	1568
Hoffhalter, Rudolf (Várad)	1570, 1584–1585
(Nedelic)	1573, 1574
(Alsólindva)	1573–1574
(Debrecen)	1576–1584, 1586
Honterus, Joannes (Brassó)	1539–1549†
Honterus-nyomda (Brassó)	1539–1594
Hörmann, Johann Andreas (Nagyszombat)	1693–1703
(Kassa)	1721–1722
Huszár Antal (Marosvásárhely)	1793–1794
Huszár Dávid (Pápa)	1577
Huszár Gál (Óvár)	1558–1559
(Kassa)	1560
(Debrecen)	1561–1562
(Komjáti)	1573–1574 (Pápa 1575†)
Huszi, Stefan (Balázsfalva)	1787–1800

Huszthy Riskó Sámuel (Debrecen)	1787–1792
Hübschlin, Johann Baptist (Kismarton)	1712–1713
Hütter, A. J. (Székesfehérvár)	1828–1829
Iclozan, Paul (Balázsfalva)	180???
Illyési István (Várad)	1650 körül
(Lócse)	1654 körül–1660 körül
Iosif (Gyulafehérvár)	1687–1688
Istvanovics, Mihai (Gyulafehérvár)	1699–1702
előbb (Bukarest)	169?
(Snagov)	169?
utóbb (Râmnic)	1706–1707
(Bukarest)	1708
(Tiflisz)	1709–1711
Jankovics, Emanuel (Újvidék)	1790–1792
Jankovics, Johann (Újvidék)	1794–1798?
Jankovics-nyomda (Újvidék)	1790–1844
Jankovics Pál (Újvidék)	1821–1841
Jankovics Pál, özvegye Katharina (Újvidék)	1841–1844
Jelínek, Johann Baptist (Nagyszombat)	1820–1841
Jelínek-nyomda (Nagyszombat)	1788–1841
Jelínek, Václáv (Nagyszombat)	1788–1823
Jerschowitz, Jeremias (Lócse)	1720 körül
Jezsuita akadémiai nyomda (Kassa)	1673–1674
Jezsuita kollégiumi nyomda (Pozsony)	1623–1652
Jezsuita nyomda (Szakolca)	17?? –1760
Jonas, Jakob Josef (Temesvár)	1790–1804
Jonas Lajos (Temesvár)	1804–1806
Jonas Lajos, özvegye Dávid Terézia (Temesvár)	1806
Jungmann Károly (Pécs)	1795–1840
Jüngling, Agnes, özv. (Szeben)	1687–1693?
Jüngling, Stefan (Szeben)	1666–1687†
Kali József (Marosvásárhely)	1829–1835
Kállai Gergely (Nagyvárad)	1745
(Debrecen)	1754–1759
Kaprontzai Nyerges Ádám (Kolozsvár)	1781–1784
(Marosvásárhely)	1785–1786†
Káptalani nyomda (Nagyszombat)	1588–1609
Karádi Pál (Abrudbánya)	1569
(Simánd?)	1570/1671
Karancsi György (Debrecen)	1662–1676
Karletzky, Laurenz Alois (Nagyszombat)	177?
(Fiume)	1780 / 1779? –1796
előbb (Laibach)	1779
Karletzky nyomda (Fiume)	1780/ 1779? –1897

Karletzky, Rosina, özv. (Fiume)	1799–1823
Karletzky testvérek (Fiume)	1823–1867
Károlyi István (Pest)	1827–1867
Károlyi-nyomda (Nagykároly)	1754–1827
Kassai András (Csiksomlyó)	1676
Kassai Pál (Debrecen)	1685–1695
Kassai Pál, özvegye (Debrecen)	1696
Kauder, Wilhelm (Zsolna)	1707–1708
Kék József László (Rozsnyó)	1826–1862
Keller, Johann Georg (Brassó)	1759
Keresdi nyomda (Keresd)	1684–1693
Kiriak, Moldvai (Gyulafehérvár)	1687–1689
előbb (Bukarest)	168?
Kiss György (Nagyenyed)	1763–1767
Klapka József, ifj. (Temesvár)	1829–1830
(Arad)	1826–1830
Klapka Károly József, id. (Temesvár)	1807–1830
(Arad)	1826–1830
Klapka nyomda (Temesvár)	1807–1830
(Arad)	1826–1830
Klein, Georg (Brassó)	1739
Klein, Johannes (Kassa)	1691–1694
Klemann, Josef Sigismund (Nagykároly)	1782–1797†
Klöss, Daniel (Lőcse)	1703
Klöss, Jakob, id. (Bártfa)	1597–1613, 1616–1618†
(Lőcse)	1614
Klöss, Jakob, ifj. (Bártfa)	1622–1665†
Klöss-nyomda (Bártfa)	1597–1666?
Kmita (Lengyel) Andrásné (Kolozsvár)	(1697) 1699–1703
Knezevich István (Pécs)	1813–1840
Kollégiumi nyomda (Sárospatak)	1817–1852
Kollmann, Josef Franz (Kolozsvár)	1768, 1774–1783
Komlós (Lupinus) András (Debrecen)	1569–1575/1576†
Komlós Andrásné, özv. (Debrecen)	1576–1577
Konrád Keresztély (Szeged)	1829–1835
Korzenski, Johannes (Németújvár)	1617–1618
Kraus, David (Loretom)	(1669)1670–1672
Krolop, Wenceslaus (Zsolna)	1704–1706
Kulcsárné Siess Katalin (Sopron)	1820–1847
Kusmann, Jakob (Lőcse)	1656
Landerer Anna (Buda)	1802–1833
Landerer, Catharina, özv. (Buda)	1770–1802
Landerer, Franz (Kassa)	1795–1822 / 1796–1821?
Landerer, Johann Michael (Pozsony)	1750–1795
(Kassa)	1775–1795
(Pest)	1784–1795

Landerer, Johann Sebastian (Buda)	1724–1727†
Landerer, Lajos (Pozsony)	1824–1836
Landerer, Leopold Franz (Buda)	1751–1770
Landerer, Michael Johann (Pest)	1795–1809/1810?
(Pozsony)	1795–1805 / 1810?
Landerer-nyomda (Buda)	1724–1833 v. 1836?
(Pozsony)	1750–1852/ 1836?
(Kassa)	1775–1822
(Pest)	1784–1840
Landerer, Veronika, özv. (Buda)	1727–1728
Landerer–Heckenast-nyomda (Pest)	1841–1873 / 1842-től?
(Pozsony)	1842–1848
Langguth-nyomda (Pozsony)	1792–1793
Lavrentie (Erdély)	1582
Lechner, Anna, özv. (Temesvár)	1789–1790
Lehmann, Christian (Brassó)	1755–1758
(Beszterce)	1760–1781
Letavszky, Franciscus (Kassa)	1716–1717
Lettner, Josef Gottfried (Pest)	1784–1788
Liszcai Mihály (Kolozsvár)	1697–....
Logofát, Dumitru (Szászsebes)	1683
Lorber, Franz (Selmecebánya)	1826–1835†
Lorintz (Brassó)	1567–1572
(Gyulafehérvár)	1578–1579
Lőcsei Pál (Kassa)	1673
Löwe, Anton (Pozsony)	1783–1791 / 1790?
Luboviensky, Franciscus (Kassa)	1674
Ludvig, Johann (Kőszeg?)	1735–1736
Lukács László (Vác)	1848
Lutheolianis, typis (Trencsén)	1663
Lyceumi nyomda (Eger)	1766–1830 (1949)
1804-ig Püspöki,	
1804-től Érseki	
Lyceumi nyomda (Kolozsvár)	1809–1883
Lyceumi nyomda (Pécs)	1836–1908
Machold, Filip (Besztercebánya)	1832–1837
Machold, Helena (Besztercebánya)	1831–1832
Machold-nyomda (Besztercebánya)	1831–1942
Machold, Stefan Aloyz (Besztercebánya)	1831
Makai Nyiró János (Kolozsvár)	1617–1622†
Mänäila (Brassó)	1579, 1583
Manlius, Joannes (Németújvár)	1582–1585, 1589, 1595–1597
(Monyorókerék)	1587–1589, 1590–1592
(Sicz)	1592–1593
(Keresztúr)	1598–1601, 1603–1605
(Sárvár)	? 1600–1602

előbb (Laibach)	1575–1582
közben (Varasd)	1586–1587
Mantskovit Bálint (Detrekő)	1579–1584
(Galgóc)	1584–1588
(Vizsoly)	1589–1599?
Mantskovit-nyomda	1584–1599
Märcklinger, Johann Karl (Kassa)	1741–1742
Margitai István (Debrecen)	1759–1786
Margitai János (Debrecen)	1733–1751
Margitai János, özvegye (Debrecen)	1752
Margitai örökösök (Debrecen)	1786–1787
Marien (Szászváros)	1582
Martin, Albertus (Gyulafehérvár)	1636
Martius, Johann Nikolaus (Nagyszombat)	1687
Mayer, Josef Karl (Lőcse)	1803–1815
(Rozsnyó)	1812–1826
Mayr, Philipp Jakob (Nagyszombat)	1648–1653
Medgyesi-nyomda (Diószeg)	1788–1795
(Nagyvárad)	1798–1804
Medgyesi Pál (Diószeg)	1788–1791†
előbb (Debrecen)	1743?
Medgyesi Pálné, özv. (Diószeg)	1795
Méhes Sándor (Kolozsvár)	1831–1848
Meszléni Márton (Gyulafehérvár)	1624–1627 (1636)
Michek Antal (Arad)	1819–1825
Mihálik, Stefán Aloyz (Besztercebánya)	1831–1832
(Selmecebánya)	1826–1835
Miskolczi Csulyak Ferenc (Debrecen)	1713–1719
előbb (Kolozsvár)	1697
(Lőcse)	1702–1708
Moldován János (Balázsfalva)	180?
Mollerus, Nikolaus (Nagyszombat)	1619–1620
(Kassa)	1621–1622
Molnár Mihály (Nagyszombat)	1660
Mühlsteffen, Johann Gottlieb (Nagyszeben)	1789–1790, 1792
Mühlsteffen, Johann Theophil (Nagyszeben)	1787–1790
Mühlsteffen-nyomda (Nagyszeben)	1787–1790
Müller, Nikolaus (Brassó)	1657–1702†
Müller, Stefan (Brassó)	1704–1718
Nádasdy Ferenc nyomdái (Bécs)	1665–1668
(Pottendorf)	1667–1669
(Lorettom)	(1669) 1670–1672
Nádasdy Tamás nyomdája (Sárvár-Újsziget)	(1536) 1539–1541
Nádaskay András (Sárospatak)	1809–1816?
Nagy Benjámin, Szodói (Pécs)	1836–1850
Nagyszeben Város Nyomdája (Nagydisznód)	1717, 1738

Némethi Jakab (Pozsony)	1623–1637?
Némethi Mihály (Kolozsvár)	1684–1693
Neuner, Friedrich (Kalocsa)	1782–1797
Nicolai (Gyulafehérvár)	1701–1702
Nicovici, Sandul sin Ieremisa Bucurestinul (Balázsfalva)	1765
Nottenstein, Johann Georg (Buda)	1728–1737
Nottenstein, Veronika, özv. (Buda)	1737–1751 vagy 1828–1728?
Nyirő János (Brassó)	1580–1581
Ocherlan, Leonhard (Bártfa)	1683–1684
Ocsvay Ferenc (Kolozsvár)	1848–...
Oderlitzky, Anton Michael (Pozsony)	1790–1792
Onjest, Stefan (Brassó)	1795
Oprea (Brassó)	1557
Oprea (Szeben)	1696
Ortodox érseki nyomda (Szászsebes)	1683
(Gyulafehérvár)	1687–1689, 1699–1702
(Szeben)	1696
Otmar Bálint (Nagyszombat)	1583
utóbb (Prága)	1603
Pach, Christoph (Lőcse)	1674 körül
Páldi (Székely) István (Kolozsvár)	1755–1769†
Páldi (Székely) István, özvegye (Kolozsvár)	1769
Pandovici, Dimitrie (Balázsfalva)	1747
Pap József (Debrecen)	1807–1811
(Kolozsvár)	1807
Pape, August Heinrich (Eperjes)	1781–1801 /1800?
Pataki (Sárospataki) József (Kolozsvár)	1745–1784
Pataki Sámuel (Kolozsvár)	1769–...
Patzkó, Franz August (Pozsony)	1771–1797/ 1799
(Pest)	1788–1796 / 1789–1797?
Patzkó, Franz Josef (Pest)	1797–1806 / 1827?
(Pozsony)	1797–1806 / 1799–1809?
Patzkó, Franz Josef, özv. Josefa (Pest)	1827–1830
Patzkó, Karl Matthias (Pozsony)	1807–1809
Patzkó-nyomda (Pozsony)	1771–1806
(Pest)	1788–1829
Pécsi Lukács (Nagyszombat)	1579–1604 után
Perger Ferenc (Szombathely)	1806–1836
(Zalaegerszeg)	1821–1830
(Keszthely)	1818
Pethe Ferenc (Kolozsvár)	1827–1831
Pfannenschmied, Peter (Brassó)	1672–1677†
Pfanneschmied, Martha (Brassó)	1678–1688†
Philip (Szeben)	1544–1552
Piarista-nyomda (Kalocsa)	1768–1816

Pilgram, Georg (Kassa)	1674
Pistorius, Marcus (Martinus?) (Szeben)	1629–1657?
Plöszl József (Pozsony)	1809–1824
Plöszl Lipót (Vác)	1821–1864
Podhoránszky Mihály (Lőcse)	1776–1813
Polumsky, Caspar (Lőcse) (Szeben)	1690 körül, 1695–17?? 1695
Popovici, Petru (Balázsfalva)	1765–1777
Prandtner, Leopold (Kalocsa)	1799–1802
Prössl, Blasius (Szeben)	1663–1665
Püspöki nyomda (Gyulafehérvár)	1785–1798
Püspöki nyomda (Kolozsvár)	1783–1798 vagy 1795?
Rábai István (Diószeg) (Nagyvárad)	1795 1798–1804
Râmniceanul, Dimitrie (Balázsfalva)	1756, 1762
Râmniceanul, Ioan (Balázsfalva)	1756–1757, 1763–1765
Rechlinger, M. (Nagyszombat)	1679
Redlitz Ede (Eperjes)	1847–1852
Redlitz, Ferdinand Johann (Eperjes)	1775–1776
Redlitz, Maria Magdalena, özv. (Eperjes)	1776–1780
Redlitz, Michael Johannes (Eperjes)	1800–1847
Redlitz-nyomda (Eperjes)	1775–1780, 1800–1852
Református Egyházközség nyomdája (Kolozsvár)	1668–1784
Református kollégium nyomdája (Kolozsvár)	1755–1897
Református kollégium nyomdája (Marosvásárhely)	1802–1886
Református kollégium nyomdája (Sárospatak)	1817–1852
Református nyomda (Kassa)	1695–1704?
Reichard Károly (Szombathely)	183??
Reichard, Marcus (Nagyszeben)	1695–1702
Renius, Georg (Sárospatak)	1650–1657†
Rennauer, Johann Philipp (Sopron)	1738–1746 / 1747?
Rennauer-nyomda (Sopron)	1738–1747
Rennauerin, Anna Maria, özv. (Sopron)	1747
Rézmetsző diákok nyomdája (Debrecen) (Kolozsvár)	1807–1811 1807
Rheda Pál, Lipsiai (Debrecen)	1596–1619
Rheda Péter, Lipsiai (Debrecen)	1620–1629 (1630†)
Richter Fülöp Antal könyomdája (Pest)	1804–1828?
Rietmiller, Matthias (Nagyszombat)	1676–1678
Roden, Georg Andreas (Nagyszombat)	1712–1715
Rosnyai János (Sárospatak) (Kolozsvár)	(1656) 1657–1671 1671–1676?
(Debrecen)	1677–1682†
Rosnyai János, özvegye (Debrecen)	1683
Royer, Franz Anton (Pozsony)	1748–1750
(Eger)	1755–1758

(Esztergom)	1763–1765
(Kalocsa)	1765–1766
(Pest)	1772–1783
Royer, Johann Paul (Pozsony)	1718–1736†
Royer, Maria Magdalena (Pozsony)	1736–1740
Royer, Johann Paul, örökösei (Pozsony)	1740–1747
Royer-nyomda (Pozsony)	1718–1750
Ruttkay Gábor (Vác)	1822–1823
Sághy Ferenc (Buda)	1795–1838
Sagittarius, Johann (Kassa)	167????
(Lócse)	1672–1690 körül
Sambuch, Georgius (Bártfa)	1668–1669
Sandul (Balásfalva)	178???
Sárdi Nagy János (Szeben)	166???
Sárdi Sámuel (Nagyszeben)	1748–1779
Sauerwein Viktor (Győr)	1846–1850
Schaltzer, J. P. (Székesfehérvár)	1828
Schauff, Johann Nepomuk (Pozsony)	1792–1801
Schemnicensis, Andreas Gregorius (Gyulafehérvár)	1644–1646
Schespurgensis, Casparus (Kolozsvár)	1583
Schmid Antal könyomdája (Pozsony)	1830 körül
Schmid János könyomdája (Buda)	1819–1840?
(Pest)	1828–1833?
Schmid, Johann Nikolaus (Sopron)	1733–1738
(Komárom)	1740
útban Nagyvárad felé	1740†
Schmidt, David (Kassa)	1632
Schneckenhaus, Venceslaus Melchior	
(Nagyszombat)	1655–1663
Schobeln, Franz (Brassó)	1816–1834
Schobeln, Johann Georg (Brassó)	1798–1805 / 1804?
Schobeln, Johann Georg, özvegye Johanna Regina (Brassó)	1805–1815
Schobeln-nyomda (Brassó)	1798–1834
Scholtz, Christoph (Besztercebánya)	(1577) 1578
Scholtz, Thomas (Eperjes)	1656
(Bártfa)	1669, 1694–1710
(Kassa)	1710–1714
Schubert, Johann Liebgott (Sárospatak)	1807–1809
Schultz, Daniel (Lócse)	1617–1623
(Kassa)	1623–1629†
előbb (Krakkó)	1615
Schultz, Daniel, özvegye (Kassa)	1629–1634
Seel, Paul (Szeben)	1610
Seiberlich, Johann (Kassa)	1676
Şerban (Szászváros)	1582
(Brassó)	1586–1588

Seuler, Johann (Brassó)	1736–1757
Seuler, Johann, özvegye (Brassó)	1758–1772
Seuler, Lucas (Brassó)	1692–1735
Seuler-nyomda (Brassó)	1693–1772
Severini, Marcus (Lőcse)	165??
(Kassa)	1657–1663
Severini, Susanna, özv. (Kassa)	1663
Sibianul, Petru (Tekeld) (Balázsfalva)	1759–1760
Siess, Anna Clara (Sopron)	1789–1800
Siess, Johann Josef (Sopron)	1748–1789
(Szombathely)	1788 vagy 1787?–1789
Siess, Anton Josef (Szombathely)	1789–1806
(Sopron)	1800–1806
Siess Katalin → Kulcsárné Siess Katalin	
Siess-nyomda (Sopron)	1748–1847
(Szombathely)	1788–1806
Siess örökösök (Sopron)	1800
Sifft, Johann (Beszterce)	1761–1765
(Medgyes)	1765–1810
Sifft, Johann Michael (Medgyes)	1790–1810
Simon, Johann Baptist (Kolozsvár)	178? –1797?
Skarnitzl, Franz Xaver (Szakolca)	1799–1828
Skarnitzl, Josef Anton (Szakolca)	1761–1798
utóbb (Olmütz)	1798-tól
Skarnitzl-nyomda (Szakolca)	1761–1897
Slovatzek, Josef Anton (Temesvár)	1785 / 1784? –1790
Snischek, Karl Caspar → Snížek, Karl Caspar	
Snížek (Snischek) Karl Caspar (Pozsony)	1809–1832
Sós Márton (Marosvásárhely)	1804–1808
Springer, Georg (Lőcse)	1640 körül
Srnensky, Matthias (Nagyszombat)	1679–1683
Státus nyomda (Máramarossziget)	1829–1867
Ştefán, Ohridi (Gyulafehérvár)	1648–1651, 1656?
Stefani, Ján (Besztercebánya)	1796–1822 / 1821?
Stefáni, Ján, özvegye Zuzana (Besztercebánya)	1822–1829
Stefáni-nyomda (Besztercebánya)	1796–1829
Stotz, Johann Leopold (Kismarton)	1801–1803, 1805–1823
(Eszterháza)	1804
előbb (Bécs)	1789–1798
Stotz, Johann Nepomuk (Kismarton)	1824–1853?
Streibig, Johann Gregor (Győr)	1737–1781
Streibig, Johann Gregor, örökösei (Győr)	1781–1783
Streibig, Josef (Győr)	1783–1807†
(Pápa)	1788
(Veszprém)	1789–1793
Streibig, Josef özvegye (Győr)	1807–1815
Streibig, Josef Anton (Kismarton)	1720

(Sopron)	1721–1727
(Győr)	1727–1737†
Streibig Lipót (Győr)	1815–1837
Streibig Lipót özvegye, Clara Werner (Győr)	1837–1846
Streibig-nyomda (Győr)	1727–1850
Strutius, Joannes (Sárvár)	1539–1541
Sultzer, Salomon (Bártfa)	1589
Sulc, Jakob (Szakolca)	1760–1761
Sulzer, Johann Franz (Selmecebánya)	1788–1824 / 1825?
Sulzer-nyomda (Selmecebánya)	1788–1870
Sylvester János (Sárvár)	1539–1541
Szokmáry József könyomdája (Pest)	1830-tól
Számmer Alajos (Veszprém)	1828–1837
(Zalaegerszeg)	1830–1837
Számmer Mihály (Veszprém)	1794–1805†
(Székesfehérvár)	1803–1806
Számmer Mihály özvegye, Wallner Klára (Veszprém)	1805–1827
(Székesfehérvár)	1807–1816
Számmer-nyomda (Veszprém)	1794–1837
(Székesfehérvár)	1803–1901
(Zalaegerszeg)	1830–1837
Számmer Pál (Székesfehérvár)	1817–1843
Számmer Pál, özvegye (Székesfehérvár)	1843–1871
Szathmári Pap Sándor (Kolozsvár)	1731–1745
előbb (Lőcse)	1723
Szatmárnémeti Pap István (Nagykároly)	1756–1776 / 1754–1775†
Szemináriumi nyomda, Balázsfalva → Érseki nyomda	
Székesi Mihály (Keresd)	1684–1686 (1693?)
Szemináriumi nyomda (Nagyvárad)	1745–1804
Szenci Kertész Ábrahám (Várad)	(1639?) 1640–1660
(Kolozsvár)	1660–1662
(Szeben)	(1662) 1663–1667†
Szentes József (Sárospatak)	1807–1809
Szigethy Mihály (Debrecen)	1792–1804
(Nagyvárad)	1804–1810
(Miskolc)	1812–1831†
Szigethy Mihály örököse, Szigethy Mária (Miskolc)	1831–1838
Szigethy nyomda (Nagyvárad)	1804–1810
(Miskolc)	1812–1838
Szőcs János (Balázsfalva)	180?
Szörös (Ravius) János (Kolozsvár)	1660
Takáts Ráfael (Pádé)	1788? –1792?
(Lőrinci)	1793? –1795?
(Dorozsma)	1796? –1798?
Tekeld, Petru → Sibianul	

Telegdi- (Káptalani) nyomda (Nagyszombat)	1578–1609
Telegdi Pap Sámuel (Kolozsvár)	1702–1730†
Telegdi Pap Sámuel, özvegye (Kolozsvár)	1730–1731
Thilo, Jakob (Szeben)	1616–1619 (1621?)
Thomas, Martin (Nagyszombat)	1675–1676
Tichy János (Nagyvárad)	1808-tól
Titsch, Johann (Lőcse)	1704
Todi, Theodor (Balásfalva)	180?
Toma (Szeben)	1696
Tomentsek János (Kalocsa)	1803–1812†
Tótfalusi Kis Miklós (Misztótfalusi) (Kolozsvár)	1693–1702†
előbb (Amsterdam)	1680–1689
Tóth Ferenc (Debrecen)	1817–1832†
Tóth János, Jesztány (Veszprém)	1838–1846
Tóth Lajos (Debrecen)	1832–1843
Töltési István (Debrecen)	1683–1685
(Komárom)	1703–1721
Török István (Kolozsvár, Ref. Koll. ny.)	1793–1830
(Kolozsvár, Lyceumi ny.)	1831–1837
Török Mihály (Debrecen)	1563–1564, 1567
Trapoldner, Lukás (Szeben)	1525–1530
Trattner János Tamás (Pest)	1813–1824†
Trattner, Johann Thomas, Edler von Trattnern (Pest)	1782–1783
(Temesvár)	1784
Trattner Mátyás (Buda)	1778–1783
(Pest)	1783–1827†
Trattner-nyomda (Pest)	1783–1827
Trattner–Károlyi-nyomda (Pest)	1827–1867
Trentsensky József könyomdája (Pest)	1825–1838?
Tudor (Brassó)	1561–1562
Tumler, Johann Josef (Besztercebánya)	1783–1794
Tumler nyomda (Besztercebánya)	1783–1796
Turótz Mihály (Komárom)	1721–1737
Türsch, Johann David (Kassa)	1663, 1665–1668
Typographia S. Caes. Reg. Apost. Majestatis (Kassa)	1774
Udvarhelyi Mihály (Szeben)	1667–1668
Unitárius Egyház nyomdája (Kolozsvár)	1697–1703
Universitas nyomda (Kolozsvár)	1774–1783
Válaszúti Szilvási András (Kolozsvár)	1622–1627
(Gyulafehérvár)	1624
Városi nyomda (Bártfa) → Bártfa város nyomdája	
Városi nyomda (Brassó)	1625–1692
Városi nyomda (Debrecen)	1561–napjainkig, Alföldi Nyomda néven
Városi nyomda (Kassa)	1610–1694

Városi nyomda (Nagyszében)	1525–1789
Városi nyomda, Bártfa (Kassa)	1710–1714
Verdussen, Hieronymus (Bécs)	1666
(Pottendorf)	1667–1669
előbb (Antwerpen)	166?
Veresegyházi István (Kolozsvár)	1693
Veresegyházi Szentyel Mihály (Kolozsvár)	1668–1683
Vincze György (Debrecen)	1697–1705
Viski István (Kolozsvár)	1772–1775
Viski Pál (Debrecen)	1722–1733
Vitrarius, Matthäus (Lőcse)	1689–1704
(Késmárk)	1704–1706
Vitrarius-nyomda (Késmárk)	1704–1710
Vitze Gedansis, Paulus (Gyulafehérvár)	1636
Vizi István (Kolozsvár)	1772–1775
(Nagyenyed)	1774
Vladul, popa (Balázsfalva)	1755
Vlaicu (Balázsfalva)	178?
Vokál, Václáv (Szenice)	1636
(Trencsén)	1637–1641
Vokál, Václáv özvegye, Dorota Čížek (Trencsén)	1641–1647
Wagner, Gregorius (Gyulafehérvár)	1569
Wagner Johann Josef (Kalocsa)	1766–1767 / 1768?
Wagner, Valentin (Brassó)	1549–1557
Walo, Johann (Pozsony?)	1594
Wanschleb, Johann Georg (Nagyszombat)	1675
Watts, John (Buda)	1820–1824?
Watts, William (Buda)	1820–1824?
Weber, Simon Ludwig (Pozsony)	1814–1820
Weber, Simon Peter, id. (Pozsony)	1783–1821?
(Komárom)	1788–1794
Weber Simon Peter és fia (Pozsony)	1814–1820
Weber-nyomda (Pozsony)	1783–1852
(Komárom)	1788–1794
Wechel, Andreas (Somorja)	1650
(Kőszeg)	1651–1668?
Wechel, Johann Sigismund (Tejfalva)	1637–1645
Weichenberg, Simon Thaddeus (Kolozsvár)	1731–1737
Weilhammer, Bernhard (Kolozsvár)	1726–730
Weinisch, Georg (Brassó)	1753–1754
Weinmüller, Valentin Josef (Komárom)	1794–1800
Weinmüller, Clara, özv. (Komárom)	1800–1827 / 1826?
Weinmüller Franciska (Komárom)	1831–1848
Weinmüller Imre Bálint (Komárom)	1826–1831
Weinmüller-nyomda (Komárom)	1794–1848
Welzel Frigyes könyomdája (Pest)	1830?–1836?

Werfer, Josef Karl (Kassa)	1836-tól
Werfer Károly (Kassa)	1822
Werfer Károly könyvnyomdája (Kassa)	1833-tól
Werthmüller, Johann (Székesfehérvár)	1809
Wesselényi nyomda (Kolozsvár)	1835
Wetterl, Ján (Besztercebánya)	1829–1830
Willmann, Matthias (Nagyszombat)	1654
Wintzler, Martin (Szeben)	1575
Wolff, Josef (Nagyvárad)	1761–1766
Wolff, Paul (Szeben)	1611–1612
Wolfgang, Martin (Bártfa)	1620
(Brassó)	1625–1632
Zahoray Alajos (Máramarossziget)	1829–1845
Zárda-nyomda (Csiksomlyó)	1676–1897
Zavari György (Pozsony)	1539
Zerweg, Johann Gregor (Pozsony)	1671, 1675–1678
(Nagyszombat)	1672

Hely- és névmutató

Aaron, Petru Pavel 266	180–185, 195, 213, 253–256,	Ames, William 156
Ab Hage, Laurentius Beniamin	292, 491, 530	<i>Amszterdam (NL)</i> →
121, 530	Aksamítek, Zachariás Dominik	<i>Amsterdam (NL)</i>
Abádi Benedek 44, 47, 530	187, 393, 530	<i>Amsterdam (NL)</i> 143–144, 155,
Ábel Jenő 68	Alajos, Gonzaga Szent 282–283	163, 175, 189, 237, 373,
<i>Abrudbánya (Abrud, RO)</i>	Alberti, Ignaz 506	395–396, 429–433, 473, 545
96, 102, 536	Albrich-nyomda 227–229, 530	Andreas maler 32
Abrugi György 139–140, 436,	Aldus Manutius 34, 53	Anghel, Athanasie 200–201
530	Alekszandra Pavlovna 427	<i>Anglia</i> 12, 164, 431
Ács Mihály 119, 247	Alexandru 100	Angyal → Engel, Johann Josef
Ács Pál 34, 37, 44	Almási József 268, 530	Antal Alexandra 382–383
Acsády Ignác 475	<i>Alsólehota (Dolná Lehota, SK)</i>	Antalfi János 260
Adalbert, Szent 485	97	<i>Antwerpen (B)</i> 189, 376, 395,
Adamsz, Johannes 143	<i>Alsóhindva (Dolnja Lendava,</i>	531, 534, 546
Adler, Aegidius 36	<i>SLO)</i> 49, 75, 78, 152, 443,	Ányos Pál 333
Aesopus (Ezópus) 35, 226	535	Apafi Mihály, I., erdélyi
Agnes de Posonio 30	Alsted, Johann Heinrich	fejedelem 18, 140, 142, 150,
Akadémiai nyomda (Kassa)	170, 173	155–156, 164, 166, 167, 173,
192–193, 204, 251–252,	Alvarez, Emmanuel 259	178, 193, 199, 201, 236–239,
257–259, 530	Alvinczi Péter 93, 112, 114	289, 436, 462
Akadémiai nyomda (Kolozsvár)	Ambró Ferenc Ignác 271,	Apafi Mihály, I., erdélyi
204, 251–252, 259–262, 530	277–279, 530	fejedelem felesége,
Akadémiai (Egyetemi) nyomda	Ambrosovsky Mihály 272	Bornemisza Anna 395
(Nagyszombat) 126–128,	Ambrus Paszkál 257	Apffl, Michael 36

- Arad (Arad, RO)* 364, 531, 537, 539
 Aranka György 300
 Arany Tamás 63
 Assner, Leopold 507
 Aubry, Jean 134
Augsburg (D) 117, 249, 378, 457
 Augustinová, Eva 209, 294
 Avram archidiakónus 200, 530
- Bachleitner, Norbert 327, 340
 Badalić, Josif 100
 Bagó Márton 530
 Bajáki Rita 94
 Bajazid, II., szultán 41
Bajorország 208
 Balásfi Tamás 185
 Balassa család 42
 Balassa István 82
 Balassa János 81
 Balassi Bálint 70, 81, 83, 85, 110, 128, 165, 220, 236, 376
 Balassi Ferenc 85
 Balassi Menyhárt 96
 Balázs János 44
 Balázs Mihály 37
Balázsfalva (Blaj, RO) 145, 201, 226–228, 239–240, 263, 266, 280, 414, 433, 494, 530–533, 535–536, 539–541, 543–546
 Bálent Ignác János 264, 271, 530
 Ballagi Aladár 209
 Balogh Leo 257
 Banci, Mihai 200, 530
 Bándi László 308
 Bánffy család 42
 Bánffy Miklós 78
 Bánfi Szilvia 35, 64, 65, 66, 74, 76–79, 82, 154–155, 157, 195, 218, 220, 256, 313, 415, 498, 513
 Bányai Réka 163, 264, 290, 405, 516, 517
 Barabás Miklós 370–371
 Baranyai Decsi János 61, 70, 71
 Baranyai József 218, 303
- Baranyi Pál 201
 Baráthné Hajdú Ágnes 249
 Barkóczy Ferenc 252, 269–276, 285, 348
 Barna Gábor 70
 Baróti Szabó Dávid 292
 Barra Gábor 241, 368–372, 530
Bártfa (Bardejov, SK) 13, 15, 61, 67–71, 86, 91, 101, 107–111, 113–116, 124, 157–158, 174, 193, 246–248, 257–258, 443, 466, 530, 534, 537, 540, 542, 544–547
 Bártfa város nyomdája 246–248, 530
 Barth, Johann (I., II., III., IV.) 152, 221–227, 324, 435, 530
 Barth, Johann Andreas 226, 530
 Barth, Peter 224, 226, 530
 Barth, Rebecca 530
 Barth-nyomda 207, 224–227, 309–310, 530
 Bartók István 36, 44
 Bartók Lukács 262, 531
Basel (CH) 52, 378
 Basilius Magnus 19, 21, 25, 26
 Basire, Isaac 174
 Báthory család 98, 100
 Báthory Gábor erdélyi fejedelem 147
 Báthory István lengyel király, erdélyi fejedelem 60, 65, 78
 Báthory Kristóf, erdélyi vajda 101
 Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem 61, 453
 Báthory Zsófia → II. Rákóczi György felesége
 Báthory Orsolya 122
 Batizi András 39
 Batsányi János 340
 Batthyány Ádám 135–136
 Batthyány Boldizsár 87–89, 129, 134
 Batthyány család 42, 89, 103
 Batthyány Ferenc 89, 129, 131–134, 148
- Batthyány Ferenc felesége, Poppel Éva 134–136
 Batthyány Ignác 261–262, 280–284, 501
 Batthyány József 276–277
 Bauer, Karl Josef 212, 221, 531
 Bauer, Karl Josef felesége, Anna Maria Royer 271
 Bauer-nyomda 269, 531
 Baumann-nyomda (Boroszló) 124–126, 393
 Baumeister, Franz 308
 Bayly, Lewis 165
Bázel (CH) → *Basel (CH)*
Bazin (Pezinok, SK) 210
 Beatrix, Aragóniai → Mátyás, I., magyar király felesége
 Beck, Johann Christoph 184, 531
 Becker, Zakarias 496
Bécs (Wien, A) 12, 29, 32–33, 35–36, 46, 47, 51, 57, 64, 67, 69, 72, 75–82, 84, 87, 89–90, 92, 93, 95, 97, 126, 134–136, 143, 179, 180, 187–192, 195, 209, 211, 214, 220, 226–227, 229–231, 234, 240, 243, 249, 254–255, 262, 264, 266, 290–297, 302–303, 323, 326, 336, 347, 349–350, 358, 361, 369–370, 373–385, 395, 397–399, 402–403, 424, 440, 450, 459, 480, 482, 496–498, 501–507, 531, 533–535, 539, 543
 Becskereki Mihály 260, 264, 266, 531
Bécsújhely (Wiener Neustadt, A) 213, 396
 Beichel József 364, 531
 Beimel József 365–366, 531
 Beimel József felesége, Grün Eleonóra Borbála 352, 365
 Bél Mátyás 210–211, 459, 501, 503
 Béla József 262, 280, 531
 Béla Lajos 283
 Belnay György Alajos 327, 329, 531

- Benda Kálmán 62, 63, 154, 179, 231, 242, 247, 450, 456, 473
 Benedek Fidél 257, 403, 412
 Benedict Mihály 342
 Beniczky Péter 184
 Benkner, Johann 100
 Benkő Andrea 320, 360
 Benkő Antal 384
 Benkő József 223
 Benkő Samu 193
 Bényei Miklós 231
 Bercsényi Miklós 115, 124, 247, 257
 Beregszászi Pál 498, 503
 Beregszászi Péter 240, 267, 531
 Beretzki György 186, 531
 Berg, Johann von 56
 Bergai József 262, 284
 Berger, Josef Leopold 254, 531
 Berkeszi István 311
 Bernhard Máté (Szepesváraljai) 131, 133–135, 531
 Bernolák, Anton 303
 Bessenyei György 292
 Beszterce (Bistrița, RO) 287–288, 532, 533, 543
 Besztercebánya (Banská Bystrica, SK) 97–98, 202, 295–296
 Bethlen Elek, bethleni 166–167
 Bethlen Farkas, bethleni 166–167, 388,
 Bethlen Gábor, iktári, erdélyi fejedelem 96, 112, 132, 135, 147, 161, 168–171, 173–174, 181–182, 185, 482
 Bethlen Gábor, iktári, erdélyi fejedelem 1. felesége, Károlyi Zsuzsanna 169
 Bethlen Gábor, iktári, erdélyi fejedelem 2. felesége, Brandenburgi Katalin 170
 Bethlen István, iktári 161
 Bethlen János, bethleni 149, 164
 Bethlen Miklós, bethleni 164, 388
 Beyer, Johann 103
 Beythe András 89
 Beythe Imre 86, 133–134
 Beythe István 87, 89, 103, 133
 Bianu, Joan 513
 Bielz Mihály 368–372, 531
Bihardiószeg → *Diószeg*
 Bikfalvi Falka Sámuel → Falka Sámuel, Bikfalvi
 Bilderbeck, Ludwig Franz 503
 Binder Ferenc 223
 Binder János Fülöp 220, 234, 307, 331, 346, 498
 Binder János Fülöp felesége, Gruber Éva 498
 Binder Pál 198, 396
 Binder, Ludwig 52
 Binnart, Martin 189
 Binnart, Petrus 189, 395, 531
 Birkenstein, Burckhard von 377
 Biró Annamária 223
 Biró Csilla 157
 Biró Márton 241, 285, 361
 Biró Mihály 231, 284, 531
 Biró Miklós 392
 Bisterfeld, Johann Heinrich 170, 172
 Bistra, Gheorghe 268, 531
 Bitskey István 36, 272
 Blaeu-nyomda 395
 Blanchard, Pierre 346
 Blaschke János 498, 506
 Blažekovic, Tatjana 313, 397
 Blössl (Plössl) József 319, 333, 531, 541
 Bob, Joan 268
 Bocatius, Joannes 71, 112
 Bock, Michael 70
 Bocskai István (zempléni főispán) 177, 192
 Bocskai István, erdélyi fejedelem 117
 Bod Péter 289, 459
 Bodenstein, Cyriak 327
 Bodó Márta 194, 515
 Bodoni, Giambattista 425
 Boehmius, Andreas 494
 Bogdán István 417, 426
 Bohútsky, Jonata
 Boka László 143, 382, 515, 517
Bologna (I) 33
 Bolyai Farkas 300
 Bónis Ferenc 327
 Borda Lajos 514
 Bornemisza András 183
 Bornemisza Anna → Apafi Mihály, I., erdélyi fejedelem felesége
 Bornemisza Péter 14, 42–43, 47, 64, 70, 72–74, 76, 80–86, 388, 531
 Bornemisza–Mantskovit-nyomda 80–86, 98, 112
Boroszló (Wroclaw, PL) 67, 124–126, 229, 393, 422, 534
 Borsa Gedeon 20, 23–27, 47–49, 51–53, 61, 62, 64, 69–71, 73, 76–77, 80, 83–85, 87, 89–90, 94–95, 101–104, 110, 115, 120, 130, 189, 191, 197, 202, 213, 219, 222, 234, 243, 255, 354, 360–361, 387–388, 394, 399, 409, 417, 426, 442, 465, 473, 481, 488, 514, 515, 516, 517
 Borsos József 370
 Borsy Károly 290
 Bossányi Szerafin 295
 Bosyitz, Stephan 115, 167, 531
 Botta István 42, 63, 72
 Bölöni Farkas Sándor 367
 Böszörményi István 173
 Brancovici, Sava 199–200
 Brandenburgi Katalin → Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 2. felesége
 Brassai Major Márton 158, 162, 171–173, 531
 Brassai Sámuel 367
Brassó (Brașov, RO) 15, 49, 50–58, 98–101, 107, 137, 157–160, 205, 221, 226–229, 268, 287, 460, 466, 519, 530–535, 537–540, 542–543, 545–547
Braunschweig (D) 294, 398

- Braxatoris András 123
Breitkopf-nyomda 315, 403
Brenndörffer, Martin 228, 531
Brewer, Bruno 117
Brewer, Johann 118, 242, 531
Brewer, Lorenz 113, 116–118, 458, 531
Brewer, Samuel 118–119, 242, 531
Brewer, Sophia, öz. 118, 531
Brewer-nyomda 116–120, 164, 171, 193, 230, 232, 242–243, 265, 284, 286, 444, 463, 531
Brexel, Johann 117, 531
Breza, Vojtech 349
Briquet, Charles Moise 26
Bruck, Anton 87, 442
Brünn (Brno, CZ) 457
Bubenka, Jonas 486
Bucszánszky Alajos 341
Buda 11, 22–24, 27–33, 202–212, 219–221, 226, 234, 255–256, 269, 271, 277–280, 290–295, 341–347, 368–372, 436, 472, 498, 507, 530, 532–534, 537–538, 540, 542, 546
Budai Ézsaiás 233, 361
Buday György 143, 423, 433
Budinski, Joachim 315, 403
Bukarest (București, RO) 200, 229, 536, 537
Bulle, Johann 29
Bullinger, Heinrich 72–73, 76
Busa Margit 205, 222, 296, 382, 513
Buzinkai Mihály 177–178
Bükyné Horváth Mária 220, 292, 317–318, 332
Calin nyomdász 531
Čaplovič, Ján 126, 128, 513
Carter, Harry 143, 423, 433
Cato, Marcus Porcius 66, 272–273
Česnaková-Michalcová, Milena 303, 323
Chrastina, Daniel 123, 244–246, 532
Chrastina, Jan 123, 211, 244–246, 532
Chrastina, Jan özvegye, Anna Dadan 123, 532
Cicero, Marcus Tullius 259
Čížek, Dorota → Vokál, Václav özvegye
Čížek, Nikodém (Zeissel, Zeisig, Lutheolus) 121, 532, 538
Čížek, Pavel 120
Clemens, Jacob 226
Clusius, Carolus 87
Comenius, Joannes Amos 119, 149, 153, 158–159, 174–177, 250, 457, 486, 502
Confessionale nyomda 12, 19, 28–33, 387, 532
Constantin, Vasilie 266
Coresi diakónus 99–100, 197, 426, 532
Corvinus (Raabe), Valentin 48–50, 488, 532
Cosmerovius-nyomda (Bécs) 191, 375, 406
Cotorea, Geronte 266
Cranach, Lucas 480
Crantz, Heinrich Johann Baptist 234, 267
Crato, Johann Heinrich 51, 532
Creutzer, Georg 70
Creutziger, Hans 102
Croner, Johann 487
Čurlejová, Anna 211, 246
Czakó Elemér 92, 336, 380, 398, 425, 516
Czeglédi István 21, 177–178
Czeglédi László 269
Czene Zsuzsanna 303
Czef Zsuzsanna → Számmer Pálné
Czernowitz (Csernovic, Csernyivci, UA) 288, 532
Czetter Sámuel 384, 498, 501–502, 507
Csáktornyai János 66, 532
Csákvári nyomdász 264
Csáky Miklós 219, 231, 263, 419
Csapodi Csaba 378
Csáthy György 233, 532
Csáthy György felesége, Kiss Rákhel 233
Csatkai Endre 213–214, 352–354, 397
Csécsi János 115
Cseh exuláns nyomda 120–123, 244–246, 532
Csepreg 129–131, 137, 533
Csepregi Zoltán 249
Csíksomlyó (Șumuleu Ciuc, Schlomlenberg, Somlyer Berg, RO) 107, 179, 192–194, 203, 251, 256–257, 410, 413, 446, 533, 537, 547
Csíkszenttamás (Tomești, RO) 257
Csohány János 276
Csokonai Vitéz Mihály 233, 279, 324
Csorba Dávid 236
Csörsz Rumen István 145
Csulai György 196
Csűrös Ferenc 64, 154–155, 179, 229
Dačický-nyomda (Prága) 400
Dadan, Anna → Chrastina, Jan özvegye
Dadan, Jan özvegye, Alžbeta Wetterini 121, 532
Dadan, Jan, id. 121–122, 532
Dadan, Jan, ifj. 123, 244, 532
Dadan, Lukas 121
Dadan-nyomda 244–246, 532
Daia, Gheorghe 199
Dán Róbert 143–144, 348
Dancka (Gdansk, PL) 142, 394, 422
Dániel Imre 281
Dániel István 493
Daniil nyomdász 532
Dankanits Ádám 289

- Dárja, Ileana 281, 283
 Dávid Ferenc 60, 77
 Dávid Terézia → Jonas Lajos
 özvegye
 Dávid Zoltán 475
 Deák György 289
 Deáki (Filep) Sámuel 240, 532
Debrecen 13, 58, 60–67, 69,
 72–82, 107, 116, 120, 137,
 140, 145, 154–157, 168, 178,
 192, 204, 215, 218, 221, 224,
 229–236, 240–243, 248–251,
 262, 264, 269, 278, 368–372,
 408, 433, 439, 441, 466, 473,
 482, 498, 531, 532, 533, 534,
 535, 536, 537, 539, 540, 541,
 544, 545, 546
 Debreceni T. István 156
 Debreczeni Sámuel 289, 532
 Decsi Gáspár 79
 Decsy Sámuel 382, 385
 Dée Nagy Anikó 150, 264, 515,
 516
 Demény Lajos 98–99
 Deschamps, Paul 104
 Dessewffy József 362
Detrekő (Plavecký hrad, SK)
 80, 82–84, 531, 539
 Dévai Biró Mátyás 38, 44
 Didot, Firmin 425
 Diepold és Lindauer kiadó
 342
 Diósi Dávid 194, 256, 515
Diószeg (Diosig, RO) 231–232,
 265, 300, 539, 541
 Diószegi Sámuel 233
 Diwalt, Johann Martin 269,
 312–313, 532
 Diwalt, Martin Aloys 532
 Dobner, Sebastian Ferdinand
 214, 532
 Dobos Miklós 256
 Dobre pap 196–197, 532
 Doll testvérek 379
 Doll, Anton 503, 506
 Donát János 339
 Donatus, Aelius 245
 Dörnyei Sándor 97, 102, 202,
 349, 514
 Drabik Miklós 454
 Draskovich György 87, 90
 Du Moulin 240
 Dufrene, François 259
 Dugonics András 333, 350, 370
 Dular, Anja 86, 33
 Dunántúli református nyomda
 532
 Dunka Sándor 503
 Durstmüller, Anton 335, 359,
 379–380, 382
 Eber, Blasius 36
 Éble Gábor 284–285
 Eccard, Abraham 124
 Ecker, Juraj 317
 Eckhardt, Peter 287–288, 532
 Effmurdjt Jakab, Lignicei 169,
 532
Eger 41, 203, 221, 251–252, 254,
 264, 269–275, 277, 283, 285,
 411, 501, 530, 531
 Egyetemi nyomda 204, 207–208,
 220, 234, 271, 278, 293, 391,
 409, 434, 436, 507, 532
 Eisenführer, Josef 532
 Eisenführer, Josef özvegye,
 Anna Lechner 311, 532, 538
 Eitzenberger, Anna Maria 533
 Eitzenberger, Dominik Josef 533
 Eitzenberger, Franz Anton, id.
 330–332, 533
 Eitzenberger, Franz Anton, ifj.
 264, 286, 533
 Eitzenberger, Franz Josef
 330–332, 463
 Eitzenberger, Franz Josef
 özvegye, Anna Maria
 330–332, 532
 Eitzenberger-nyomda 293–294,
 311, 330–332, 533
 Ellinger István 293, 533
 Ellinger, Johann Josef 293, 533
 Ellinger-nyomda 292–294, 533
 Elsholtz, Matthias 171, 394, 533
 Elzevier nyomda 162
 Emmanuele Di Gesù Maria 189
 Emődi András 263–264, 419,
 441, 517
 Ender, Balthasar Joachim 129
 Endrédi János (diaconul Joan)
 234, 267–268, 495, 533
 Endter, Wolfgang 374
 Endtner, Martin 242–243
 Engel Ferenc Antal 311
 Engel, Johann Josef (Angyal)
 208, 290, 435, 533
 Engel, Johann Josef özvegye,
 Vizer Christina 291, 533
 Engel-nyomda 290, 533
 Enyedi György 62, 139, 453–454
Eperjes (Prešov, SK) 101–102,
 110, 123–124, 248, 294–295,
 540, 541, 542
 Erasmus, Rotterdamus 66, 405
Erdély 12, 15, 41, 43, 51, 53, 57,
 63, 98–99, 101, 105, 107, 135,
 143, 153, 168, 185, 196–198,
 203, 205, 221–229, 250, 418,
 475, 532
Erdélyi Fejedelemség 11, 16, 41,
 105, 113, 137–138, 140, 168,
 453
 Erich, Ericus 115, 533
 Ernő, főherceg, Habsburg 68
 Erös Gábor 241, 361–362, 436,
 498, 503, 533
 Érseki nyomda 168, 180–182,
 185, 187, 533
Érsekújvár (Nové Zámky, SK)
 133–134
 Esparza, Martinus de 190–191
 Estei Ferdinánd 367
 Esterházy Anna Julianna →
 Nádasdy Ferenc felesége
 Esterházy József 500
 Esterházy Károly 269, 272, 348
 Esterházy Miklós 353
 Esterházy Pál 213, 485
 Esterházy udvari nyomda 203,
 205, 213, 352–355, 533
 Esze Tamás 229

- Eszék (Osijek, HR)* 251, 254, 269, 312–313, 532, 533
Esztergom 179, 251–252, 271, 273–276, 365–366, 489, 531
Eszterháza (Fertőd) 352–355, 533
 Eybl, Franz M. 340
- F. G. fametsző 495
 Faber, Michael 128
 Fábrián József 499
 Fabinus, Lucas 102
 Fabricius, Johann 50, 51, 146, 533
 Falka Sámuel, Bikfalvi 347, 362, 384, 423, 425, 427–428, 433, 506–507, 533
 Fándly, Juraj 303
 Farinola, Valentinus → Mantskovit Bálint
 Farkas Ágnes 69, 107, 110–112, 415, 513
 Farkas Gábor Farkas 517
 Farkas Imre 90, 129–133, 533
 Farkas István 232, 234
 Faust, Ovidius 29
 Fáy András 337
 Fazakas Gergely 36
 Fazakas József 47, 418
 Fazekas Mihály 233, 497
 Feger, Theobald 28
 Fejedelmi nyomda (Gyulafehérvár) 113, 119, 139–140, 146, 168–174, 196, 200–201, 533
 Fejedelmi nyomda (Sárospatak) 119, 174–179, 192, 533
 Fekete Csaba 53, 239, 516
 Fekete Jakab 145
 Félegyházi Tamás 80
Felső-Őr (Oberwart, A) 336
 Ferdinánd, főherceg, Habsburg 262
 Ferdinánd, I., magyar király 11, 34, 46, 59, 68, 73, 91
 Ferdinánd, II., magyar király felesége, Eleonora 202
 Ferdinánd, III., magyar király 115
- Ferenc, Assisi Szent 180
 Ferenc, I., magyar király 207, 224, 339, 456
 Ferences kolostor nyomdája (Csíksomlyó) 192–194, 256–257, 533
 Ferences nyomda (Eszék) 269, 533
 Ferences nyomda (Vimpác) 94–96, 180, 533
 Ferenczffy Lőrinc 135–136, 182, 187, 253, 376, 426, 434, 486, 533
 Ferenczi Zoltán 56, 141, 235, 259, 261, 280, 367, 371, 410, 424
 Fernolend, Martin 228, 533
 Fest, Johann 112–113, 119, 168, 533
 Fey, Andreas 260, 533
 Fidler, Johann 133, 400
 Fiebick, Benjamin 146–147
 Fiedler, Gottfried 300, 533
 Filtsch, Johann 288, 533
 Filtsch, Johann Emanuel 288, 533
 Filtsch, Samuel 221, 223, 227, 533
 Finsterbusch, Johann Jacob 212
 Finta, Dimitrie 267, 533
 Fiol, Switpolt 101, 202
 Firtinger Károly 195
 Fischer, Ernst 340
 Fischer, Johann 69, 71, 108, 111–113, 533
 Fischer, Johann özvegye, Elisabeth Klöss 111–112
 Fitz József 24–26, 107, 209, 212, 221, 266, 277, 305, 318, 332, 408, 453
Fiume (Rijeka, HR) 313–315, 536, 537
 Fleischer, Andreas 151
 Fleischer, Friedrich August 358, 534
 Fliess, Stephan 118, 534
- Florentinus, Antoninus 28, 29, 31
 Fodorik Menyhért 154–155, 436, 534
 Fogthüý Krisztina 504
 Folger János 343
 Forgách Ferenc 168, 171, 181–182, 185, 187, 253
 Formica nyomda (Bécs) 375
 Földesi Ferenc 142, 235
 Földi János 233
 Fraknói Vilmos 21, 22
 Frank Ádám 395
 Frank, Peter R. 339, 360, 384
 Frank, Valentin 153
 Franke, Hermann August 205
Frankfurt/M (D) 215, 251, 228, 292, 378, 449
Frankfurt/O (D) 237, 374, 403
 Frankovics Gergely 87–89, 480
 Fráter György → Martinuzzi
 Frauenheim, Johann Heinrich 258, 534
 Frautliger, Gregor 50, 534
 Frey, Johann Georg 184, 534
 Friedl, Johann Adam 184, 534
 Frigyes III., császár 27
 Frigyük Katalin 308, 356
 Frimm János 272
 Frimmel, Johannes 223, 335, 339, 360, 384
 Frimmová, Eva 32
 Fronius, Mathias 50, 55
 Frölich, David 110
 Fuchs, Xaver Ferenc 272
 Fülöp Géza 249
 Füzesné Hudák Julianna 414
 Füzi János 241, 361
- G. fametsző 495
 G. C. fametsző 483
 G. F. fametsző 495
 Gaál Endre 351, 365, 412
 Gábor Csilla 256
 Gáborjáni Szabó Botond 239, 516
 Gaertner, Georg Adam 212

- Gál István 276, 411
 Gál László, H. 282, 298, 534
Galgóc (Hlohovec, SK) 80,
 83–84, 121, 539
 Gall, Friedrich Arnold 254, 534
 Gallen, Johann 436
 Galli Katalin 113–115, 193, 258,
 394, 404
 Gálszécsi István 37
 Gánóczi Antal 264
 Gänselmayer, Wolfgang 227
 Gara Miklós 392
 Gárdonyi Albert 92, 181–182,
 209, 212, 220, 231, 254, 291,
 317–318, 320–321, 331, 335–
 336, 343, 379–380, 398, 425,
 429, 443, 462, 474, 516
 Gávai Mihály 395
 Gavanti, Bartolomeo 191
 Gebhardi, Ludwig Albrecht
 506
 Gebhardt Ignác 356
 Gécs Béla 339, 360, 392, 450
 Geich, Johann Heinrich 254,
 534
 Gelbhaar-nyomda (Bécs)
 375–376
 Geleji Katona István 196–197
 Gellért, Szent 281
 Gemmarius, Thomas 47
Genf (Geneve, CH) 57
 Geréb László 21
 Gergely, XIII., pápa 79
 Gerhard, Johann 495
 Gerstner, J. 503
 Gessner, Salomon 292
 Gevers, Valentin 114–115, 118,
 534
 Geyer Anna → Haykul, Anton
 von, felesége
 Géza, II., magyar király 47
 Ghelen-nyomda (Bécs) 340
 Ghenadie, erdélyi metropolita
 100, 197
 Ghilányi Jakab 142, 236
 Giese, Ursula 335, 379
 Gindl, Jozef 301
 Glaser, Georg → Vittrarius,
 Matthäus
 Glevitzky, Fr. von 357, 534
 Gollner, Josef 212
 Gottlieb, Anton Venzel
 (Máramarosi) 265, 278–280,
 357, 474, 534
 Gönc 84, 115
 Gönyei Pócs Gábor, id. 286, 534
 Gönyei Pócs Gábor, ifj. 286, 534
 Görög Demeter 382, 496, 501
 Gössinger, Ludwig 128
 Gött, Johann 227–228, 534
Göttingen (D) 293
 Grabovszki, Dimitri 362
 Gradézi Horváth Gergely 70
 Gran, Heinrich 480
 Grawer, Albert 71
Graz (A) 87, 181, 229, 333, 440
 Greus, Georg 50, 51, 55, 534
 Gritner, J. 496–497
 Gromen, Peter 227
 Gross, Julius 160
 Grosse, Henning 66
 Gruber Éva → Binder János
 Fülöp felesége
 Gründer, Gottfried 124–127,
 188, 393, 534
 Grüngras, Simon (Zöldfü) 146,
 534
 Grün Eleonóra Borbála →
 Beimel József felesége
 Grün János 534
 Grün Orbán Fülöp 351–352,
 534
 Grün Orbán Fülöp özvegye,
 Köpf Borbála 534
 Gryphius, Theobald 52, 101
 Gulyás Pál 46, 68, 69, 71, 107,
 109, 122, 141–142, 147, 160,
 166, 192, 216, 235, 243–244,
 259, 264, 285, 388, 400, 411
 Gutenberg, Johannes
 Gensfleisch 19, 23, 26, 47,
 422
 Gutgesell, David 67–71, 84, 86,
 91, 97, 107, 112, 443, 534
 Guttman, Johann Paul
 264–265, 534
 Gübesch, Johann 51, 534
 Gvadányi József 294
 Gyalogai Ignác 272
 Gyárfás Tihamér 227
 Gyarmati Sámuel 223
 Gyöngyösi István 119, 216
 Gyöngyössi Pettyen Pál 493
Győr 16, 203, 214–219, 221, 224,
 246, 250–251, 254, 269, 410,
 474, 543, 544
 Györfi István 300, 534
 Gyula 41, 96
Gyulafehérvár (Alba Iulia, RO)
 15, 49, 75, 77, 80, 96, 98, 99,
 112–113, 119, 139, 146, 150,
 158, 164, 168–175, 181,
 195–200, 251, 262, 280–284,
 289, 482–483, 500, 531–535,
 537, 539, 540, 541–542, 546
 Gyurikovics György 126
 Gyurján József 534
 H. V. → Vogtherr, Heinrich
 Habsburg Birodalom 11, 14, 16,
 43, 78, 107, 113, 141, 203,
 227, 335
 Hacque, Johann Baptist
 190–191, 395, 534
 Hafe fametsző 495
 Haiman György 85, 143, 145,
 153, 165, 173, 201, 222, 236,
 255, 388, 401, 406–407,
 409, 429, 431, 473, 479, 515,
 516
 Hajnal Mátyás 188, 375
 Hajnóczi Iván 116
Halle (D) 205, 237
 Haller János 145, 195, 487
 Hamaliar, Martin 301
Hamburg (D) 394
 Han, Johannes (Han de Wyt
 alias de Ispár) 28, 30
Hanau (D) 134, 163, 374, 393
 Hannulik János Krizosztom 285

- Haraszti Károly 320, 334, 337, 370, 446
 Hardt, Johann 228, 534
 Harsányi István 176–177
 Hartwig Ede 368
 Has, Adam 534
 Hauck, Johann Andreas 184, 534
 Hauser Zoltán 269
Havasalföld 100, 195–196, 198, 396
 Haydn, Joseph 353–354
 Haykul, Anton von 358–359, 381–385, 397, 506, 534
 Haykul, Anton von, felesége, Geyer Anna 360
 Heckenast Gusztáv 320, 534
 Hegyi Ádám 285
Heidelberg (D) 96, 374
 Heimerl, Josef Matthias 208, 311, 463, 534
 Hell fametsző 486
 Hellebrant Árpád 514
 Heller, Johann Konrad Heinrich 264, 535
 Heltai Anna → Lang (Hosszú) Tamás felesége
 Heltai Gáspár 49, 56–62, 100–101, 103, 389, 418, 461, 535
 Heltai Gáspár, ifj. 61, 138, 453, 535
 Heltai Gáspárné, özv. 61, 65, 535
 Heltai János 108, 163, 177, 514
 Heltai-nyomda 58, 62, 71, 81, 103, 138–142, 144, 535
 Heltzdörffer Mihály 145, 221–222, 224, 228, 235, 535
 Heptner, Johann Georg 330
 Herder, Johann Gottfried 382
 Herepei János 138, 140–141, 393, 440, 516
 Herfurth, Friedrich August 228, 535
 Hermelius, Johann 152, 535
 Herner János 132, 516
 Herrmann, Michael 158–159, 535
 Herrmann-nyomda 158, 229, 535
 Hervay Ferenc 98, 99, 101, 514
 Hess, Andreas 12, 19–27, 29, 32–33, 219, 387, 393, 436, 535
 Heusler, Martin 50, 535
 Hevenesi Gábor 259, 485, 506
 Heyden, Sebald 44, 66
 Heyl, Quirinius 202, 393
 Hildebrand, Christoph 149, 535
 Hindringer, A. E. 357, 535
 Hintz Sándor (Hintius) 282
 Hintz, Friedrich 487
 Hirnle-nyomda (Olmütz) 287
 Hirscher, Lukas 100
 Hochmeister, Martin, id. 222, 261, 280, 535
 Hochmeister, Martin, ifj. 222, 262, 309–310, 535
 Hochmeister-nyomda 207, 221–223, 225, 227, 446, 535
 Hodoş, Nerva (Dan Simonescu) 513
 Hofbauer Katalin Teréz → Patzkó, Franz August
 Hoffgreff, Georg 56, 57, 58, 59, 535
 Hoffgreff–Heltai-nyomda 13, 56–62, 535
 Hoffhalter, Raphael (Skrzetusky) 14, 36, 43, 64, 65, 66, 72, 75, 77, 79–81, 89–90, 147, 390, 393, 480, 535
 Hoffhalter, Rudolf 14, 43, 49, 64, 66, 75, 76–80, 88, 99, 152, 443, 480, 535
 Hoffhalter-nyomda 50, 75–80, 89
 Holanová, Emilia 321
 Holl Béla 136, 182, 187, 277, 337, 376, 400, 411, 426, 514
Hollandia 16, 143, 161, 189, 395
 Holtzer, Simon 218
 Homberger, Jeremias 87
 Honterus, Johannes 39, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 153, 479, 535
 Honterus-nyomda 51–55, 99, 229, 391, 535
 Hopp Lajos 473
 Horner, Franz A. 245
 Horvát István 102
 Horváth András 124
 Horváth János 21
 Horváth József 216, 307
 Horváth Mihály 308
 Horváth Pavol 128
Horvátország (HR) 86
Höchstädt (D) 66
 Hörk József 123
 Hörmann, Johann Andreas 254, 258, 535
 Hralo, Michal 302
 Hubert Ildikó 35
 Hummel, Johann David 381
 Hummel, Johann Nepomuk 355
 Hunyadi Ferenc 278
 Huszár Antal 298–299, 535
 Huszár Dávid 72, 74, 75, 133, 535
 Huszár Gál 14, 43, 47, 62, 63, 64, 72, 73–82, 84, 102, 111, 443, 482, 535
 Huszi, Stefan 268, 535
 Huszthy Riskó Sámuel 231, 536
 Huszti Péter 458
 Hutter, Elias 460
 Hübschlin, Johann Baptist 213, 350, 536
 Hütter, A. J. 357, 536
 I. R. fametsző 495
 I. S. fametsző 478–479
 Iclozan, Paul 268, 536
 Igaz Sámuel 506
 Illésházy család 121–122
 Illésy János 155
 Illyés András 184,
 Illyési István 117–118, 516
 Ilyés Hajnalka 56, 235, 259
 Imre Mihály 36
 Imreh Sándor 407

- Iosif mester 200, 536
 Irinyi Károly 64, 154, 179, 231, 473
 Israel, Salamon 347
 Istvanovics, Mihai (Stefansvili, Stefanidze) 200, 396, 536
Itália 19, 47
 Iványi Béla 92, 132, 181–182, 336, 343, 380, 398, 425, 429, 443, 516
 Iványi Sándor 269
 Ivirean, Antim 200
 Ivul, Gabriel 127, 183
 Izabella királyné → János, I., Szapolyai, magyar király felesége
 Jäger, Joseph 506
 Jakab Elek 140, 224, 228, 257, 261, 268, 288–289, 410
 Jakó Zsigmond 48, 49, 56, 59, 101, 142, 236, 239, 266, 268, 281, 283, 407, 418, 424, 426, 515, 516
 Jančulová, Ivana 122
 Jankovics János 536
 Jankovics Pál 536
 Jankovics Pál özvegye, Katharina 536
 Jankovics, Emanuel 536
 Jankovics-nyomda 315, 403, 536
 János I., Szapolyai, magyar király 11
 János I., Szapolyai, magyar király felesége, Jagelló Izabella 11, 34, 461
 János Zsigmond, II. János magyar király, erdélyi fejedelem 11, 34, 54, 59, 60, 77, 460–461
 János, Szent, Nepomuki 282
 Janson, Anton 143, 433
 Járay Mihály 487
 Jelínek, Johann Baptist 302–303, 536
 Jelínek, Václáv 301–303, 245, 255, 397, 536
 Jelínek-nyomda 301–303, 536
Jéna (D) 249, 378, 393
 Jeromos, Szent 31
 Jerschowitz, Jeremias 242, 536
 Jezsuita kollégiumi nyomda (Kassa) 86, 115, 192–193, 258, 536
 Jezsuita kollégiumi nyomda (Pozsony) 185, 536
 Jezsuita nyomda (Szokolca) 274, 536
 Jonas Lajos 536
 Jonas Lajos özvegye, Dávid Terézia 536
 Jonas, Jakob Josef 536
 Józsa-Halász Margit 438
 József, II., magyar király 17, 215, 222, 226, 249, 279, 298, 333, 444, 448–449, 451, 471
 Jugâreanu, Veturia 103
 Jungmann Károly 291, 536
 Jurkovich Emil 295
 Justinellus, Petrus 191
 Jüngling, Agnes 536
 Jüngling, Stefan 149–150, 224, 536
 Kádár József 357
 Käfer István 93, 182, 184, 253, 343, 347, 514, 516
 Kájoni János 193–195, 257
 Kalapis Zoltán 309
 Káldos János 96
 Kali József 300, 536
 Kállai Gergely 231, 232, 536
 Kalman, Aron 348
 Kalocsa 251–252, 275–276, 533, 540, 541, 542
 Kaltschmied, Abraham 211
 Kálvin (Calvin, Jean) 63, 71, 145, 181
 Kämpf kiadó 318
 Kanizsai Pálfi János 131–132, 134–135
 Kanizsay Orsolya → Nádasdy Tamás felesége
 Kaprontzai Nyerges Ádám 240, 290, 297, 298–300, 410, 424–425, 435, 536
 Káptalani nyomda 536
 Karacs Ferenc 326, 361, 498, 503–506
 Karacs János 505–506
 Karádi Pál 96, 102, 536
 Kárai László 21, 22, 23, 27
 Karancsi György 155, 536
 Kärbling, Johann Tobias 339
 Karletzky Ferenc 314–315, 536
 Karletzky, Laurenz Alois 313–315, 536
 Karletzky, Martin František 397
 Karletzky, Rosina, özvegy 314–315, 537
 Karletzky-nyomda 313–315, 536
 Karletzky testvérek 537
Karlowatz (Karlovac HR) 348
 Kármán József 278
 Károli Gáspár 70, 80, 84, 161, 163
 Károly, főherceg, Habsburg 74
 Károly, III., magyar király 210, 319, 443, 448
 Károlyi Antal 286
 Károlyi Ferenc 231, 243, 284–285
 Károlyi György 286
 Károlyi István 340, 537
 Károlyi József 286
 Károlyi Zsuzsanna → Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 1. felesége
 Károlyi-nyomda 205, 213, 537
Kassa (Košice, SK) 14, 15, 69, 71–73, 86, 97, 101–102, 105, 108, 111–119, 124, 167–169, 174, 181, 185, 192–193, 207, 246, 247, 251, 253, 255, 257–259, 261, 264–265, 270, 292–295, 368–372, 404, 419, 472, 530, 531, 533–535, 537–539, 541–542, 545, 547
 Kassai András 195, 537
 Kassai Pál 156, 230, 424, 537

- Kassai Pál özvegye 537
 Katona István 256, 276–278, 346
 Kauder, Wilhelm 245, 537
 Kaufmann Ábrahám 357
 Kautsch, Ignaz 287
 Kazinczy Ferenc 292–293, 359–362, 382, 452
 Kazy Ferenc 256, 259
 Kecskeméti C. János 109
 Kék József László 363, 537
 Kéki Béla 165
 Kelecsényi Ákos 514
 Kelemen Lajos 138, 298, 424, 429
 Kelényi B. Ottó 202
 Keller, Johann Georg 537
 Kemény Lajos 108, 111, 116, 258, 293
 Kempelen Farkas 342
 Kempis Tamás 213
 Kenéz Győző 242, 247
 Kénosi Tőzsér János 142, 235
 Kerekes Sámuel 382, 496, 501
Keresd (Criș, RO) 142, 164, 166–167, 390, 537, 544
 Kereskényi Ádám 261
 Keresztély Ágost 209
 Keresztési József 231, 300
Keresztúr (Németkeresztúr, Deutschkreutz, A, korábban: Sopronkeresztúr) 42, 86, 89, 129–130, 531, 533, 538
 Kéry János 124–125
Késmárk (Kežmarok, SK) 118, 203, 229, 242, 248–249
Keszthely 541
 Kézdivásárhelyi Matkó István 177
 Kilian testvérek, kiadó 233
 Kilian, Bartholomaeus 487
 Kilian, Philipp 487
 Király Péter 380
 Kiriak (Moldvai) 200, 396, 537
 Kis Imre 177
 Kis Krisztián Bálint 357
 Kisfaludy Károly 506
 Kisfaludy Sándor 370
Kis-Komárom 135
Kismarton (Eisenstadt, A) 203, 205, 213, 352–355, 533, 536, 543
 Kiss Erika 34, 516
 Kiss Farkas Gábor 37
 Kiss György 289, 537
 Kiss István 233
 Kiss Rákhel → Csáthy György felesége
Kisszeben (Sabinov, SK) 101
 Kitionich János 181
 Klapka György 537
 Klapka József 364, 537
 Klapka Károly József 311–312, 364, 537
 Klein, Georg 537
 Klein, Johannes 115
 Klein Julianna → Sulzer, Johann Franz felesége
 Klein (Micu) Sámuel 268, 345
 Klemann, Josef Sigismund 286, 410, 537
 Kliegl József Péter 391
 Klimekova, Agáta 209, 513
 Klimó György 252, 290
 Klöss, Daniel 242, 537
 Klöss, Elisabeth → Fischer, Johann özvegye
 Klöss, Jakob, id. 61, 69–71, 85–86, 107–111, 116–117, 157, 457, 537
 Klöss, Jakob, ifj. 71, 109, 158, 246, 537
 Klöss-nyomda 107–111, 537
 Kmita (Lengyel) Andrásné Wilhelm Krisztina 142, 235, 400, 537
 Kmita János 235
 Knapp Éva 259, 261, 347, 410, 425, 429, 485, 492, 499–501, 507, 516
 Kner Imre 429
 Knezevich István 290–291, 537
 Kocán Béla 37
 Kochberger, Michael 212
 Kohl, Clemens 506
 Kókay György 383, 456
 Kolb, Anton 310
 Kollár Ádám 455
 Kollár kiadó 318
 Kollárová, Ivona 317, 448–449
 Kollégiumi nyomda (Sárospatak) 537
 Kollmann, Josef Franz 260–262, 397, 446, 537
 Kollonich Lipót 127, 196, 201
 Kolosvári K. Zsigmond 494
Kolozsvár (Cluj-Napoca, RO) 14, 49, 56–62, 65, 71, 81, 89, 100–103, 107, 120, 137–146, 149, 155, 162–164, 166, 168–169, 172–173, 178, 201, 203–204, 207, 221, 223–224, 227, 229–230, 235–242, 251–252, 255, 259–264, 266–267, 272, 281–284, 289, 297, 309–310, 367–372, 406, 410, 412, 430, 433, 439–440, 446, 454, 466, 472, 480, 487, 489, 493, 494–495, 530–533
Komárom 74, 214, 218–219, 263, 303–304, 351, 442, 463, 474
 Komáromi Csipkés György 149, 155–156, 166, 230
 Komáromi István 156
 Komáromy József 362–363
 Komensky → Comenius, Joannes Amos
 Komjáthy Miklósné 514
Komjáti (Komjatice, SK) 72, 74, 81–82, 535
 Komjáti Benedek 34, 37, 39, 44
 Komlós (Lupinus) András 61, 65–67, 537
 Komlós Andrásné, özv. 50, 66, 79, 537
 Koncz József 164, 290, 297–298, 411–412
 Koncz Pál 441
 Konrád Keresztély 352, 537
 Kónya Franciska 122
 Kónyi János 333
 Kopcsányi Márton 375

- Korabinsky János Mihály 324, 501
- Korneli János 126–127
- Korondi Ágnes 223
- Korpona (Krupina, SK)* 348
- Korzenski, Johannes 132–133, 537
- Kotvan, Imrich 29
- Kovachich Márton György 346
- Kovačka, Miloš 70
- Kovács Bálint 431
- Kovács Eszter 182, 207, 514
- Kovács József László 130
- Kovács Sándor Iván 109
- Kovácsnai B. Imre 109
- Kováts Gábor 234
- Kováts László 339, 420, 474
- Köleséri Sámuel 222, 225, 407
- Kömlei János 496
- König, Friedrich 340
- Köpeczi Béla 380
- Köpf Borbála → Grün Orbán
Fülöp özvegye
- Körmöcbánya (Kremnica, SK)*
296
- Körtvélyes (Hrušov, UA)* 202
- Kőszeg* 69, 129, 132, 136–137, 249, 532, 538
- Kőszeghy Péter 35
- Krakko (Kraków, PL)* 12, 33, 35–39, 44, 46, 51, 52, 101, 103, 113, 116–119, 202, 394, 399–400, 418, 542
- Kramer, Konrad 53, 57, 117
- Kraus, David 191–192, 253
- Krausz, Georg 118
- Kriegleder, Wynfried 149, 311, 330
- Krischan, Alexander 311
- Križanová, Petronela 325
- Krmann, Daniel 123, 244
- Krolop, Wenceslaus 244–245, 537
- Krüner Lipót 371
- Kuchtová, Olga 301
- Kufstein (A)* 457
- Kulcsár György 70, 390
- Kulcsárné Siess Katalin 216, 537, 543
- Kultsár István 306, 341
- Kuntár Lajos 136, 305
- Kurta József 147
- Kurucárová, Jana 123
- Kurzböck, Josef Lorenz von
297, 303, 323, 424
- Kurzböck-nyomda (Bécs)
226–227, 295, 298, 349, 380–381
- Kusser, Johann 126
- Kusmann, Jakob 118, 537
- Küllös Imola 473
- Kürner-nyomda (Bécs) 375
- La Langue, Jean Baptist 285
- Lackner Kristóf 131, 413
- Laczkovics János 456
- Laibach (Ljubljana, SLO) 86, 87, 103, 393, 399, 536, 539
- Lajdová, Natasa 122
- Lajos II., magyar király 11, 34, 453
- Landerer Anna 537
- Landerer Ferenc 293, 537
- Landerer, Ferdinand 219
- Landerer, Johann Adam 211
- Landerer, Johann Michael,
Füskúti 212, 217, 220–221, 254, 259, 265, 270, 278, 293, 295, 390, 409, 434, 499, 537
- Landerer, Johann Sebastian 208, 211, 219–220, 538
- Landerer, Josef 219
- Landerer Katalin 271, 291, 434, 457, 462, 537
- Landerer Lajos, Füskúti
320, 538
- Landerer, Leopold Franz
220–221, 271, 538
- Landerer Mihály, Füskúti 278, 293, 456–457, 538
- Landerer Veronika, özv.
(Nottensteinné Veronika,
szül. Royer Veronika) 219, 463, 538
- Landerer–Heckenast-nyomda
538
- Landerer-nyomda 16, 17, 203, 207–213, 219–221, 233, 277, 279–280, 290–293, 318–321, 332–334, 341–342, 491, 538
- Lane, John A. 430
- Lang Ádám 356
- Lang Ágoston 356
- Lang János 155
- Lang, Mauritius 485, 487
- Lang (Hosszú) Tamás 138
- Lang (Hosszú) Tamás felesége,
Heltai Anna 138, 535
- Langguth-nyomda 326, 349, 538
- Lántz József 370
- Laskai János 110
- Lászlóffy Gergely 281
- Laudivius 28, 30
- Lauer-nyomda 23
- Lavrentie (Erdély)* 538
- Lázár István Dávid 37
- Lázár János 494
- Lechner Anna → Eisenführer,
Josef felesége
- Lehmann, Christian 287–288, 538
- Leiden (NL)* 164, 267, 493
- Lemberg (Lviv, UA)* 504
- Lemgo (D)* 167
- Lengfelner, Daniel 123–124
- Lengfelner, Johannes 123
- Lengyel Andrásné → Kmita
Andrásné
- Lengyelország* 68, 82, 111, 116–117, 142, 175, 235, 399–400
- Lentner, Elisabeth → Patzkó,
Franz August 2. felesége
- Leonhardt, Samuel 339
- Lessing, Gotthold Ephraim 380
- Lesznó (Leszno, PL)* 175, 394
- Letavszky, Franciscus 258, 538
- Letenyei István 131,
- Lettner, Josef Gottfried 208, 322, 332, 538
- Leyrer, Joseph 504, 506

- Liegnitz (Legnica, PL)* 394
- Limberg, Anna Katharina →
Weber, Simon Peter, id.
felesége
- Linz (A)* 132, 148, 394
- Lipcse (Leipzig, D)* 66, 97, 103,
154, 234, 245, 249, 312, 315,
378, 393, 397, 399, 403, 433
- Lipót, I., magyar király 153, 190,
196
- Lipót, II., magyar király 328,
336, 502
- Lippay György 184, 182, 187,
376
- Lippay János 184,
- Lipsius, Justus 110
- Lipszky János 504
- Lipták Dorottya 320
- Listius László 375
- Liszcai Mihály 142, 538
- Lobinger, Pancraz 152, 401–402
- Logofát, Dumitru 200, 538
- London (GB)* 164, 395
- Lorántffy Zsuzsanna → Rákóczi
György, I., erdélyi fejedelem
felesége
- Lorber, Franz 301, 538
- Loretto (Loretto, A)* 94, 127,
132, 179–180, 188–192, 406,
537, 539
- Lorintz 99–101, 461, 488, 538
- Lovas Borbála 62, 483
- Lőcse (Levoča, SK)* 15, 69,
101–102, 108–109, 113,
116–120, 158, 164, 168, 171,
174, 193, 218, 230, 232, 237,
247, 249–251, 265–266, 284,
286, 294–295, 419, 444, 531,
534, 537, 541, 543, 544, 545,
546
- Lőcsei Pál 193, 538
- Löffler Erzsébet 269
- Lőrinci (Heves vármegye)* 309
- Löwe, Anton 325–326, 538
- Luboviensky, Franciscus 193,
538
- Lucius, Jacobus 62, 480,
- Ludvig, Johann 249, 538
- Ludwig, Johann Konrad 249
- Ludvig-nyomda 249
- Luffy Katalin 36
- Luft, Hans 399
- Lugos (Lugoj, RO)* 96
- Lukács László 280, 538
- Lukinich Imre 167, 212, 293
- Lutheolus → Čížek, Nikodém
- Luther, Martin 39, 47, 53, 54,
245, 296, 453
- Lüneburg (D)* 161
- Lützwow, Carl Friedrich A. von
327
- Lyceumi nyomda (Eger) 269
- Lyceumi nyomda (Kolozsvár)
224, 241, 262–263, 538
- Lyceumi nyomda (Pécs)
390–292, 538
- Machold, Filip 296, 538
- Machold, Helena 296, 538
- Machold, Stefan Alojz 296–297,
538
- Machold-nyomda 295–296
- Mácza, Michal 303
- Maczák Ibolya 263, 517
- Madarász Márton 247
- Mader, Valerianus 84
- Magio, Lorenzo 92
- Mágocsy család 84
- Magyari Ágh Jakab 133, 136
- Magyari István 130, 181
- Magyaróvár* → Óvár
- Mainz (D)* 302, 397
- Maior, Grigorie 268
- Maior, Petru 345
- Major Márton → Brassai Major
Márton
- Makai Nyíró János 138–140,
393, 538
- Malbasa, Marija 269, 313
- Maluch, Timotej 122
- Maluch, Žuzana 122
- Mályuszné Császár Edit 445
- Mănăila nyomdász 100, 538
- Manigay György 278
- Manlius, Joannes 43, 47, 78–79,
86–90, 92, 103–104, 129–
133, 393, 442, 458, 538
- Mansfeld, Johann Georg
292–293, 402
- Mantskovit Bálint (Farinola)
70–71, 80, 82–86, 107, 443,
539
- Máramarossziget (Sighetu
Marmației, RO)* 265, 279,
357, 534, 543, 547
- Märcklinger, Johann Karl
258, 539
- Margitai István 231–232, 539
- Margitai János 231, 539
- Margitai János özvegye 539.
- Mária Terézia, magyar királynő
205, 207–208, 224, 228, 252,
255, 259, 268, 284, 290, 298,
448, 455
- Máriaradna (Radna, RO)* 341
- Máriavölgy (Marianka, SK)* 347
- Marien nyomdász 100, 539
- Mark, Quirin 283, 500–501
- Markos Béla 207, 330, 378, 472,
514
- Marne, Claude, de 134
- Marosvásárhely (Târgu Mureș,
RO)* 240, 290, 297, 298–300,
410, 533, 534, 535, 536, 541
- Martin, Albertus 171, 394, 539
- Martini, Lucas 481
- Martinovics Ignác 350
- Martinuzzi (Fráter) György 57
- Martius, Johann Nikolaus 184,
539
- Marton József 194, 256, 515
- Márton József 384, 497, 504
- Mártonfi Antal 282–283, 495
- Márza, Eva 37, 172, 196–199, 266
- Mátyás, I., magyar király 22, 24,
26–27, 29–31, 34
- Mátyás, I., magyar király
felesége, Aragóniai Beatrix
30–31
- Mátyus István 299, 410
- Maundrell, Henry 363

- Mauss, Johann Gerhard 379
 Mayer, Anton 152, 359, 382, 402
 Mayer, Josef Karl 295, 363, 539
 Mayr, Philipp Jakob 182–183, 539
Medgyes (Mediaş, RO) 288
 Medgyesi Pál (nyomdász) 231, 539
 Medgyesi Pál 110, 162, 165–167, 175, 177, 458
 Medgyesi Pálné, özv. 539
 Medgyesi-nyomda 232, 265, 286, 300, 539
 Méhes Sándor 368, 539
 Melanchthon, Philip 37, 44, 55, 63, 86, 461
 Melius Juhász Péter 61, 63, 64, 65, 73, 77
 Meltzer, Gregor 97
 Meszléni Márton 169, 171, 539
 Metastasio, Pietro 261
 Metzger, Johann 35
 Mezei Zsolt 441
 Mezey András 37
 Michek Antal 364, 539
 Migazzi, Christoph Anton 277, 282
 Mihálik, Stefán Alojz 296, 539
 Mihálykó János 458
 Mihoková, Maria 258
 Mikes Kelemen 306
 Mikovinyi Sámuel 211, 501
 Miksa, főherceg, Habsburg 72
 Miksa, I., magyar király 78
 Miles, Matthias 150, 153
 Miller Jakab Ferdinánd 21, 264
 Millot, Claude François 226, 450
 Milotai Nyilas István 112
 Mindszenty Sámuel 303
 Mircea, Gabriela 266
 Miskolc 232, 234, 362–363
 Miskolczi Csulyak Ferenc 145, 230–231, 236, 242, 539
Misztótfalu (Tăuții de Jos, RO) 413
 Misztótfalusi Kis Miklós → Tótfalusi Kis Miklós
- Mitterpacher Lajos 346
 Mitzki Ervin 291
 Mizera Tamás 269, 411
 Mohács 34, 35, 43
 Mohr, nyomdász 201
 Moldován János 268, 539
Moldva román fejedelemség 99–100, 195, 198, 396
 Mollerus, Nikolaus 112, 168–169, 181, 539
 Molnár Dávid 140, 142–143, 235
 Molnár Gergely 228, 250, 461
 Molnár József 44, 58, 59, 422, 432
 Molnár Mihály 183, 539
 Monok István 37, 49, 84, 87, 132, 164, 173, 375, 405, 442, 516
 Monoszlói András 93
Monyorókerék (Eberau, A) 42, 86, 88–89, 538
 Morandi, Visconti 153, 159
 Moravus, Matthias 29, 30
 Moretus-nyomda 190, 395
Morvaország 158
 Moška, Pavel 121
 Mossótzty Zakariás 93, 460
 Mozart, Wolfgang Amadeus 354–355
 Muckenhaupt Erzsébet 193, 195, 413, 441
Munkács (Munkačevo, UA) 348
 Murányi Lajos 308
 Muratoris, Johann 229, 248
 Muszka Erzsébet 255, 388, 409, 473, 516
 Mühlsteffen, Johann Gottlieb 224, 227, 435, 539
 Mühlsteffen, Johann Theophil 224, 227, 539
 Müller Ferenc 218
 Müller, Jakob 218
 Müller, Matthias Franz 192
 Müller, Nikolaus 158–160, 539
 Müller, Stefan 539
- Nadányi János 149
 Nádasdy család 89–90, 130
 Nádasdy Ferenc 89, 94, 126, 129–132, 180, 189–191, 376–377, 395, 406, 539
 Nádasdy Ferenc felesége, Esterházy Anna Julianna 190
 Nádasdy Ferenc nyomdái 188–192
 Nádasdy Lajos 441
 Nádasdy Pál 131
 Nádasdy Tamás 12, 42, 43, 45, 59, 72, 539
 Nádasdy Tamás felesége, Kanizsay Orsolya 46
 Nádaskay András 358–360, 539
 Nagy Andor 269, 411
 Nagy Benjámín, Szodói 292, 403, 539
 Nagy Ferenc 272
 Nagy Iván 338
 Nagy József 269
 Nagy Zoltán 368, 427
 Nagyari Benedek 166
Nagybánya (Baia Mare, RO) 102–103, 264
Nagydisznód (Cisnădie, RO) 221–222, 530, 539
Nagyenyed (Aiud, RO) 164, 166, 289–290, 297–298, 532, 537
Nagykároly (Carei, RO) 145, 205, 231, 243, 264, 266, 269, 284–286, 410, 433, 531, 533, 534, 537, 544
Nagykászon (Plăieșii de Jos, RO) 257
 Nagyová, Monika 301
Nagyszeben → Szeben
 Nagyszeben város nyomdája (Nagydisznód) 539
Nagyszombat (Trnava, SK) 13, 15, 16, 36, 43, 74, 89–94, 97, 107, 126–128, 168–169, 179–185, 193, 204, 207–209, 213, 245, 251–256, 258–259, 269, 271, 274, 295, 302–303,

- 409, 439, 443, 472, 481, 483,
490–491, 530, 531, 534–536,
539–541, 543, 545–547
- Nagyvárad → Várad
- Naményi Lajos 161–162, 264
- Nápoly (*Napoli, I*) 29
- Náprági Demeter 131
- Nedelic (*Drávavásárhely,
Nedelišće, HR*) 49, 66, 78, 88,
535
- Neisse (*Nyssa, PL*) 102
- Nemeskürty István 81
- Németalföld 19, 164, 189, 231,
238–239, 399
- Németh János 350
- Némethi Jakab 16, 182,
186–187, 540
- Némethi Mihály 142, 540
- Némethy Lajos 331
- Németkeresztúr → *Keresztúr*
- Németlövő → *Sicz*
- Németújvár (*Güssing, A*) 86, 87,
89, 103, 129, 131–137, 531,
532, 537, 538
- Nenadović, Paul 348–349
- Neubart, Johannes 218
- Neuber, Ulrich 56
- Neuhauser Ferenc 371, 506
- Neuhold János Jakab 214
- Neuman Gáspár 156
- Neuner, Friedrich 276, 540
- Neuser, Adam 96, 102
- Neustädter, Michael 226
- Nicolai nyomdász 200, 540
- Nicovici, Sandul sin Ieremisa
Bucurestinul 540
- Niczky Kristóf 342
- Nigrinus, Georgius (Jiri Černý)
376, 400
- Nottenstein Veronika →
Landerer Veronika
- Nottenstein, Johann Georg
220–221, 444, 462, 540
- Nottenstein, Johann Georg
özvegye, Landauer Veronika
540
- Novák László 315, 368
- Novaković, Stefan 343–344,
380–381
- Nováky József 272
- Nussbächer, Gernot 52, 151
- Nürnberg (*D*) 56, 62, 128, 153,
159, 192, 242, 249, 251, 394,
399, 403, 460
- Nyakas Sarolta 291
- Nyáry család 109
- Nyéki Vörös Mátyás 186, 188,
213, 236, 278
- Nyerges Judit 37, 84, 375, 516
- Nyíró János 55, 56, 540
- Nyitra (*Nitra, SK*) 348
- Nypoort, Justus van der 487
- Nyulas Ferenc 223
- Obereggendorf (A)* 189
- Ocherlan, Leonhard 110, 540
- Ocsvay Ferenc 367–368, 540
- Oderlitzky, Anton Michael 326,
435, 540
- Oláh Miklós 73–74
- Oláh Róbert 239, 516
- Olmütz (Olomouc, CZ)* 92, 287,
397–398
- Olofsz, Abraham 432
- Olsavszky Mihály 526
- Ondrousková, Janka 513
- Onjest, Stefan 540
- Oppenheim (D)* 163, 457
- Oprea nyomdász 100, 200, 540
- Oroszország* 380
- Ortodox érseki nyomda 15, 252,
540
- Osterwald, Johann Friedrich
301
- Ostrogórvski (*Scharfenberg*)
Matthias 39
- Otmar Bálint 92, 393, 540
- Óvár (*Mosonmagyaróvár*)
63, 72–74, 217, 443, 535
- Owen, John 190
- Ozorai Imre 37
- Órleyné Futó Enikő 289
- P. Vásárhelyi Judit 49, 94, 103,
115, 140, 180, 240, 382, 394,
432, 440, 467, 514–517
- Paál Emese 431
- Pach, Christoph 540
- Păcurariu, Mircea 172, 198, 396
- Padányi Biró Márton 455
- Padé (Padé, Padej, SRB)* 309
- Padova (I)* 33
- Pál, III., pápa 46
- Pál, Szent 37, 38, 44, 64, 73
- Páldi (Székely) István 136,
238–240, 266–267, 289, 407,
424, 492, 494, 540
- Páldi (Székely) István özvegye
540
- Pálffy család 210, 419
- Pálfi Ferdinánd 183
- Palkovics Márton 183
- Palma, Luys de la 189
- Pálóczi Horváth Ádám 340
- Pálvölgyi Endre 297, 298, 413,
424
- Panaitescu, P. P. 98
- Pánczél Dániel 382, 385
- Pandovici, Dimitrie 266, 540
- Pap Ferenc 195
- Pap József 241, 361–362, 503,
540
- Pap Leonárd
- Pápa* 72, 74–75, 129, 132–137,
217, 307–308, 531, 532, 535,
543
- Pápai Páriz Ferenc 119, 145,
161, 240, 243, 289
- Pápai Páriz Imre 236
- Pape, August Heinrich 294, 398,
540
- Papp Ingrid 122
- Papp Júlia 360, 383, 506
- Papst József 318
- Párizs (Paris, F)* 87, 336–337,
393, 397
- Patachich Ádám 264
- Pataki Füsüs János 110
- Pataki József (Sárospataki)
238–239, 289, 407, 540

- Pataki Sámuel 239–240, 540
Pataky Dénes 149, 159, 327, 492, 497, 513
Pathai István 131, 133, 135
Patzkó, Franz August 321–323, 397, 435, 540
Patzkó, Franz August 1. felesége, Hofbauer Katalin Teréz 321
Patzkó, Franz August 2. felesége, Elisabeth Lentner 322
Patzkó, Franz Josef 540
Patzkó, Franz Josef özvegye, Josefa 540
Patzkó, Karl Matthias 540
Patzkó-nyomda 207, 278, 321–323, 332, 495, 540
Pauschner, Sebastian 47
Pavercsik Ilona 113–119, 171, 193, 225, 232, 242–244, 248, 257–259, 284, 323, 325, 327, 394, 401, 404–405, 415, 426, 437, 444, 513, 514
Paxy Lajos 219
Payr Sándor 249
Pázmány Péter 93, 125, 130, 179, 181–182, 185–186, 188, 193, 216, 253, 259, 375
Pécs 203, 205, 208, 251–252, 290–292, 533, 536, 537, 538, 539
Pécseli Király Imre 134–135
Pécsi Lukács 92–93, 481, 540
Pécsy, nyomdászlegény 330
Pelczéder Katalin 37
Pénzes Tiborc Szabolcs 163
Perényi Gábor 37
Perényi Gábor özvegye, Frangepán Katalin 37
Perényi István 37
Perger Ferenc 305–306, 364, 540
Perger Péter 48, 50, 142–146, 157, 235, 237, 240, 327, 401, 415, 431–433, 513–515
Pergossich, Ivan 78
Perkins, William 156
Perlaky Dávid 303
Pest 16, 17, 203, 205, 207–208, 233, 262, 264, 277–278, 286, 293, 330–340, 358, 368–372, 472, 497, 504, 531, 532, 533, 534, 537, 538, 540, 542, 545, 546
Pesti (Mizsér) Gábor 34, 35, 39, 44, 52, 460
Péter Katalin 42
Peterscsák Tivadar 269
Pétevárada → Újvidék
Pethe Ferenc 367–368, 384, 504, 540
Pethes Dávid 361
Pethő Gergely 375
Petri, Heinrich 51
Petrik Géza 205, 207, 214, 514, 223, 228
Petróczi Éva 163
Petrus, Canisius 61, 187, 461
Pézteli József 303
Pfannenschmied, Martha 160, 540
Pfannenschmied, Peter 159–160, 486, 540
Philip nyomdász, fametsző 49, 99–101, 396, 481, 488, 540
Piarista nyomda (Kalocsa) 275–276, 540
Piccard, Gerhard 26
Pichler, Alois 409
Pichler, Leonhard 94–95, 180
Pilgram, Georg 193, 541
Pilz, J. 159
Piscator, Ludovicus Philippus 170
Pistorius, Marcus (Martinus?), Lintzi 147–148, 394, 541
Pitroff Pál 216
Plachy, Andreas 296
Plöss (Plöszl) József → Blössl
Plössl Lipót 280, 541
Podhoránszky Mihály 294–295, 541
Pogány Péter 280
Polumsky, Caspar 118, 152, 541
Popovici, Petru 541
Popp, Vasile 226
Poppel Éva → Batthyány Ferenc felesége
Pósaházi János 177–178
Postma Ferenc 494
Pottendorf (A) 132, 188–189, 191–192, 406, 539, 546
Poznań (PL) 75
Pozsony (Bratislava, SK) 15, 16, 28, 31, 41, 93, 103, 124–129, 168–169, 179–188, 205–213, 217–221, 232–233, 245–246, 253–254, 259, 264, 269–271, 293–295, 316–329, 348, 368–372, 408–409, 442, 444, 471–472, 474, 493, 499, 501, 506, 530, 531–534, 536–538, 540–543, 546, 547
Prága (Praha, CZ) 92, 120–121, 187, 327, 368, 376, 385, 393, 397, 400, 530, 540
Prágai András 110
Prandtner, Leopold 41, 526
Pray György 255, 346
Predtschneider, Johann Konrad 153, 159
Preszáka (Presaca, RO) 196–197
Pribicerus, Jacobus 97
Priorato, Galeozzo Gualdo 190
Prisol, Stefan 245
Prixner, Johann Gottfried 498, 503–504
Prokes Márton 506
Prola, Giuseppe 272
Prössl, Blasius 149, 541
Puhó (Puchov, SK) 120–122, 211, 244–246, 249, 532
Püspöki Lyceumi nyomda (Eger) 269–171
Püspöki nyomda (Gyulafehérvár) 280–284, 541
Püspöki nyomda (Kolozsvár) 262, 541

- Raabe, Valentin 49
Rábai István 300, 541
Ráday Pál 234, 247
Radna → *Máriaradna*
Radváni, Hadrián 245, 302
Raff, G. Ch. 499
Rákóczi család 84, 169, 173
Rákóczi Ferenc, I., választott erdélyi fejedelem 177, 192, 259, 261
Rákóczi Ferenc, II., erdélyi fejedelem 193, 203, 205, 229, 235, 242, 244, 246–247, 437
Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem 161–162, 168, 171, 174–175, 196–198, 423
Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem felesége, Lorántffy Zsuzsanna 161, 174–175, 177, 473
Rákóczi György, II., erdélyi fejedelem 172, 177, 192
Rákóczi György, II., erdélyi fejedelem felesége, Báthory Zsófia 177–178, 192
Rákóczi Zsigmond 175
Râmnic (Râmnicu Valcea, RO) 200, 267, 536
Râmnicéanul, Ioan 541
Râmnicéanul, Petru 268, 541
Ransanus, Petrus 92
Rapa-Buicliu, Dan 311
Rárbók (Rohožnik, SK) 80, 83, 531
Ratdolt-nyomda 28
Ráth Mátyás 496
Ravius András → Szörös András
Ravius Mátyás → Szörös Mátyás
Rechlinger, M. 184, 541
Redlitz Ede 294, 541
Redlitz, Ferdinand Johann 294–295, 541
Redlitz, Maria Magdalena 294
Redlitz, Michael Johannes 265, 294
Redlitz-nyomda 294–295, 541
Református egyházközség nyomdája (Kolozsvár) 235–242, 541
Református kollégium nyomdája (Kolozsvár) 173, 235–242, 297, 541
Református kollégium nyomdája (Marosvásárhely) 299–300, 541
Református kollégium nyomdája (Sárospatak) 358–360, 541
Református nyomda (Kassa) 541
Regensburg (D) 51
Reichard Károly 541
Reichard, Marcus 152, 221, 541
Reilich, Gabriel 149
Reismann Móric 246
Reland, Adrian 494
Renius, Georg 175–176, 394, 541
Rennauer, Johann Philipp 208, 214, 219, 541
Rennauerin, Anna Maria 541
Rennauer-nyomda 541
Repčák, Jozef 67, 70, 107, 122, 124, 126, 247, 258, 287, 295, 302, 326, 397
Retz (A) 385
Révai Miklós 217, 346
Révay család 70
Rév-Komárom (Komárno, SK) 74
Rézmetező diákok 234, 361–362, 541
Rheda Pál, Lipsiai 67, 154, 393, 541
Rheda Péter, Lipsiai 154, 393, 541
Rhédey Ádám 241, 371
Rhenius, Johannes 250
Ribay György 244
Richter Fülöp Antal 368–372, 541
Richter, Josef 295
Rickhes-nyomda 186, 376
Rietmiller, Matthias 184, 541
Rimay János 110, 128, 165, 220, 236, 376
Rochel Antal 240
Rodelmayer Gáspár 351
Roden, Georg Andreas 254, 541
Róma (Roma, I) 23, 24, 187, 193, 201, 393, 530
Romer, Augustino-Maria 190, 396
Romhányi Károly 441
Romsics Imre 276
Romwalter Károly 216
Rosenthal, N. 348
Rosnyai János 140, 154, 176–179, 541
Rosnyai János özvegye 541
Royer, Anna Maria, Bauer, Karl Josef, felesége 212, 271
Royer, Franz Anton 211–212, 221, 254, 269–276, 541
Royer, Johann Paul 129, 212, 217, 219–220, 246, 408, 542
Royer, Maria Magdalena, Royer, Johann Paul 2. felesége 542
Royer Veronika → Landerer Veronika
Royer-nyomda 16, 208–213, 221, 246, 255, 269, 332–334, 388, 457, 542
Rózsa György 498, 501
Rózsa Mária 384
Rozsnyó (Rosňava, SK) 363, 537, 539
Rozsondai Marianne 436, 440
Rudnay Sándor 365
Rudolf, I., magyar király 91, 93
Rudolf, II., magyar király 67–68
Rugendas, Jeremias Gottlob 211, 506
Rusnai Lőrinc 272
Ruttkay Gábor 280, 542
Rzisabel József 368
Sabisch, Melchior 327, 349
Sággy Ferenc 347, 542
Sagittarius, Johann 118, 193, 542
Saktorová, Helena 113, 116
Salm család 42
Salm, Julius 81–82

- Salm, Julius, felesége, Thurzó Erzsébet 81
- Salzburg (A)* 209, 211, 396
- Samarjai János 135
- Sámbár Mátyás 177
- Sambuch, Georgius 110, 542
- Sandul nyomdász 267, 542
- Sárdi Nagy János 164, 542
- Sárdi Sámuel 222, 224, 289, 495, 542
- Sárospatak* 15, 115, 119, 154, 162, 171, 174–179, 192, 229, 358–360, 404, 422, 437, 473, 533, 534, 539, 541, 542
- Sárospataki József → Pataki József
- Sárvár* 86, 89, 129–130, 530, 538, 544
- Sárvár-Újsziget* 12–13, 42–47, 72, 74, 482, 530, 539
- Sashegyi Oszkár 445, 448, 450–451
- Sasvár (Šaštin, SK)* 286
- Sauerwein Viktor 217, 542
- Sauter, Paul és Schmidt 249
- Schäffer, David 125
- Schaltzer, J. P. 357, 542
- Scharffenberg, Crispin 67
- Schauff, Johann Nepomuk 327–329, 493, 502, 542
- Schemnicensis, Andreas Gregorius 171, 542
- Schespurgensis, Caspar 61, 542
- Schikaneder, Emanuel 355
- Schirlentz, Nikolaus 480
- Schmid Antal 542
- Schmid János 368–372, 542
- Schmid, Anton von 348, 351, 403
- Schmid, Johann Nikolaus 214, 219, 263, 542
- Schmidt Adjutus 257
- Schmidt József 364
- Schmidt, David 113, 542
- Schmidt, Matthias Andreas 397
- Schmitner, Franz Leopold 211, 506
- Schmuzer, Andreas 506
- Schmuzer, Matthias J. 326
- Schneb, J. H. 149
- Schneckenhaus, Venceslaus Melchior 183, 542
- Schnitzler, Jacob 151
- Schobeln, Franz 228, 542
- Schobeln, Johann Georg 228, 542
- Schobeln, Johann Georg özvegye, Johanna Regina 228, 542
- Schobeln-nyomda 227, 229, 268, 542
- Scholtz, Christoph 97, 295, 542
- Scholtz, Thomas 110, 123–124, 247, 542
- Schönborn, Emil 348
- Schönfeld, Johann Ferdinand 385
- Schönwiesner István 305, 346, 499
- Schrämbel, Franz Anton 506
- Schreck, Wolfgang 102
- Schröder, Nicolaus 239
- Schubert, Johann Liebegott 358, 542
- Schulek Tibor 81
- Schultz, Daniel 112–114, 116–117, 542
- Schultz, Daniel özvegye 117, 119, 542
- Schwaiger kölcsönkönyvtár 456
- Schwaiger, Andreas 379
- Schwartner Márton 456
- Schwarz, Gottfried 167
- Sculteti, Severinus 70
- Sebesány (Sibișeni, RO)* 283
- Sebestyén-Spielmann Mihály 150, 264, 515, 516
- Seel, Paul 146, 542
- Segesvár (Sighișoara, RO)* 167
- Seiberlich, Johann 115, 542
- Seidler, Andrea 149, 327, 330
- Selb, Gabriel 192
- Selmecebánya (Banská Štiavnica, SK)* 97, 128, 296, 301, 538, 539, 544
- Sélyei Balogh István 166
- Semmelweis, Karl 86, 94, 191, 213
- Sempte (Šintava, SK)* 74, 80–83, 531
- Senfelder, Alois 368, 392, 507
- Sennovitz Adolf 227, 310
- Šerban nyomdász 99–101, 542
- Seuler, Johann 228, 543
- Seuler, Lucas 160, 227, 543
- Seuler-nyomda 221, 227–229, 287, 543
- Severini, Marcus 115, 118, 543
- Severini, Marcus özvegye, Susanna 115, 543
- Sibianul, Petru (Tekeld) 266, 543, 544
- Sicz (Németlövő, Deutsch-Schützen, A)* 86, 89, 538
- Siess Katalin → Kulcsárné Siess Katalin
- Siess, Anna Clara 543
- Siess, Anton Josef 216, 543
- Siess, Johann Josef 216, 543
- Siess-nyomda 207–208, 213–216, 221, 251, 304–306, 457, 543
- Sifft, Johann 287–288, 543
- Simánd (Șimand, RO)* 96, 536
- Simon, Johann Baptist 283, 495, 501, 543
- Simon Melinda 487, 514–515, 519–529
- Simon Zsolt 35, 48, 99, 101, 488
- Simonchicz Imre 264, 496
- Simonescu, Dan 513
- Sinapius, Joannes 121
- Sincai, Gheorghe 345
- Singrenius-nyomda (Bécs) 35, 400
- Sinzendorf, Philip Ludwig 216
- Sipos Gábor 145, 237, 240–241, 408, 412–413, 424
- Sirató Ildikó 143, 515

- Skarnitzl, Aloys 287, 543
 Skarnitzl, Anton Alexander 287, 543
 Skarnitzl, Franz Xaver 123, 287, 543
 Skarnitzl, Josef Anton 543
 Skarnitzl-nyomda 286–287, 398, 543
 Skrzetusky → Hoffhalter
 Slovatzek, Josef Anton 208, 287, 311, 543
Snagov (RO) 200, 536
 Snischek (Snížek) Karl Caspar 543
 Sobolová, Božena 122
 Sollinger betűöntőde (Bécs) 234, 292, 398
 Soltész, Elisabeth (Zoltánné) 21, 24, 28, 46, 53, 62, 66–67, 69, 75, 80, 89, 145, 479
 Sólyom Jenő 56
Somorja (Šamorin, Szlovákia) 129, 132, 136–137, 532
 Sonntag, Johann Ferdinand 128–129, 394
 Soós Kristóf 71
Sopron 16, 87–88, 131, 202, 213–219, 221, 246, 250–252, 269, 449, 453, 532, 537, 541–544
 Sopronkeresztúr → Keresztúr
 Sós Márton 300, 543
 Spaisser kiadó 210, 213, 463
 Spaisser, Christian 212, 462
 Spaisser, Franz Dominik 212, 462
Spanyolország 12
 Spetko, Josef 274
 Spielmann-Sebestyén → Sebestyén-Spielmann
 Spillenberger, Samuel 117
 Spóner Péter 362
 Springer, Georg 117, 394, 543
 Srnensky, Matthias 184, 543
 Stahel, Joseph 379, 496
 Stainhofer, Kaspar 36
 Stainhofer-nyomda 82
 Stainville tábornok 235
 Stancel József 271
 Stanhope, Lord 391, 428
 Stankovics János 191
 Štanský, Peter 122, 244
 Státus nyomda (Máramarosziget) 357, 543
 Štefan, Ohridi 172, 198, 200, 396, 543
 Stefáni, Jan 295–296, 543
 Stefáni, Jan özvegye, Žužana 296, 543
 Stefansvili v. Stefanidze → Istvanovics, Mihai
Stein (A) 219
 Steinhöfer Károly 294
 Steinhübel, Georg 118, 438
 Stemler Ágnes 53, 70, 140, 516
 Stephaneum kiadó és nyomda 341
 Sterner Adolf 84
 Stotz, Johann Leopold 352–355, 397, 543
 Stotz, Johann Nepomuk 352–355, 397, 543
 Stotzinger, Ruprecht von 94–95, 180
 Stöckel, Leonhard 67, 68, 70, 111
 Straub Vencel 368
 Streibig Lipót 217, 544
 Streibig Lipótné Clara Werner 217, 544
 Streibig, Johann Gregor 212, 216, 543
 Streibig, Josef 217, 543
 Streibig, Josef Anton 213–214, 216, 221, 462, 543
 Streibig-nyomda 16, 207, 215–219, 252, 307–308, 457, 474, 544
 Strešňák Gábor 269
 Strohmayr György 364
 Strohmayr Ignác Antal 342
 Strutius, Johannes 45–46, 399, 544
 Sulc, Jakob 274, 286, 544
 Sultzer, Salomon 66, 69, 84, 116, 301, 426, 434, 544
 Sulzer, Johann Franz 296, 301, 544
 Sulzer, Johann Franz, özvegye, Klein Julianna 301, 544
 Sulzer, Julianna → Klein Julianna
Svájc 19, 213
Svédország 175
 Sylvester János 13, 34, 36, 44, 45, 47, 59, 102, 459–460, 544
 Szabó András 68, 84–85, 163
 Szabó János Krizosztom 357
 Szabó József 126, 339
 Szabó Károly 102, 514
 Szacs vay Sándor 385, 496
 Szakmár József 368–372, 544
Szokolca (Skalica, SK) 123, 286–287, 536, 543
 Szalárdi János 161
 Szálka Irma 514
 Számmer Alajos 544
 Számmer Imre 544
 Számmer Kálmán 544
 Számmer Mihály 217, 446, 544
 Számmer Mihály özvegye, Wallner Klára 544
 Számmer Pál 544
 Számmer Pál özvegye, Czepef Zsuzsanna 544
 Számmer-nyomda 307–308, 355–357, 364, 544
 Szántó Tibor 425, 492
 Száraz Orsolya 36
Szászsebes (Sebeș, RO) 98, 100, 199, 532, 538, 540
Szászváros (Orăștie, RO) 98, 100, 539
 Szathmár József 363
 Szatmári Pap Sándor 237–238, 242, 289, 544
 Szatmárnémeti Pap István 231, 243, 284–286, 544
 Szávuly Mária 514
 Szebelédi Zsolt 517

- Szeben (*Nagyszeben, Sibiu, RO*)
13, 14, 35, 47–50, 51, 55,
79–80, 99, 101, 107, 118,
137–138, 145–153, 159,
163–164, 166, 172–173, 199,
205, 207, 221–229, 236, 283,
288, 297, 360, 368–372, 405,
433, 446, 453, 530, 531–536,
539–542, 545–547
- Széchényi Ferenc 501
- Szeged* 102, 351–352, 368–372,
412, 534, 537
- Szegedi Gergely 66
- Székely Ádám 240
- Székely István 37, 39
- Székesfehérvár* 252, 355–357,
534–536, 544, 547
- Székesi Mihály 167, 544
- Szelepchényi György 447
- Széless György 275
- Szelestei N. László 94, 219, 229,
232, 250, 263, 457, 473, 517
- Szemináriumi nyomda
(Nagyvárad) 219, 232, 243,
252, 263, 271, 544
- Szemző Piroska 504
- Szenci Csene Péter 133, 457
- Szenci Kertész Ábrahám 16,
118, 138, 140, 142, 144–146,
150, 160–166, 172–173, 175,
236, 405, 457–458, 544
- Szenci Molnár Albert 114, 134,
166, 236, 374, 460
- Senice (Senica, SK)* 120–121,
244, 532
- Szent István Társulat Nyomda
és Kiadó 273
- Szentes József 358–360, 446, 544
- Szentgyörgy (Svätý Jur, SK)* 349
- Szentiványi Márton 128, 183,
185, 253, 256, 461
- Szentkúty Pál 318, 423, 426, 429,
434, 490
- Szentpétervár (Szankt-Peterburg,
RUS)* 501
- Szpeštapolca (Spisská Teplica,
SK)* 419
- Szepesváraljai Bernhard
Máté → Bernhard Máté
(Szepesváraljai)
- Szepesy Ignác 282, 291
- Széphalom* 359
- Szepsi Csombor Márton 109,
113
- Szerdahelyi Gábor 301
- Szereday Antal 281–282
- Szigethy Mária 544
- Szigethy Mihály 231–233, 265,
286, 300, 362–363, 544
- Szikszai Fabricius Balázs 66
- Szilázia 116–118, 123, 169,
393–394
- Szilvási András → Válaszúti
Szilvási András
- Szily János 304
- Szimonidesz Lajos 244–245,
457
- Szinnyei József 155
- Szombathely* 205, 251–252,
304–306, 540
- Szőcs János 268, 544
- Szörös (Ravius) András 138
- Szörös (Ravius) János 139–140,
544
- Szörös (Ravius) Mátyás 138
- Sztárai Mihály 73
- Sztripszky Híador 151, 199–200,
514
- T. Szabó Levente 223
- Takács Béla 175–176, 358, 404,
419
- Takács Ráfael 309, 544
- Takács Sándor 202
- Tamburini, Michelangelo 260
- Tancer, Jozef 149, 311, 330
- Tapolcainé Sáray Szabó Éva
218, 271, 275, 365
- Târgoviste (RO)* 98, 100
- Tárkányi Béla 272
- Tarnóczy István 526
- Tasi Gáspár 188
- Tatai (Tatay) Anca Elisabeta
227, 346, 380
- Tatai-Baltă, Cornel 266, 268, 495
- Taxonyi János 216
- Tejfalu (Mliečno, SK)* 129, 132,
136, 532
- Tekeld, Petru → Sibianul
- Telegdi Miklós 36, 43, 90, 92–93,
180, 253, 388, 460
- Telegdi Pap Sámuel 145,
236–237, 259, 434, 545
- Telegdi- (Káptalani) nyomda
89–94, 180–182, 185, 545
- Telegdy család 109
- Teleki Mihály, széki 433
- Teleki Sámuel, széki 384, 501
- Teleki, III., Sándor, széki 496
- Telgársky, Jozef 121
- Temesvár (Timișoara, RO)*
96, 102, 205, 209, 310–311,
531, 532, 534, 536, 537, 538,
543, 545
- Terhes Gyula 429
- Teutsch, Friedrich 152, 160, 222,
310
- Teutsch, Tobias 151, 487
- Thaly Kálmán 247
- Theofil püspök 199
- Ther Porten, Johann Daniel 487
- Thilo, Jakob 146–147, 545
- Thomas, Martin 184, 545
- Thököly Imre 155–156, 167, 203
- Thurnmayer, Michael 126, 192
- Thuróczy János 28
- Thurzó család 42
- Thurzó Erzsébet → Salm, Julius
felesége
- Thurzó György 113, 116
- Tichy János 265, 545
- Tiflisz (Tbiliszi, Grúzia /
Georgia, GE)* 200, 536
- Timkó György 85, 284, 368, 411
- Timon Sámuel 256, 259
- Tinódi Sebestyén 44, 59
- Tischler Antal 283, 501
- Titsch, Johann 242, 545
- Todi, Theodor 268, 545
- Tolnai Dali János 114, 175
- Tolnai Pap István 174–175

- Tolvaj Menyői Ferenc 228
Toma archidiakónus 200, 545
Tomentsek János 277, 545
Tomici, Joan 346
Tomka-Szászky János 500
Tonsoris, Johannes 287
Tontsch, Hermann 158
Torda István 294
Tordasi Mihály 100
Torma István 194
Toroczkai Máté 61
Tótfalusi Kis Miklós
(Misztótfalusi) 16, 142–146,
152–153, 162, 164–167, 173,
200, 221–222, 229, 235,
237–240, 267, 373, 388–389,
401, 406–407, 413, 422–423,
429–434, 440, 473, 487, 515,
545
Tóth Árpád 504
Tóth Béla 234, 425, 436, 492,
497
Tóth Ferenc 233–234, 545
Tóth János, Jesztány 308, 545
Tóth Kálmán 138, 393
Tóth Lajos, Csöglei 234, 398,
422, 545
Tóth Samu 422
Töltési István 154–156, 218–219,
396, 424, 436, 462, 545
Török család, enyingi 62
Török István 240–241, 262, 545
Török Mihály 63–64, 545
Trapoldner, Lukas 48–50, 488,
545
Trattner János Tamás, Petrózai
277, 338, 420, 505–506, 545
Trattner, Johann Thomas,
Edler von Trattnern 255,
311, 323, 474, 333, 379–380,
459, 545
Trattner Károly, Petrózai 338
Trattner Mátyás, Petrózai 233,
278, 336–337, 397, 545
Trattner, Joseph Anton 339
Trattner–Károlyi-nyomda 340,
391
Trattner-nyomda 208, 264, 290,
334–340, 451
Trauschenfels, Eugen von 52
Trencsén (Trenčín, SK)
15, 120–123, 244–246, 530,
532, 538, 546
Trentschensky József 368–372,
545
Trieszt (Trieste, I) 229, 424
Trócsányi Zoltán 475
Tudor nyomdász 100, 545
Tumler, Johann Josef 295, 545
Turótzai Mihály 219, 545
Türsch, Johann David 115, 393,
545
Tüskés Gábor 485, 492
Typographia S. Caes. Reg.
Apost. Majestatis (Kassa)
545
Udvarhelyi Mihály 149–150,
164, 395, 405, 545
Újfalvi Imre 73
Újsziget → *Sárvár-Újsziget*
Újvidék (Novi Sad, SRB)
315–315, 536
Ulászló, II., magyar király 34
Ulm (D) 325, 396
Ungler, Florian 39
Unitárius egyház nyomdája
(Kolozsvár) 142–143, 235,
545
Universitas nyomda (Kolozsvár)
280, 545
Utrecht (NL) 237, 240, 267, 378,
424
Ürményi József 355
V. Ecsedy Judit folyamatos
Vác 205, 251–252, 265, 277, 280,
342, 349, 358–359, 373–374,
378, 384, 393, 395–408, 411,
450, 474, 530, 534, 541, 542
Vakarcs Szilárd 150, 515
Valach, Július 294, 324
Válaszúti Szilvási András
138–139, 169, 545
Vályi András 505
Vanandeci, Matheosz 431
Vanier, Jacob 292
Várad (Nagyvárad, Oradea, RO)
15, 65, 74–75, 77, 79, 102,
105, 140, 149–150, 160–166,
219, 231–232, 243, 251–252,
254, 263–264, 271, 279, 286,
300, 530, 531, 534–536, 539,
542, 544–545
Varasd (Varaždin, HR) 78, 86,
88–90, 102, 335, 539
Várday család 109
Várday Kata 109
Varga András 145
Varga Bernadett 140, 234, 331,
516, 517
Varjas Béla 21, 33, 46, 58
Varju Elemér 281, 283
Városi nyomda (Bártfa) 107,
246, 545
Városi nyomda (Brassó)
157–160, 545
Városi nyomda (Debrecen)
62–67, 229–236, 243,
545
Városi nyomda (Kassa) 545
Városi nyomda (Szeben) 146,
173, 546
Varsó (Warszawa, PL) 504
Vas Antal 68
Vásárhelyi Gergely 61, 112, 375,
461
Vásárhelyi Kerekes István
147
Vayerné Zibolen Ágnes 496
Vedres István 352
„Velágosvár” 87, 103 →
Németújvár
Velence (Venezia, I) 12, 24, 26,
98–100, 418
„Veracius, Constantinus et
Speracius” 141
Verdussen, Hieronymus
189–191, 375, 546
Veres László 362
Veresegyházi István 142, 546

- Veresegyházi Szentyel Mihály
140–141, 164, 166, 178, 436,
440, 461, 546
- Veresmarti Mihály 185, 188
- Verók Attila 37, 269, 411, 516
- Verseghy Ferenc 340, 450, 456
- Veszprém* 205, 217, 252,
307–308, 543, 544
- Vétsei P. István 285
- Vetter, Daniel 175, 394
- Vicenza (I)* 190
- Vietor-nyomda (Bécs, Krakkó)
37, 38, 46
- Világosvár (Şiria, RO)* 103
- Vimpác (Wimpassing an der
Leitha, A)* 43, 94–96, 107,
179–180, 533
- Vincze György 546
- Virág Benedek 340
- Viski Pál 231, 546
- Viskolcz Noémi 126, 189, 375,
377, 406, 419, 481, 485
- Visy Beatrix 157
- Vita Zsigmond 222, 310
- Vitéz János 12, 22–24, 27, 31
- Vitkovics Mihály
- Vitnyédi István 137
- Vitrarius, Matthäus (Glaser)
118, 203, 229, 242, 248–249,
546
- Vitze Gedanensis, Paulus de
171, 394, 546
- Vizer Christina → Engel,
Johann Josef, felesége
- Vizer János 290
- Vizi István 289, 495, 546
- Vizkelety-Ecsedy, Judit →
V. Ecsedy Judit
- Vizsoly* 70–71, 80, 84–86,
107–108, 112, 163, 539
- Vladul popa 546
- Vlaicu nyomdász, fametsző
268, 546
- Vogtherr, Heinrich 480
- Voigt Vilmos 70, 473
- Vokál, Anna 120
- Vokál, Jan 120
- Vokál, Melichar 120
- Vokál, Václav 120–121, 546
- Vokál, Václav özvegye, Dorota
Čížek 120–121, 546
- Voskens, Dirk 143, 395
- Vörösmarty Mihály 357, 370
- Vramec, Antol 88
- W. Salgó Ágnes 53
- Wagner, Gregorius 77, 546
- Wagner, Johann Josef 276, 546
- Wagner, Valentin 49, 50, 54, 56,
461, 546
- Wallaszky Pál 21, 325
- Wallner Klára → Számmer
Mihály özvegye
- Walo, Johann 546
- Wanschleb, Johann Georg 184,
546
- Warnersz, Warner 430
- Watts, John 428, 546
- Watts, William 428, 546
- Weber, Simon Ludwig 546
- Weber, Simon Peter, id. 225,
435, 546
- Weber, Simon Peter, id., felesége,
Anna Katharina Limberg
323
- Weber, Simon Peter, ifj. 546
- Weber-nyomda 207, 232,
303–304, 323–325, 546
- Wechel, Andreas 134, 136, 546
- Wechel, Johann Sigismund 134,
136–137, 393, 546
- Wehrheim (D)* 228
- Weichenberg, Simon Thaddeus
260, 546
- Weilhammer, Bernhard 260,
546
- Weingand és Köpff kiadó 336
- Weingand kiadó 379
- Weinisch, Georg 546
- Weinmann, Alexander 327
- Weinmüller Franciska 303–304,
546
- Weinmüller Imre Bálint 304,
546
- Weinmüller, Valentin Joseph
303–304, 546
- Weinmüller, Valentin Joseph
özvegye, Clara 303–304, 546
- Weinmüller-nyomda 303–304,
546
- Weisenthaler kölcsönkönyvtár
456
- Welzel Frigyes Ágost 368–372,
546
- Welzer, Stephanus de Corona
153, 159
- Werbóczy István 35, 65, 77, 120,
257, 460
- Werfer, Josef Karl 293, 547
- Werfer-nyomda 372
- Werner Károly 293, 547
- Werner, Clara → Streibig Lipót
özvegye
- Werthmüller, Johann 547
- Wesselényi Ferenc 107, 125,
191–192
- Wesselényi Ferenc felesége,
Széchy Mária 192
- Wesselényi Miklós 368
- Weszprémi István 234
- Wetterini, Alžbeta → Dadan,
Jan özvegye
- Wetterini, Paulus 121
- Wetterl, Ján Jozef 295–296, 547
- Wideman, Elias 377
- Wieland, Christoph Martin 452,
506
- Wien → Bécs
- Wierzbieth, Matthias 39
- Wigand Ottó 293
- Wildberg (A)* 213, 396
- Wilhelm Krisztina → Kmita
(Lengyel) Andrásné
- Willmann, Matthias 183, 547
- Windisch, Karl Gottlieb 326
- Windischgrätz, Gottlieb 191
- Wintzler, Martin 50, 547
- Witrarius → Vittrarius
- Wittenberg (D)* 33, 39, 47, 56,
86, 97, 118, 160, 251, 399,
401

Wix Györgyné 213
 Wolf, Ch. 239
 Wolf, Josif 227, 310
 Wolff, Josef 264, 547
 Wolff, Paul 146
 Wolfgang, Martin 109, 157–158, 547
 Wögerbauer, Michael 335
Würzburg (D) 393

 Xenophón 21, 25, 26

 Zabanius, Johannes 152–153
 Zágorec-Csuka Judit 78
Zágráb (Zagreb, HR) 327, 335
 Zahoray Alajos 357, 547
Zalaegerszeg 364, 540
 Zárda nyomda (Csíksomlyó) 547
 Zaszkaliczky Márton 34, 516

 Zaszkaliczky Zsuzsanna 34, 516
 Zátonyi Sándor 131
 Zavari György 186, 547
 Zeisel, Zeissig → Čížek, Nikodém
 Zeller Sebestyén 331, 487–499
 Zeller Sebestyén felesége, Barbara Zellerin 499
 Zentai Csilla 64, 516
 Zerweg, Johann Gregor 124, 126–128, 184, 188, 209, 547
 Žibritová, Gabriela 104
 Ziegler Bálint Ágnes 52
 Zimmermann, Michael 76
 Zincke betűöntőde (Wittenberg) 401
Znióvárálja (Kláštor pod Znievom, SK) 254

 Zoba, Joan 198
 Zocher Antal 358, 426, 436
 Zoltai Lajos 230, 248, 408, 473
 Zöld Ferenc 218
 Zöldfü Simon → Grüngras, Simon
 Zrínyi család 42
 Zrínyi György 78, 88–89
 Zrínyi Miklós 137, 375
Zürich (CH) 75–76
 Zvara Edina 37, 44, 86–87, 133, 432, 442, 516
 Zvonarics Mihály 130–131

 Zsámboky János 36, 92
 Zsigmondy Árpádné 87, 90, 104, 129
 Zsoldos Endre 517
Zsolna (Žilina, SK) 120–123, 151, 244–246, 532, 537